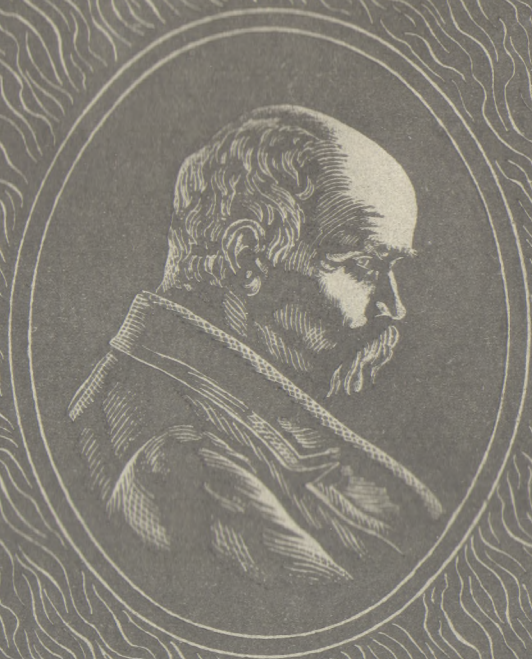

M. M. G. G. G.

Иванов 20
от Зайцевой. Алма
Зайцева III & Мария.

М. Шевченко 1860.

Веснок

У,
Ш-37

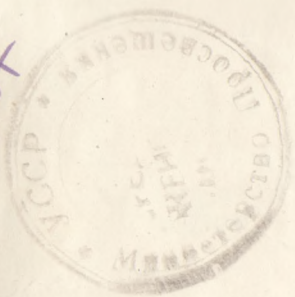
ПОЕЗІЇ

1847 — 1861

1673

2023

~~1673~~

УССР
1947 г.
Днепропетровск

12

373954

Дніпропетровська міська
централізована бібліотечна
система

ДАРУНОК

20 19 57 г рр

ПОЕЗІЯ

Марса Шевченка

1847^{г.}

Титульна сторінка
автографа „Більшої
книжки“.

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
5 Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
10 Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
15 Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[Орська кріпость
1847]

КНЯЖНА.

поэма.

Титульна сторінка авто-
графа поеми „Княжна“
(з „Більшої книжки“).

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
5 Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
10 Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
15 А на вітах гойдаються
Нехрищені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
20 Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх добрих знаю,—
25 Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?
А я знаю, і розкажу
30 Тобі, й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні
35 Неначе писанка село,—
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
40 Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
45 Веселі здаєка палати —
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому господньому селі,
50 На нашій славіній Україні,
Не знаю, де вони взиялись,—
Приблуда князь; була й княгиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті,
55 Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
60 І долом геть собі село
Понад водою простяглося.

Колись там вес[е]ло було.
Бувало літом і зимою
Музика тне, вино рікою
65 Гостей неситих налива...
А князь аж синій похочає
Та сам несмілих наливає
Та ще й покрикує: віват!
Гуляє князь, гуляють гості;
70 І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;

І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пишчать...
75 Судовики благають бога...
П'яниці знай собі кричать:
— І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват! —
А патріот, убогих брат...
80 Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
85 Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась,
І батько й мати не пускали,
Казали — вгору не залазь.
Так ні, за князя. От і князь!
90 От і пишайсь тепер, княгине!

Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
95 Як люде люблять живучи.
А жить так, господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись.
100 Не довелось... А все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
105 Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить бога
І добро творити,
110 Та божою красою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії

Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
115 Може бог так хоче?
Боже! боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
120 Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
125 Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій своїй княгині,
Красу і серце засушить,
І марне згинути в самотині —
130 Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
135 Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі.
Узріть його, поцілувать
Своє єдине дитя,
І перший крик його почути...
140 Ох діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло,
І княгиня з дитиною
145 Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
150 І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.

155 Бо княгині тільки вміють
Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім оха. Забуває
Мене мій Поль, або Філат!
160 За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
165 І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
170 Тільки „мамо“ вимовляти,
А „тато“ не вчила...
І книжечок з кунштиками
В Ромні накупила.
Забавляла, розмовляла,
175 І богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходила вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала,
180 І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала.
Надивлялась, любивалась
185 Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
190 І, лишенько, свого князя
П'яного згадала —
У мундирі. Та й закрила.
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
195 Мов вимовить хоче:

Не плач, мамо; не розплітай
 Мої довгі коси —
 Посічуться... Що день божий
 Радості приносить
 200 Своїй матері щасливий
 Дочка уродлива;
 Мов тополя виростає
 Світові на диво.
 Виростає... Та недовго
 205 Буде веселити
 Свою матір. Бог карає
 Княгиню на світі...
 А за віщо? Чудно людям,
 Бо люде не знають,
 210 Чому добре умирає,
 Злеє оживає?
 Запедужала княгиня,
 І князь схаменився,
 За бабами-знахурками
 215 По селіх метнувся.
 Наїхали... Заходились.
 Лічили, лічили...
 Поки її безталанну
 В труну положили.

 220 Не стало на селі княгині,
 І гусли знову загули.
 А сирота її в селі,
 Її єдина дитина,
 Мов одірвалось од гіллі,
 225 Ненагодоване і босе,
 Сорочечку до зносу носить.
 Спеклося бідне на жару.
 Лопуцьки їсть, ставочки гатить
 В калюжах з дітьми у яру.
 230 Умийся, серденько! Бо мати
 Он дивиться, й не пізнає
 Межи дітьми дитя своє.
 І думає: тебе не стало...
 Умийся, серце, щоб пізнала
 235 Тебе, єдиную свою...
 І господа б благословляла

За долю добрую твою.
Умилася. А добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли
240 У інститут. А там що буде,
Побачим. Гусла загули...
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
245 І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара господéва. Тисячами гинуть
Голодні люде. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та бога благають,
250 Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі і іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарать.
255 Або вже аж надто долготерпеливий...

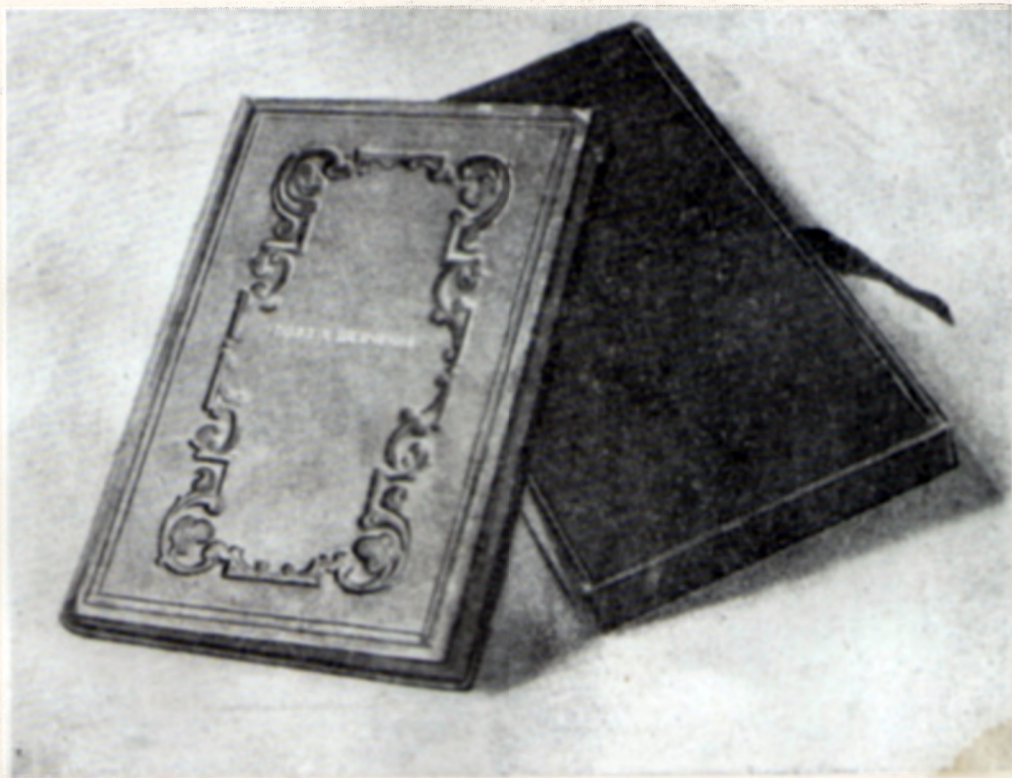
Минають літа; люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.
260 А він байдуже, п'є, гуляє
Та жида з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люде, бога просять...
Аж ось із Києва привозять
265 Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом,
Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
270 Чого б сумувати?
Або може вже такою
Воно й уродилось?
Або може молодее
Чи не полюбило
275 Кого-небудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка

На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
280 Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька
Село облетіла;
285 У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день божий обходила
290 Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Свою святою
295 Її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
300 З половою жито,
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину,
305 І з клупею проніяли...
Князь і не спочинув,
На могориц закликає
Та п'є та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
310 Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи. Аж лящить
Жіночий регот. Завиває,
Реве хазяїн: — Будем п'ять,
315 Аж поки наша доня спить. —

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої,

Оправа
„Більшої книжки“.

17/673

І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
320 З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
325 З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивіться, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
330 Дивіться, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.

Головою молодую
На руку схилилась,
До півночі невесела
335 На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може серце яке лихо
Тихо прошептало?
340 Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало —
345 Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталося. Сам не впав,
Остатню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
350 Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся: ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочкї. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
355 Убий гадюку, покусает!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченчіо колись

УССР
М. Давурович

Убила батька кардинала,
І саваофа не злякалась.
360 Ні, не прокинулася, спить,
А бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
365 І плач почули із палат...
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялась,
І зорі зникли. Хоч би слово,
370 Хоч би де голос обізвався.
Пани в гаю не ворушились,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймався...

Прокинулись вранці гості,
375 Аж бачить, що лихо;
Покинули свого князя,
Та любо, та тихо...
Так і ми його покинем,
Так і бог покине.
380 Тебе тільки не покине
Лихая година —
Княжно моя безталанна,
Зпівечений цвіте.
Ти ще будеш покутувать
385 Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
390 На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й похоравеш.

В селі не бачили й не чули,
395 Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
400 Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
405 В будинки погані.
Люде трохи очунали,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає,
410 І не буде вже святої...
Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на світ жить, любить,
415 Сіять господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить,
А сталося ось як. У черницях
Занапастилося добро...

420 Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть.
425 Отам мені і розказала
Стара черниця новину.
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала,
430 Та й богу душу оддала...
Вона була ще молодого,
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала. Лежала
435 Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.

І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
440 А в нас сердешна опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста.

[Орська кріпость
1847]

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.
5 І певне думали: коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубожений землі?
Ніколи, братія, ніколи
10 З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
15 Меж людьми як люде.
А поки те буде,
Любіться, брати мої,
Украйну любіте,
І за неї безталанну
20 Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[Орська кріпость
1847]

N. N.

- Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє;
Радіють люде, що одпочинуть.
А я дивлюся... і серцем лину
5 В темний садочок на Україну,
Лину я, лину, думу гадаю
І піби серце одпочиває.
Чорне поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
10 Ой зоре! зоре! і сльози капуть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
15 Про мою доленьку щоб і не чули.

[Орська кріпость
1847]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
5 Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
10 Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господне небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
15 І сонце гріло, не некло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
20 Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
25 Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
30 Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене

Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу,
35 Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
40 Мое... Лані, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить.
45 Чому господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
50 Людей і [бога] не прокляв!..

[Орська кріпость
1847]

- Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.
- 5 Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу,
Та люте панство проклинав,
І згадував літа лихії,
- 10 Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде не весело мені,
Та мабуть весело й не буде
- 15 І на Украй[ні], добрі люде;
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
- 20 Або хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так то, люде,
Хотілося б... Та що й гадать...
- 25 На що вже й бога турбувать,
Коли по-нашому не буде.

[Орська кріпость
1847]

СОН

Гори мої високії!
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
5 З Переяслова старого,
З Виблої могили,
Ще старішої... мов хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
10 Дивлюсь — аж он передо мною
Пеначе діна виринають,
Із хмари тихо виступають —
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
15 Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграє.
А онде, онде за Дніпром,
20 На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
25 З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
30 На світ, з домовини.
Може чаєш оновлення?
Не жди тії слави!

Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
35 Нащо здалась козацькая
Великая слава?!

І Трахтемиров геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
40 Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,
Колись козацьке село,
Чи те воно тойді було?...
Та все пішло ц[арям] на грище —
45 І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця,
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!..
Бодай ніколи не дивиться
50 На вас, прокляті!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!..
Простіть, високії, мені!
Високії! І голубії!
55 Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прòклену святого бога,
60 За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
65 Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
70 Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають... „Гай! гай!..“

Старий промовив: „Недоуми!
Занапали божий рай!..

75 Гетьманщина!..“ І думнее
Чоло похмаріло...
Мабуть щось тяжке, тяжке
Вимовить хотілось?
Та не вимовив

80
„Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту, і жупан...
На що вже лихо за Уралом
Отим киргизам,— отже й там

85 Єй-же-богу лучче жити,
Ніж нам на Україні.
А може тим, що киргизи
Ще не христіяне?...
Наробив ти, Христе, лиха!

90 А перебіччив?!
Людей божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови, за правду,

95 За віру христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові!..
А получчали?... ба, де то!

Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
100 Людей закували,
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани христіяне!..“

Затих мій сивий, битий тугою,
Поник старою буй-головою.
105 Вечерне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похилі

110 Требратні давні могили вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою...
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

115 Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
120 Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
„Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!
125 Що не дав мені загинути
Небесний владико.
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
130 На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І твоєю красою
Серце веселити...
135 І поховать побитее
Гріхами людськими
На горах оцих високих
І витать над ними...“
Утер сльози нехолодні,
140 Хоч немолодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії...
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
145 Які моря перепливав!..
І темний гаяк зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
150 То затихав, то щебетав,
Святого бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо може, нігде правди діть,
155 Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,

Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажурився;
160 Ходив довгенько коло хати,
А потім богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
165 Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
170 На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
175 На Дніпрових горах.

[Орська кріпость
1847]

ИРЖАВЕЦЬ.

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
5 А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
10 Одностайне стали,
Та з Хвастовським полковником
Гетьмана еднали.
Не стрімили б списи в стрісі
У Петра у свата.
15 Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх Прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б матер божа
20 В Криму за Україну.

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матер божу,
25 А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе — Запорожжя.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
30 Опанував запорожцем

Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та наказав запорожцям
35 Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої,
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
40 Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
45 Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
50 За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
55 Що ляхи нам завдавали —
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведщині!
То й вони злякались,
Опіміли з переляку
60 Сліпі небораки.
Отак її воеводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
65 Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати.
Як плакала за дітками
70 Старенькая мати.

Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
75 Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що канає Гетьманщина,
Неповинна гине.
Чули, чули небожата,
80 Чули та мовчали.
Бо й їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
85 Заплакала матер божа
Сльозами святими.
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І бог зглянувсь на ті сльози,
90 Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
95 В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
100 Та за козаками.

[Орська кріпость
1847]

N. N.

- О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
5 Як безталанну свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Попкиндибайю
.
10 Ти привітала
Перона лютого, Сардананала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
15 Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сірбму ти поцілуеш?
За пісню-думу?... Ой гаю, гаю,
Й не такі, як я, дармо співають.
20 І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї
За тее диво! Мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться.
А тее диво, всіми кохане:
25 У шинку покритка, а люде п'яні!

[Орська кріпость
1847]

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
5 Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата...
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
10 Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
15 Широке море сльоз і крові...
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
20 Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: „Te deum! алілуя!..“

25 Отак-то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.

Подай же руку козакові
30 І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

[Орська кріпость
1847]

Отъ старови Незабитовскому
написанъ 20 августа 1857.

Ще в хр. Бунинъ Козакъ,
а у насъ негритъ Бунъ.
Пойди то в село милое!...
Брегами твоими вонючими
Тысячи вонючими станами.
Въ садухъ кохити — убили
Немало мнѣ дубовъ;
Тысячи вонючихъ мнѣ
Свѣтлыхъ вонючихъ!... просятъ
'проси вонючихъ ~~и вонючихъ~~
Старыхъ мнѣ мнѣ...
А не похъ и мнѣ мнѣ дубовъ,
Прийми ~~и~~ Кидъ, и затишье
Тамъ твоей рѣчѣ... и просятъ
Мнѣ мнѣ море снѣговъ и крови.
А сиротъ и мнѣ мнѣ дубовъ
За мнѣ мнѣ — просятъ!...

Похити вонючихъ Козакъ
Мнѣ мнѣ стонъ твоей твоей,
Укрѣпи твое, стонъ твоей...
За вонючихъ вонючихъ
До дому твоей... Кидъ мнѣ,
А Кидъ вонючихъ вонючихъ
Кидъ мнѣ Федю, — а мнѣ!!

М. Шевченко

Автографъ варианта
поезій „Полякамъ“ з при-
святою С. Незабитов-
ському.

ЧЕРНЕЦЬ

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване.
5 Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
10 Братерська наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела.
Аksamитом шляхи стеле,
15 А едвабном застилає,
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
20 Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
25 А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
30 А то б догодила...

Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штанях аксамитних
Матисю улицу мете,
43 Іде козак.— Ох літа! літа!
Що ви творите? — На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:

40 — По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так!
Якби таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
45 Дам лиха закаблам,
Останеться й передам.
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
50 Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
55 І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: „Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!“
60 Свята брама одчинилась,
Козака впустили;
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
65 Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом недобитий.

У Києві наподоби
було колись... и нині
Невернець шовілоє,
Невернець сподіване
Невернець... а в брате
Таки буду сподіватись
Таки буду виглядати
Таки серцю завдавати.

У Києві наподоби
братерських наша воля
Без долога и без пана
Сама собі чужини
розвернула всім
Ай аніжтом в майхи сестри,
А одважності засталає
и нікому незвиртає.

У Києві наподоби
Козаки гуляють.
Скільки води цєбром вироє
Вино розливають.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
70 В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись
Та посидить на пригорі,
75 Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити,
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
80 Іде чернець у келію
Меж стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
85 Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть божії слова;
І в келії, немов в Січі,
90 Братерство славне ожива.
А синій гетьман, мон сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці, і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
95 Борі, снігі, і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писання читай!
100 Читай, читай, та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило;
Приспи ж його, і занехай
105 Свою Борзну і Хвастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заривав,

Читать писаніє покинув.
110 Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив? —

До утрени завив з дзвіниці
115 Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехристився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Орєска кріпость
1847]

Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
5 І не дознавшись умираєм,
А покидаємо діла...

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
10 Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

[Орська кріпость
1847]

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти, і що почать?
Людей і долю проклинають
Не варт, ей-богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
10 Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.

[Орська кріпость
1817]

Само му нудно, а де ж дітись?
Що діляти, и що показув?
Людей и долю тую хлипають
Не вуртять ей богу. Іх же змилити
На хуляки на самоти?
И що родити в заперти?
Іх же, кайде, не презирати
Тю грива патрарху. Таке ж не ти.
Нотти иже ковал хуляки,
Нотти ж злизо варту вали
Що б презирати. Торе ж нам!
Не вольни хили. и шротим
Вз стету безхрипця за Урилом.

Автограф поезії „Само му
чудно. А де ж дітись?“
(з „Білшої книжки“).

Ой стрілочка до стрілочки,
Мережаю три піченьки,
Мережаю, вишиваю,
У педлю погуляю.

б Ой плахотка-червчаточка,
Дивуйтеся, дівчаточка.
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

ю Ой дивуйтеся, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся,
Подивіні рушники...
Отакє-то, козаки!

[Орська кріпость
1847]

ХУСТИНА

Чи то на те божа воля?
Чи така її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
5 Неборак як голуб з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі розмовляють,
10 Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
15 Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
20 Сурми-труби вигравали.
В поход у дорогу славні компанійці
До схід-сонечка рушали.
Випроважала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
25 Випроважала сестра свого брата,
А сірому сиротина
Випроважала; коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую
30 І рушницю-гаківницю.
Випроважала три поля, три милі,

Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

45 Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької —
Сіделечко покрити.

40 Вернулася, журилася,
На ниях битий дивилася,
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в педіленьку ходила
Виглядати на могилу.

45 Минь літо, минь й друге,
А на трете линуць
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде ві[й]сько, іде й друге,
50 А за третім стиха...
Не дивися, безталанна,
Везуть тобі лихо.
Везуть трупу мальовану,
Китайкою криту.
55 А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі.
За ним ідуть есаули
60 Та плачуть ідучи.
Несуть пани-есаули
Козацькую зброю:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
65 Три рушниці-гаківниці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

[Орська кріпость
1847]

П.О. ВЗЯЧКЕМУ.

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п'ятака,
Бо я було трохи не голе,
5 Таке убоге. Та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
10 Та й списую Сковороду,
Або „Три царіє со дари“.
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
15 І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакати. І не знаю,
20 За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелося.
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
25 Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як канаю я в неволі,
30 Як я нужу світом.
Слухай, брате, та научай

Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.
35 Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує й плаче
Тихесенько, що[б] бог не чув,
40 Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

45 Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Таліми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящсе, побите
50 Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем,
55 І я ніби оживаю
На полі, на волі...
І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
60 І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
65 Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали...
70 І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила.
Неначе люде не жили.

Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
75 А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
80 Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда в неволю! —
85 Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
90 Отут неділеньку святую.

А понеділок?... Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,
95 І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
100 Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні, і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі...
105 Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упила
Та до Миколи заблудила...
110 Та й упиваться зареклась.

Не допоможе милий боже,
Як то кажуть люде.
Буде каєння на світі,
Вороття не буде.

115 Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
120 Старого дурня муштрувати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
125 В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може ще добро побачу?
А може лихо переплачу?
130 Води Дніпрові нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І може в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
135 Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи може вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
140 А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
145 І надія, брате,—
Не дає мені бога
О смерті благати.

[Орська кріпость
1847]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

М. Криворученко

— Не варт, ей-богу, жить на світі!..—
— То йди тиньсь! — А жінок діти? —
— Отож-то, бачиш, не бреш! —
А сидь лишень та наниши
Оцю бувальщину... То може
Інакє скажете, небоже.

— Пини отак: було
Село,
Та щоб не лзати на мужину,
10 Пини — у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток.
Добро, мавши діток
15 У розкоші, — хвалиш бога...
А вдові убогій
Мабуть не до його,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала;
20 Думала — в черниці,
Або йти тониться,
Так жаль маленьких діток стало!
Звичайне, мати, що й казати!
Та може спився таки й зять,
25 Бо вже Катруся підростала...
Чи вже ж її вік продівувать,
Зносити брівоньки ні за що?...
Ні, дівонька вона не та! —
Таки ж у тім селі, трудящий

30 (Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
То сьак, то так
Придбав сірома грошенят,
35 Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіль і ні відтіль
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
40 І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває меж панами),
45 Не торгувавсь і пан-отець
Усім на диво та на чудо!
За три кони звінчав у будень...

Просохли очі у вдови.
Отак-то, друже мій, живи,
50 То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоть кажуть от ще що, небоже,
Себе люби, то й бог допоможе.
55 А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов—господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
60 То легше буде й зароблять.

Одружились небожата.
Дивувались люде:
Як то вони, ті сироти,
Жить на світі будуть?
65 Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
Де в тих сиріт безталанних
Добро тее бралось?

70 І в коморі, і надворі,
На току й на ниві,
І діточки, як квіточки,
И самі чорнобриві
У жупанах похожають,
Старців закликають
75 На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали себелюби,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
80 Старців годували!
„Коли гние, то спродали б,
Аджеж у їх діти!..“
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі,
85 І ненатля голодная.
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили!
Нехай би вже були непевні,
90 Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінський сіряк
Отак лютує.— Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати.
95 А ще гірше ззámолоду
Гадину кохати.
Очарує зміїними
Карими очима...
А пек тобі! Забув, дурню,
100 Що смерть за плечима.

До стеблa все погоріло,
І діти згоріли.
А сусіди — і багаті
І вбогі — раділи.
105 Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!

Посходились жалкувати,
110 Жалю завдавати.
„Шкода, шкода! Якби знаття,
Копійчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
115 (Бо його Максимом звали)
Попродай скотину,
Та ходи до мене в найми,
Що буде, те й буде.
Будем знов чумакувати,
120 Поки вийдем в люде,
А там знову...“ Подякував
Максим за пораду:
„Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
125 То тойді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва!..
Вона мене все радила,
130 І тепер порадить!..“
Та остання ся рада
Навіки завадить.
Воли твої і корови
Разом поздихали,
135 А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

Тепер отак пиши, небоже.
Максим подумав, пожурився;
А потім богу помолився,
140 Промовив двічі: — Боже! боже! —
Та й більш нічого.

Од цариці
Прийшов указ лоби голить.
„Не дав вдовиці утопитись,
Не дам же й з торбою ходить“,
145 Сказав Максим, і ґрунт покинув,
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом громада повезла.

Такі-то темні діла
Творяться нишком на сім світі!
150 А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: — Ах! аллах!
Не варт, не варт на світі жити! —
А чом пак темні не кричать?

2

Хіба ж живуть вони? І знають,
155 Як ви сказали, благодать,
Любов...

1

...Що? що? Недочуваю...

2

Вони, кажу вам, прозябають.
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на горіді.

1

Отак по-вашому! Ну, годі ж!
160 Нехай собі і не живуть...
А все скажу таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
165 Заплющивши письменні очі.

2

Отже, як будем так писать,
То ми й до вечора не кончим.
Ну де той безталанний зять?

Вернувсь вдовіченко додому,
170 А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далебі, не знаю,
Чи вона верталась,

175 Катерина, до матері,
 Чи так і пронала?
 Була чутка, що стрижену
 В Умані водили
 По улицях — украла щось...
 180 Потім утопилась.
 Та все то те, — знаєш, люде
 Втоплять і задушать!
 А може то така правда,
 Як на вербі груші.
 185 Знаю тільки, що про неї
 І пісню проклали.
 Я чув тойді на досвітках
 Дівчата співали:
 Шелесь, шелесь по дубині,
 190 Шапки хлопці погубили;
 Тільки наймит не згубив,
 Удовівну полюбив...
 Соромітна, нехай їй лихо!
 Минали літа тихо, тихо,
 195 Отак пиши! — і за гріхи
 Карались господом ляхи,
 І пугав Пугач над Уралом.
 Піїти в одах вихваляли
 Войну й царицю. — Тільки ми
 200 Сиділи нишком, слава богу.

 Після великої зими
 Вернувся і Максим безногий:
 В поході, каже, загубив.
 Та срібний хрестик заробив!

 205 Чого він придибав? Нема в його хати,
 Ні сестри, ні брата — нікого нема.
 Чого ж він приплентав? — А хто його зна!
 Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
 Хоть на пожарині в сво[ї]й стороні,
 210 Ніж в чужій в палатах! Чи чув ти? — Ба ні...
 Її, дядечку, швидче будемо писати,
 Їю хочеться спати і вам і мені. —

Зажурився москаль-каліка:
Де йому подітись?
215 Вдовиченко в пікінерах,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
Де перезимує?
Уже осінь, незабаром
220 Зима залютує.
Нема й[о]му в світі долі,
Полинула в поле!..
Попросився зимувати
До дяка у школу.
225 Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тойді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
230 Усі до одного,
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого?
Максим таки, як письменний,
Було помагає
235 І на клирасі дякові,
І псалтир читає
Над покойними. Й хавтури
З школярами ндсить.
А в пилипівку сірома
240 Христа-ради просить!

Нічого, знай своє пиши,
Та перед людьми не бреш!

Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
245 І талан, і безталання —
Все, каже, од бога.
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
250 Москаля Максима.
А в неділю або в свято
Мов причепуриться,

Шкандибає на вдовину
 Пустку подивиться.
 255 Сяде собі у садочку...
 І вдову згадає,
 І за її грішну душу
 Псалтир прочитає.
 Катерину о здоров'ї
 260 Тихенько пом'яне!
 Утрє сльози — все од бога —
 Й веселенький стане.
 А в петрівку і спасівку
 Не спочине в школі,
 265 Бере заступ і лопату,
 Шкан[ди]бає в поле.
 І край шляху при долині —
 Отже не вгадаєш,
 Що каліка виробляє? —
 270 Криницю копає!
 Та й викопав. На те літо
 Криницю святили,
 На сáмого маковія,
 І дуб посадили
 275 На прикмету проїзжачим;
 А на друге літо
 Москаля вже неживого
 Найшли в балці діти,
 Коло самої криниці —
 280 Вийшов подивиться
 Останній раз, сіромаха,
 На свою криницю.
 Громадою при долині
 Його поховали,
 285 І долину і криницю
 На пам'ять назвали
 Москалевою. На спаса,
 Або маковія,
 І досі там воду святять,
 290 І дуб зеленіє.
 Хто йде, їде — не минають
 Зеленого дуба,
 В холодочку посідають,
 Та тихо, та люблю,

*Експедиція
в Оренбурзькому степу.
Малюнок Т. Г. Шевченка.
Акварель.*

Прючи поду погожую,
Згадують Максима...

Отак жиніть, недоуки,
То й жить не остине.

[Орська кріпость
1817]

Привикне, кажуть, собака
за возом бігти, то біжить
і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чернило трачу...
А перші ей-богу, не брешу!
Згадаю що, чи що набачу,
5 То так утну, що аж заплächtу.
І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Вкраїну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро кому зроблю,
10 Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Україну забуваю,
Або лукавих проклинаю.
За те, що я тепер тер[п]лю,—
15 Ей-богу, братія, прощаю,
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки меж вами жив,
20 То може дещо і осталося.

[Орська кріпость
1847]

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
5 А сиріч... Як би вам сказать,
Щоб не збрехавши. Нумо знову
Людей і долю проклинать!
Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
10 Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила,
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже.
15 А воно убоге,
Молодее, сивоусе;—
Звичайне, дитина! —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
20 Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
25 А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
30 Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[Орська кріпость
1848]

У бога за дверми лежала сокира:
(А бог тойді з Петром ходив
По світу, та дива творив).
А кайзак на хирю
5 Та на тяжке лихо
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дрова
В зелену діброву,
10 Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивиться:
Дуби і всякі дерева
15 Великолітні, мов трава
В покоси стелеться; а з яру
Встає пожар, і диму хмара
Святее сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
20 Та до Тангиза, до Аралу(*)
Кипіла в озерах вода.
Палають села, города,
Ридають люди, виють звірі,
І за Тоболом у Сибірі
25 В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мер[к] за димом божий світ
.....

(*) Аральское море. (Прим. Шевченка).

- 30 На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святе сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був, або село —
35 І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось;
Тільки одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.
- 40 Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В ярú чорніє під горою,
45 Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді.
Непевне діється тойді:
Мов степ до бога заговорить,
50 Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову, і гляне
На степ і на Кара-бутак (*).
Сингич-агач(**) ка[й]зак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори,
55 І згине в глиняній пустині...

- Одним-едине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе
Покинуте богом.
60 Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
65 Древа святого,

(*) Невеличка річка. (Прим. Шевченка).

(**) Одно дерево. (Прим. Шевченка).

На долину заїзжають,
Дивуються з його .
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краї.

ка кріпость
1848]

ВАРНАК

- Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
5 Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
10 Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другому.— Довгий вік! —
Старий промовив.— Все од бога!
15 Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, все,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
20 І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі.— І старий варнак
25 Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй!
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
30 І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І умитеє сльозами

Серце одпочине,
І полине із чужини
35 На свою країну.

— Багато дечого не стало.—
Сказав старий.— Води чимало
Із Ікви в [] утекло...
Над Іквою було село,
40 У тім селі на безталання
Та на погибіль виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;

45 Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
50 Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю!
Письмо те полилося... Нас,
55 Дешевших панської собаки,
Письму учить?!

Молитись богу,
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
60 Не повинен знать невольник,
Така його доля.

Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі,
Не дає, і в москалі
65 Проклята не голить!
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

70 Година тяжкая настала!
Настали тяжкі літа!
Отож працюю я за ралом.

Я був убогий сирота.
 А у сусіда виростала
 75 У наймах дівчина. І я...
 О доле! Доленько моя!
 О боже мій! О мій єдиний!
 Воно тойді було дитина,
 Воно... Не нам твої діла
 80 Судить, о боже наш великий!
 Отож вона мені на лихо
 Та на погибіль підросла.
 Не довелось і надивитись...
 А я вже думав одружитись,
 85 І веселитися, і жить,
 Людей і господа хвалить...
 А довелося...
 Накупили
 І краму, й пива наварили,
 Не довелося тільки пить.
 90 Старої пані бахур сивий
 Окрав той крам. Розлив те пиво,
 Пустив покриткою... Дарма.
 Минуло, годі... недоладу
 Тепер і згадують. Нема,
 95 Нема, минулося, пропало...
 Покинув ниву я і рало,
 Покинув хату і город,
 Усе покинув. Чорт нарадив.
 Пішов я в писарі в громаду.
 100 То с'як, то так минає год.
 Пишу собі, з людьми братаюсь,
 Та добрих хлопців добираю.
 Минув і другий. Паничі
 На третє літо поз'їзжались,
 105 Уже засватані. Жили,
 В дворі гуляли, в карти грали,
 Свого весілля дожидали
 Та молодих дівчат в селі
 Мов бугаї перебирали.
 110 Звичайне, паничі. Ждемо,
 І ми ждемо то[го] весілля:
 Отож у клечальну неділю
 Їх і повинчано обох,

Таки в домашньому костьолі.
 115 Вони ляхи були. Ніколи
 Нічого кращого сам бог
 Не бачив на землі великій,
 Як молодії ті були...
 Заграла весело музика...
 120 Їх із костьола повели
 В возобновленні покої.
 А ми й зострі[ли] їх, і всіх
 Княжат, панят, і молодих
 Всіх перерізали. Рудою
 125 Весілля вмилося. Не втік
 Ніже єдиний католик.
 Всі полягли, мов поросята
 В багні смердячому. А ми
 Упоравшись пішли шукати
 130 Нової хати, і найшли
 Зелену хату і кімнату
 У гаї темному. В лугах,
 В степах широких, в байраках
 Крутих глибоких. Всюди хата.
 135 Було де в хаті погуляти
 І одпочити де було.
 Мене господарем обрали,
 Сем'я моя щодень росла.
 І вже до сотні доростала.
 140 Мов поросяча кров лилась,
 Я різав все, що паном звалось,
 Без милосердя і зла,
 А різав так. І сам не знаю,
 Чого хотілося мені?
 145 Ходив три года я з ножами
 Неначе п'яний той різник.
 До сльоз, до крові, до пожару,
 До всього, всього я привик.
 Було мов жабу ту на списі
 150 Спряжеш дитину на огні,
 Або панянку білолицю
 Розіпнеш голу на коні
 Та й пустиш в степ.
 Всього, всього тойді бувало —
 155 І все докучило мені...

Селитва розмовляють
Дивлясь і а сито мило,
Глибо зазвонили
У Києві, мов на небі...
О Боже мій милий!
Вперше зроду і заплікав
До полудня сплякав
Та так мені подобало,
І малого зняху
Гудів ти неостанов
І мов пародивелі. —
Подививелі кривої себе
І переартівивелі
Глишова собі тидо в Києві
Не свѣтимиш почитав
А суда, суда модного
У людей просят.

...

Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом.
160 І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшо[в] я з ножем в халяві
165 З Броварського лісу,
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
170 Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
175 О боже мій милий!
Який дивний ти. Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
180 Нудьги тії не осталось,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І перехристившись
Пішов собі тихо в Київ
185 Не святим молитись,
А суда, суда людського
У людей просити.

[Орська кріпость
1848]

- Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі?
5 Пішо[в] би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
10 Молившись богу,
Там би я... Та шкода й гадки —
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
15 Навчіть мене, люде добрі,
А то одурію.

[Орська кріпость
1848]

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

- 5 Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу.
Не йди, кажуть, з цієї хати,
Не пускають погуляти.

[Кос-Арал
1848]

Старенька сестро Аполона,
Якби ви часом хоч на час
Придибали таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
5 Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обое
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
10 То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики
Та паничі та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
15 На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як допоможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то може
І ми б подержали в руках
20 Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино! Та ладом,
25 Та добрим складом, хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
30 Заходимось, моя порадо!

Старецька сестро Аполоне,
 Якби ти писала про те на чаші
 предивали такі божиє,
 Та вже було води оми
 Провисиме свій божиє має.
 До оди. нити-рентром,
 Та й заходити світ одо
 Цариці адоно востивити.
 То вже поприди вилі казати,
 То думе вже й мени сестро
 Одриди ти мушкет.
 Та пилили та покривити.
 Котилосиці зогнали вколю
 На Кривоношівих лавках,
 На тини помазанниках божиє. . .
 Та вже мого невісту, а вже помазані
 Та вже помазані вже такі птахи
 Вхвості і пугилю, то може
 і туди подумали в ружах
 Рівно-помазану, пугилю,
 Покинуті свій світлі пугилю,
 Предивали мого могому,
 Та вже отарелки божиє має
 Провисити дідмо, та мого
 Та добрим ємидом. Котилосиці
 Котилосиці могому уми
 Ту виліє помазану умиду,
 Показати з пугилю і з пуги
 Казали могому. Вже добрим
 Заходили мого пугилю.

Z

Автограф вступу до
 поеми „Старецька се-
 стро Аполона“ (з „Біль-
 шої книжки“).

I

Не видно нікого в Іерусалимі.
 Врата на запорі, неначе чума
 В Давидовом граді, господом хранимим,
 Засіла на стогнах. Ні, чуми нема;
 35 А гірша лихая та люта година
 Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі і всі сили,
 І отроки і весь народ,
 Замкнувши в городі ківот,
 40 У поле вийшли худосилі,
 У полі бились, сиротили
 Маленьких діточок своїх.
 А в городі младиї вдови
 В своїх світлицях, чорноброві,
 45 Запершись плачуть, на малих
 Дітей взираючи. Пророка,
 Свого неситого царя,
 Кленуть Давида сподаря.
 А він собі, узявшись в боки,
 50 По кровлі кедрових палат
 В червленій ризі похожає,
 Та мов котюга позирає
 На сало, на зелений сад
 Сусіди Гурія. А в саді,
 55 В своїм веселім вертограді
 Вірсавія купалася,
 Мов у раї Єва,
 Подружжє Гурієво,
 Рабиня царева.
 60 Купалася собі з богом,
 Лоно біле мила,
 І царя свого святого
 У дурні пошила.

Надвдвірі вже смеркло, і тьмою повитий
 65 Дрімає, сумує Іерусалим.
 В кедрових палатах мов несамовитий
 Давид похожає, і, о цар неситий!
 Сам собі говорить:—Я... Ми повелим!

Я цар над божім народом!
 70 І сам я бог в моїй землі!
 Я — все!..— А трохи згодом
 Раби вечерю принесли
 І кінву доброго сікеру...
 І цар сказав, щоб на вечерю
 75 Раби — рабиню привели
 Таки Вірсавію. Нівроку
 До божого царя-пророка
 Сама Вірсавія прийшла
 І повечеряла, й сікеру
 80 З пророком випила, й пішла
 Спочити трохи по вечері
 З своїм царем. І Гурій спав.
 Йому сердешному й не снилось,
 Що дома нищечком робилось,
 85 Що з дому цар його украв
 І не золото, не сrebro,
 А луччєє його добро —
 Його Вірсавію — украв.
 А щоб не знав він ті[ї] шкоди,
 90 То цар убив його, та й годі.
 А потім цар перед народом
 Заплакав трохи, одурив
 Псалмом старого Анафана...
 І знов веселий, знову п'яний
 95 Коло рабині заходивсь.

[II]

Давид, святий пророк і цар,
 Не дуже був благочестивий.
 Була дочка в його Фамарь
 І син Амон. І се не диво.
 100 Бувають діти і в святих,
 Та не такі, як у простих,
 А ось які. Амон щасливий,
 Вродливий первенець й[о]го!
 Лежить, нездужає чогось.
 105 Давид стенає та ридає,
 Багряну ризу роздирає,

І сипле попіл на голову.
— Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
110 Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру! —
І йде ридаючи до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
115 А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій
Лежить, аж стогне, та лежить.
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче бідний, батька просить,
120 Щоб та Фамарь сестра прийшла.
— Драгий мій отче, і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла,
Та щоб сама і принесла,
125 То я, вкусив його, возстану
З одра недуги.— Вранці рано
Фамарь спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
130 У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає і рвучись
Кричить до брата:— Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
135 Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх і стид? Тебе самого
І бог і люде прокленуть!..—
140 Не допомгло таки нічого.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
145 Не малі літа,
Одрях старий, і покривали
Многými ризами його,
А все таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
150 От отроки й доміркувались
(Натуру вовчу добре знали),
То щоб нагріть його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели.
155 Да гріють кров'ю молодую
Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга
І розпусти́в слини,
160 І пазорі простягає
До Самантянини,
Бо була собі на лихо
Найкраща меж ними,
Меж дівчатами; мов крин той
165 Сельний при долині —
Меж цвітами. Отож вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались меж собою
170 Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що цар грівся,
І... і не познаю.

IV

По двору тихо похожає
175 Старий веселий Рогволод.
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято, виглядає

Із Лїтви князя-жениха
180 За рушниками до Рогніди.

Перед богами Лель і Ладон
Огонь Рогніди розвела;
Драгим елеєм полила
І сипала в огнище ладон.
185 Мов ті Валькірії, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:

— Гой, гоя, гоя!
Новії покої
190 Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись.—

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки й старі бояра
195 Із Литви князя зустрічають.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Лїтви йде князь сподіваний,
Ще незнаемий, давно жаданий;
200 А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами.

Прийшли і город обступили
Кругом, і город запалили.
205 Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
210 Ту ю Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії-то святії
215 Оті царі!

V

Бодай кати їх постинали,
 Отих царів, катів людських.
 Морока з ними, щоб ви знали,
 Мов дурень ходиш кругом їх,
 220 Не знаєш, на яку й ступити.
 Так що ж мені тепер робити
 З цими поганцями? Скажи,
 Найкраща сестро Аполона,
 Навчи, голубко, поможи
 225 Полазить трохи коло трона;
 Намистечко, як зароблю,
 Тобі к великодню куплю.
 Пострижемося ж у лакеї
 Та ревностно в новій лівреї
 230 Заходимось царів любити.
 Шкода і оливо тупить.
 Бо де нема святої волі,
 Не буде там добра ніколи.
 Нащо ж себе таки дурить?
 235 Ходімо в селища, там люде,
 А там, де люде — добре буде.
 Там будем жити, людей любити,
 Святого господа хвалити.

[Кос-Арал
 1848]

Добрò, у кого є госпòда,
А в тій госпòді є сестра
Чи мати добрая.— Добра,
Добра такого таки зроду
5 У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.

.....

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
10 Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища, госпòди!

.....

Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дар'ю, на якор стали;
15 З Ва та ги письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли,
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
20 Письмо чи матір, взять на світі.
А в тебе єсть? — Жена і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...

.....

[Кос-Арал
1848]

ТИТАРІВНА

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах, та дівчат дурили,
З громади кпіли, хлопців били
5 Та верховодили в селі,
Як ті гусари на постої.
Ще за гетьманщини святої
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
10 У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
15 І парубкі...—Уже й кінець!
А нуте іншу! — Та й це доб[ра]! —
І знову ліри заревли,
І знов дівчата мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
20 Навприсідки пішли.

.
Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті.
Найкращий хлопець, та байстр[юк],
25 Байстрюк собі, та ще й убогий.
Так і нікому не до йдо!
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і замирає,
30 На титарівну... А та в квітах
Мов намальована стоїть

Сама собі, і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!

35 Шеляга виймає
 І за того остатнього
 Музику наймає,
 І нерівню титарівну
 У танець вітає!!
40 — Одчепися, пройдисвіте! —
 І зареготалась
 Титарівна, — хіба тобі
 Наймичок не стало! —
 Насміялась титарівна
45 З бідного Микити,
 Насміялася при людях,
 Що він в сірій свиті.
 Буде тобі, титарівно!
 Заплачеш, небого,
50 За ті сміхи!
 Де ж Микита?
 В далеку дорогу
 Пішов собі... з то[го] часу
 Не чуть його стало...
 З того часу титарівні
55 Щось такеє сталось!..

Додому плачучи прийшла,
І спати плачучи лягла,
І не вечеряла!.. Не спала,
Яка лягла, така і встала,
60 Мов одуріла! Що робить?
 Сама не знає! А Микита,
 Неначе сич, у сірій свиті
 Перед очима все стоїть!
 Марà та й годі! Титарівно!
65 В недобрий час з того нерівні
 Ти насміялась... Стало жаль
 Тобі його... Нудьга, печаль
 І сором душу оступила,
 І ти заплакала! Чого?
70 Того, що тяжко полюбила
 Микиту бідного того!

Диво дивнее на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
75 Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись
80 Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити
.
Стережіться, дівчаточка,
Сміятись з нерівні,
85 Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько-мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
90 Святими травами поїли,
І все таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все вигл[я]дать його ходила.
І стежка стала заростать,
95 Бо вже нездужає і встать,—
Так от що сміхи наробили!
А він канув, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли? Год за годом
100 Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
105 По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік...
Завзятий,

110 У синій шапці, у жупані,
 В червоних як калина штанях,
 Навприсідки вліта козак,
 Та ще й приспівує отак:
 Та спасибі батькові,
 115 Та спасибі матері,
 Що нас добули! —
 Як нас добували,
 Жито розсипали
 Вночі на печі

120 Горілки! Меду! Де отаман?
 Громада? Соцький? Препогане,
 Мерзене, мерзле паробощтво!
 Ходіте биться! Чи борються!
 Бо я борець!
 Не н[е]ділю,

125 Не дві, не три і не чотири!
 Як тій болящці, як тій хирі,
 Громадою годили
 Тому борцеві... Вередує,
 Як той панич... І де взялось
 130 Таке хиренне? Все село
 Проклятого не нагодує;
 А він собі гуляє, п'є
 Та хлопцям жأлю завдає.
 Тими дівчатами. Дівчата
 135 Аж понедужали за ним.
 Такий хороший та багатий!
 Уже й не бореться ні з ким,
 А так собі гуляє,
 Та вечерами у садочок
 140 До титаря вчащає.
 А титарівна зострічає,
 Приспівує, примовляє:
 — Чи не той це Микита,
 Що з вільотами свита? —

145 Той це, той, що на селі
 Ти насміялася колись.
 А тепер сама до його
 У садочок ходиш,
 Сама йому, байстрюкові,

150 Як панові годиш!
 Не день, не два титарівна
 В садочок ходила,
 Не день, не два, як панові,
 Микиті годила!
 155 Догодилась титарівна
 До самого краю
 І не зчулась!
 Дні минули,
 Місяці минають;
 Минь літо, минь осінь,
 160 Минь семей місяць, осьмий,
 Уже й дев'ятий настає,—
 Настане горенько твоє!

 У титаря у садочку,
 165 У ярѹ, криниця
 Під вербою... До криниці
 Не води напиться,
 Ледве ходить титарівна —
 Трохи пожуриться,
 170 Поплакати, погадати,
 Як їй діувати?
 Де їй дітись од сорома,
 Де їй заховатись?

 175 Раз увечері зимою,
 У одній свитині,
 Іде боса титарівна
 І несе дитину.
 То підійде до криниці,
 180 То знов одступає,
 А з калини мов гадина
 Байстрюк виглядає!
 Положила на цямрину
 Титарівна сина
 185 Та й побігла... А Микита
 Виліз із калини
 Та й укинув у криницю,
 Неначе щеня те!
 А сам пішов співаючи

190 Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька,
195 Та криницю виливали,
Та дитя тее шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,
200 Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька-матір нарікали,
Громадою осудили,
І живує положили
205 В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали,
210 Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько-мати.

Борця того в селі не стало;
А люде в Польші зустрічали
Якогось панича. Питав:
215 — Чи жїва, каже, титарівна?
Чи насміхається з нерівні? —
Ото він самий! Покарав
Його госпòдь за гріх великий
Не смертю,— він буде жить,
220 І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить,
І вас, дівчаточка, дурить
Во віки.

[Кот-Арал
1848]

Ну що б, здавалося, слова,
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать од бога
5 І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!

Похилившись,

Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
10 Мов на Іуду.. Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діана...
А я вже думав спать лягати,
Та й став, щоб трохи подивиться
15 На круглолицю молодицю,
Чи тее... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної, (*)
На вахті стояв,
Журився сам собі чогось,
20 Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо з лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
25 Іде служити в москалі!..

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,

(*) Оренбур[г]. губ. (Прим. Шевченка).

[illegible]

І жаль мені малому стало
30 Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:
Мабуть він упився.
35 І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти.
.....
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
40 У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий,
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
45 Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося...
Чи так, лебедику?! — Еге...—

[Кос-Арал
1848]

- Мов за подушне оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
5 Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу; і пишу,
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишній случаї
В душі своїй перебираю
10 Та списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається таки, та й годі.

[Кос-Арал
1848]

П. С.

Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

- 5 І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить пан
10 У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
15 Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
20 Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
Та ще в селі сво[ї]м дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
25 Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
30 У вас хоч матір попроси,

То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[Кос-Арал
1848]

$\bar{N}$ C.

Жизнь на злого, колового,
и славя отогреним отогреним.
и славя на доброго таково
и славя вите одурачить.

[illegible]

Автограф поезії
„П[етро] С[коропадський]“
(з „Більшої книжки“).

Г. З.

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
5 Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою,
Так як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
10 Моя проспівана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися з-за

І ти, моя єдина,
Встаєш із-за моря,
15 З-за туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
20 І передо мною,
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками,
І люде веселі.
25 І ті люде, і село те,
Де колись мов брата
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
30 Веселії гості
Погуляти у старої,

Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
35 А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
40 А ти, мій покою!
Мое свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
45 Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стап гнучий? Свято мое!
50 Єдине свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата,
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,
55 Може й мене ненароком
Діточки згадають.
Може яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, мое серце,
60 Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

[Кос-Арал
1848]

- Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якее тихее ти слово
Тойді б промовила мені?
5 Ніякого. І не пізнала б.
А може б потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній.
А я зрадів би, мое диво!
Моя ти доле чорнобрива!
10 Якби побачив, нагадав
Веселее та молодее
Колишне лишенько лихее.
Я зарідав би, зарідав!
І помоливсь, що не правдивим,
15 А сном лукавим розійшлося,
Слізьми-водою розлилося
Колишнее святее диво!

[Кос-Арал
1848]

Неначе цвяшок в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж, сказали б, що брешу,
5 Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лає
Зн те, що сам крепак,
10 Неодукований сіряк.
Неправда! Їй-богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщених християн.
15
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
20 То вам байдуже, в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника..
Та й те сказать,
Чого я турбуюсь,
25 Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже...
Прилітай же з України,
30 Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,

Та розкажи, моя зоре,
 Про тую Марину:
 35 Як вона у пана злого
 І за що страдала?
 Та нищечком, щоб не чули,
 Або не дознались.
 А то скажуть, що на шляху
 40 Чинимо розбої,
 Та ще дальше заправторять.
 Пропадем обое...

 45 Недавно це було.
 Через село весілля йшло,
 А пан з костьолу їхав,
 Чи управитель, а не пан.
 За вихилясами придан,
 50 За зиком та за сміхом
 Ніхто й не бачив, як проїхав
 Той управитель, лях ледачий.
 А він так добре бачив,
 А надто молодую!..
 55 За що пак милує господь
 Лихую твар такую,
 Як цей правитель?... Другий год,
 Як він з німецькими плугами
 Забрався голий в цей куток,
 60 А що тих бідних покриток
 Пустив по світу з байстрюками,
 Отже й нічого! А жонатий
 І має двоє діточок,
 Як ангеляточок.
 65 Дивітесь, вийшла погуляти,
 Мов краля, пані молодая,
 З двома маленькими дітьми.
 Із коча пан мій вилізає,
 І посила за молодим.
 70 А потім діточок вітає,
 І жінку, кралю молодую,
 Аж тричі бідную цілує.
 І розмовляючи пішли
 Собі в покої... Незабаром

75 І молодого привели,
 На завтра в город одвезли
 Та й заголили в москалі!
 Отак по нашому звичаю
 Не думавіши кончають! —
 80 А молода? Мабуть без пари
 Судилось гдсьподом зносити
 Красу і молодість... Мов чари,
 Розсипалось та розлилось,
 І знову в люде довелось
 85 Проситись в найми? Ні, не знову,
 Вона вже панна покойова,
 Уже Марисею зовуть,
 А не Мариною! Найпаче
 Сердешній плакати не дають,
 90 Вона ж сховається та й плаче.
 Дурня! Їй шкода мужика
 Та жаль святого сіряка.
 А глинь лиш гарно кругом себе,
 І раю кращого не треба!
 95 Чого ти хочеш забажай,
 Всього дадуть, та ще й багато!
 Не треба, кажеш, дайте хату!
 Цього вже лучче й не благай,
 Бо це... сама здорова знаєш...
 100 Дивися, огерем яким
 Сам пан круг тебе похожає,
 Уже чи добрим, чи лихим,
 А будеш панською ріднею, —
 Хіба повісишся!.. За нею
 105 Приходила мати
 У пана просити.
 Звелів не пускати,
 А як прийде, бити —
 Що тут їй робити?
 110 Пішла ридаючи в село,
 Одним-одино дитя було,
 Та й те пропало
 * * * * *

Неначе ворон той летячи
 115 Про непогоду людям криче,

Так я про сльози та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,

Розказую та плачу.

- 120 Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святую силу—
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
125 Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходять,
Святого гдспода любить
130 І брата милувать...

Насилу

- Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
135 Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве, ледве вийшла з хати,
140 Пішла на гору. На прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат. Під тином сіла
І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
145 Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало,
Не йде сердешная в село,
150 Сидить під тином. Проганяли,
Уже й собаками цькували—
Не йде та й годі
А Марина в сукні білій,
Неначе білиця,
155 Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.

Опріч пана у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
160 І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
165 Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати?
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
170 Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче... Отак її
Доканав небогу
175 Той правитель... а все таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її та й годі,
Така вже вродилась.
Раз увечері зимою
180 Марина дивилась
На ліс чорний, а з-за лісу
Червоний діжою
Місяць сходив...—І я колись
Була молодую...—
185 Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
190 Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
195 А сірі—на море!..
.....

Завили пси надворі,
 Зареготалися псарі,
 А пан червоний, аж горить,
 200 Іде в світлицю до Марини
 Як Кирик п'яний...
 Ніби в хаті,
 На холоді сердешна мати
 Під тиним знай собі сидить,
 Стара неначе одуріла.
 205 Мороз лютує, аж скрипить,
 Луна червона побіліла,
 І сторож боязно кричить,
 Щоб злого пана не збудить.
 Аж глядь, палати зайнялися.
 210 Пожар! пожар! І де взялися
 Ті люде в бога? Мов з землі
 Родилися і тут росли,
 Неначе хвилі напливали,
 Та на пожар той дивувались.
 215 Та й диво там таки було!
 Марина гола наголò
 Перед будинком танцювала
 У парі з матір'ю! — І страх,
 З ножом окровленим в руках,
 220 І приспівувала

Чи не це ж та кумася,
 Що підтикалася!..
 Як була я пані
 В новому жупані,
 225 Паничі лицялись,
 Руку цілували!..

(До матері)

А ви до мене на весілля
 З того світу прийшли?
 Мені вже й косу розплели,
 230 Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
 Чи то не гуси, то пани,
 Дивися, в ірій полетіли,
 Агу! гиля! до сатани,
 До чорта в гості! Чуеш! Чуеш!

235 У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?...
240 Дивися,— онде головою
Стоїть на комені. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на — давись!

(Дав дулі і співає)

245 Полюбила москаля
Та ще й зуби вискаля!
Москалі! москалі!
Запасок навезли;
Паничі
250 Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
255 Нехай хмара
На татари,
А сонечко на християне,
Бий, дзвоне, бий!

Мати

Мариночко, ходімо спать!

М а р и [на]

260 Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий,
Дивися, лізе цілувать,
Ось тобі, на!..

Мати

Ходімо спать.

(До людей)

Хрещені люде, допоможіте!

О. И. Герцен.
З малюнка А. Зирянка.

М а р и [на]

265 Беріть мене! Беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
270 І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина,
Твоя Мариночка

(Сніває)

Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай!
275 Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай.

І пташкам воля, в чистім полі,
І пташкам весело літять,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче)

280 Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... Хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш!
Не плач, голубочко, дивись,
285 Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорная змія
По снігу лізе... Утечу!
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
290 Чи він у гості не приходив?
Убили мабуть на війні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
295 Удвох собі. Дивлюся: зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна
Одна-однісінька на небі...
А я неначе навісна
300 В Дунаєві шукаю броду,

З байстрям розхристана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
305 Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова...—Та й замахала,
Неначе крилами, руками,
І пострибала через двір
310 У поле, виючи мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята;
315 Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
320 І на могилі поховали.

[Кос-Арал
1848]

ПРОРОК

Неначе праведних дітей,
Господь любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовіс[ти]ть!
5 Святую правду возвістити!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли,
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
10 Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози знай лили
Навчені люди. І лукаві!
Господню святую славу
15 Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
20 Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
25 Царя вам повелів надать!

[Кос-Арал
1848]

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі.

- 5 Пожартувать,
 Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
 І геть спалить.
- 10 Орла ж повісить на тичині.
 І при такій годині
 Республіку зробить!
 І все б, здавалося? — А ні,
 Щоб не толочили пашні...
- 15 (Воно було б не диво,
 Якби хто інший) на тій ниві
 Сільце поставив. А то зирк!
 Таки голісінький мужик
 Поставив любо, та й пішов
- 20 В копиці спать собі, а рано,
 Не вмившися, зайшов
 Гостей довідать... — Та й погані,
 Усі до одного сичі, —
 Оце тобі вари й печи! —
- 25 Щоб не нести додому
 Таке добро, то повбївав,
 А інших гратися оддав
 Приборканих ворбонам,
 І не сказав нікому.

[Кос-Арал
1848]

- Меж скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
5 Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:
— Дністре, вѳдо каламутна,
Винеси на волю!
Або вгопи принамені,
10 Коли така доля.
Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве.
І ревучи на той берег
15 Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха —
І голий, і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
20 Постривай лиш, може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі.
Пішов собі темним яром
25 Та співає йдучи.
Ой із-під гори та із-під кручі
Ішли мажери п'ючи,
А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи.
30 Уже як хочете, хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте —

Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братіки, спишу,
Ще раз те оливо потрачу;
35 А може дасть бог і заплачу —
То й буде з мене
Нумо знов!
Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль та й годі!
На Бесарабію пішов
40 Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
— Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.
45
Троха лишень чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою
50 У наймах. Сказано — шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пані..
(І неталан наш і талан,
55 Як кажуть люде, все од бога)
Наглядів клятий! Панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохаты!
60 Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка..
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
65 Усе на панщині проклятий,
А був хазяїн
.
А жіночку свою любив,
І господи єдиний!
70 Як те паня, як ту дитину,
У намістах водив!
Та знемігся неборака —

Хоч продавай хату
 Та йди в найми! Отак його
 75 Отой пан проклятий
 Допік добре. А жіночка,
 Мов цього й не знає,
 У доброму намист[е]чку
 В садочку гуляє —
 80 Як та краля! — Що тут робить?
 Сердега міркує:
 — Покину їх та утечу...
 Хто ж їх нагодує?
 Хто догляне? Одна — стара,
 85 Нездужає встати,
 А другая — молодая,
 Дума погуляти!
 Як же його? Що діяти?
 Горе мое! Горе!
 90 Та й пішов, торбину взявши,
 За синее море
 Шукать долі. Думав прийти
 Та хоч жінку взяти —
 Стара мати і тут буде
 95 Віку доживати
 На господі!..
 Так отак-то
 Трапляється в світі,
 Думав жити, поживати,
 Та бога хвалити,
 100 А довелось на чужині
 Тільки сльози лити!
 Більш нічого. Нудно йому
 На чужому полі!
 Всього надбав, роботяга,
 105 Та не придбав долі!
 Талану того святого...
 Світ божий не милий,
 Нудно йому на чужині,
 І добро остило!
 110 Хочеться хоч подивиться
 На свій край на милий!
 На високії могили!
 На степи широкі!

На садочок! На жіночку,
 115 Кралю карооку!
 Та й поплив Дністром на сей бік,
 Покинувши волю.
 Бродягою... О боже мій!
 Якее ти, поле!
 120 Свое поле! Яке то ти
 Широке... Широке!..
 Як та воля

 Прийшов додому уночі.
 125 Стогнала мати на печі,
 А жінка у коморі спала
 (Бо пан нездужа). Жінка встала,
 Неначе п'явка та. впилась
 І мов водою залилась
 130 Дрібними як горох сльозами.
 І це трапляється меж нами,
 Що ніж на серце наставля,
 А сам цілує!.. Ожила
 Моя сердешна молодиця!
 135 І де ті в гóспода взялися
 Усякі штучні іства?
 Сама ж неначе нежива
 На плечі пада... Напоїла
 І нагодувала,
 140 І спать його веселого
 В коморі поклала!..
 Лежить собі неборака,
 Думає, гадає,
 Як то будем мандрувати...
 145 І тихо дрімає...
 А жіночка молодая
 Кинулась до пана,
 Розказала — отак і так.

 150 Любо та кохано
 Прийшли, взяли сіромаху,
 Та й повезли з дому
 Пройдисвіта, волоцюгу...
 Прямо до прийому.

155 І там доля не кинула.
 Дослуживсь до чину,
 Та й вернувся в село своє,
 І служити покинув.
 Уже матір поховали
 160 Громадою люде,
 І пан умер; а жіночка...
 Московкою всюди
 Хиляється... і по жидах,
 І по панах, боса...
 165 Найшов її, подивився...
 І сивоволосий
 Підняв руки калічені
 До святого бога,
 Заридав, як та дитина...
 170 І простив небогу!

 Отак, люде, навчайтесь
 Ворогам прощати,
 Як сей неук!
 Де ж нам грішним
 Добра цього взяти?
 175

[Кос-Арал
 1848]

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
5 Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Іудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
10 В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

[Кос-Арал
1848]

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То самотньому мені
Здається — кращого немає
5 Нічого в бога, як Дніпро
Та наша слава країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелося
10 Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку богу заробляла;
15 Поклони тяжкої б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добра любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла!
20 А то б ти бога прокляла
За мій талант.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
25 Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
30 Німі на панщину ідуть

І діточок своїх ведуть!..

.....

І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

35 І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
40 А препоганії пани
Жидає, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

.....

Погано дуже, страх погано!
45 В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати і мовчати!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
50 І на Україні добро.
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
55 А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б може так і сталось,
60 Якби не осталось
Сліду панського в Україні!..

.....

[Кос-Арал
1848]

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!

5 Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають,
10 І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одинокую душу
Убогую. Любо мені,
15 Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
20 В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти.
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
25 І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивую головою
Батько покиває.
Мати скаже: — Бодай тії

Діти не родились.—
А дівчина подумає:
— Я їх полюбила.—

[Кос-Арал
1848]

Коло гаю в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
5 І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
10 В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
15 Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі трое.
— Отак-то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами...—
20 І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопили,
І стали варити.
25 Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Йвана отруїли,
Й поховали коло гаю
30 В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.

Бо сестри ходили
Що день божий вранці рано
Плакать над Іваном,
35 Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
40 І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[Кос-Арал
1848]

- Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько мое!
Черевиків немає,
5 А музика грає, грає,
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!
10 Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива,
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,
15 Я світом нужу.
Без розкоші, без любові
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

[Кос-Арал
1848]

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!
5 Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Аksamитові жупани
Одинокій носить!
Полюбила б я,
10 Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!
Батько-мати не сплять,
На сторожі стоять,
15 Не пускають саму мене
У садочок гулять!
А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
20 З моїм ворогом злим!

[Кос-Арал
1848]

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

5 Люде гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

10 І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

[Кос-Арал
1848]

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в аксамиті,
5 Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво,
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.

10 Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій діувати,
15 Недоля моя.

Як билина при долині,
В самотній самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
20 Ні до кого не горнуся...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

[Кос-Арал
1848]

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
5 Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
 І нагодувала,
10 І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака,
 Та й заночувала.
А із Криму чоловік
15 Ледве ноги доволік.
 Воли поздыхали,
 Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
20 Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти, мати? —
25 Сердешний питає.
— Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє.—

- Ой виострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди,
І тієї слави.
- 5 Ой піду я не лугами,
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
- 10 В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
- 15 А святе письмо читає,
Людей поучає.
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
- 20 Щоб не оддавали.

[Кос-Арал
1848]

- По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
5 Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати,
До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позаторік заголили.
10 А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчину...
15 Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

[Кос-Арал
1848]

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
5 Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
10 Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[Кос-Арал
1848]

- Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчиндонька —
Дружини немає.
- 5 А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточкї за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
- 10 Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
- 15 Дівуючи в самотині,
Де-небудь під тином.

[Кос-Арал
1848]

ШВАЧКА

- Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються меді,
Не будете шинкувати,
Погані жида.
- 5 Ой не п'ється горілочка,
А я буду пить,
Не будете, вражі ляхи,
В Україні жить.
Ходім, брати, у неділю
- 10 У Хвастов гуляти,
Ляхів мордувати,
На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати.
- 15 В Переп'яті (*) ночували,
Вдосвіта вставали,
Вранці рано у Хвастові
Козаки гуляли.
Прийди, батьку, з Межигор'я,
- 20 Семене Палію,
Подивися ти на Швачку,
Що він ляхам діє.
У твоєму у Хвастові,
У славному місті,
- 25 Покотились головоньки —
Не сто та й не двісті,
А із тисяч шляхетська
Кров почервоніла,
І оранди, і костьоли,
- 30 І все затопила.

(*) Могила. (Прим. Шевченка).

Тільки то й не затопили,
Що церков святую,
Отам Швачка з козаками
Співа „алілуя“,
35 Хвалить гдспода, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного —
Має погуляти
У Бихові, в славнім місті,
40 З Левченком укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[Кос-Арал
1848]

- Ой не п'ються пивá, меди,
Не п'є]ться вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
- 5 Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
- 10 Завезли чуму,
Покинули товариша,
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять,
- 15 А із степу гайворони
До його летять.
Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу,
Наклювавшись подохнете
- 20 Коло мене вкупі.
Ой полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,
До батечка, та скажіть,
Щоб службу служили,
- 25 Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, що[б] не ждала.

[Кос-Арал
1848]

- На*улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
- 5 Що ж мені робити,
 Де мені подітись?
 Чи то з іншим полюбитись,
 Чи то утопитись?
 Ой надіну я сережки
- 10 І добре намисто,
 Та піду я на ярмарок
 В неділю на місто.
 Скажу йому: сватай мене,
 Або одчепися!..
- 15 Бо як мені у матер!..
 То дучче топиться.

[Кос-Арал
1848]

- У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
5. Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
— Зїздили ми Польшу
10 І всю Україну,
А не бачили такої,
Я[к] се Катерина.—
Один каже:— Брате,
Якби я багатий,
15 То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину.—
Другий каже:— Друже,
Якби я був дужий,
20 То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині.—
Третій каже:— Діти,
Нема того в світі,
25 Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину.—

Катерина задумалась
І третьому каже:
30 — Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражий!

У Криму десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
35 Дружиною стане.—
Разом повставали,
Коней посідали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
40 Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові
На кіл посадили,
Третій, Іван Ярошенко,
45 Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
50 У великій хаті.
— Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати.—
Катерина подивилась,
Та й заголосила:
55 — Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила...—
— Одурила!..— І Катрина
Додолу скотилась
Головонька...— Ходім, брате,
60 З поганої хати!—
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
65 А славнії запорожці
В степу побратались..

[Кос-Арал
1848]

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
5 Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
10 А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Іде пан гульвіса.
Ц[ь]кують його собаками,
Крутять назад руки
15 І завдають козакові
Смертельні муки;
У льох його молодого
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
20 По світу пускає.

[Кос-Арал
1848]

Узг згисш сонце сходитъ.
 За гги и заходитъ.
 Подолити, у вечери
 Козикъ смутный ходитъ.
 Ходитъ вилъ водну
 Ходитъ вилъ и другу.
 Не виходитъ розно сри ва
 изъ темного луку.
 Не виходитъ зрадливий...
 А зъ дру тѣ зѣмлю
 зъ собакаитъ тѣ пир вилъ
 и де пиръ пир вилъ.
 Укушъ иоу собакаитъ,
 Купитъ казидъ ружу
 и за вдалитъ козаковъ
 Рмртельные мукки;
 у дѣлъ иоу молодого
 тѣи пиръ зѣмляе...
 а дѣвчизу покритъ коу
 по свитъ пужае.

Автограф поезіі
 „Із-за гаю сонце сходить“
 (з „Більшої книжки“).

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
5 Багата сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
10 В полі плоскінь вибирала,
Та все й розказа[ла],
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придане.
15 Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

[Кос-Арал
1848]

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
5 І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись.
Щоб з тебе сміятись,
10 Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити,
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
15 І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

[Кос-Арал
1848]

Ой люлі, люлі, моє дитино
 в дні і в ночі.
 Пидеши мій сыну по укрини
 як князю.
 Рину мій сыну не клати тої
 не полюбив.
 Мене прохвоту втдов вийти
 Мене клати.
 Мене не сити не, кидати мій тоді
 в дні і в ночі.
 Той не мити і в дні і в ночі
 в дні і в ночі.
 Найдеш у дні і в ночі
 в дні і в ночі.
 Їо в'любілю моє дитино
 в дні і в ночі.
 Ста ти даш в дні і в ночі
 в дні і в ночі.
 А вже подати за дитино
 в дні і в ночі.

Автограф поезії „Ой
 люлі, люлі, моя дитино“
 (з „Більшої книжки“).

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
5 Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди меж люди,
10 Іди ти в гай.
Гай не питає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
15 Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись,
А як побачиш з дітками матір,
20 То не дивись.

[Кос-Арал
1848]

Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?
Почорніло я од крові
За вольную волю.
5 Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
10 Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я зелене
Та за вашу волю...
15 Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха, та орючи
20 Долю проклинати.

[Кос-Арал
1848]

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.
5 Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!
Нумо, серце, лицятися
10 Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати.
Одружилась, захсвалась,
Бодай була не кохалась.
15 Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[Кос-Арал
1848]

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині,
5 Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами,
10 Та з пречесними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа пчола гуде.
З монастиря святого
15 У золоті, аж сяє,
Сам архимандрит вихож[ає,]
Акафист читає,
Поклони покладає;
Поважно та тихо
20 У раннюю пору,
На високу гору
Сходилися полковники.
І ві[й]сько, як море,
З знаменами, з бунчугами
25 З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Онїміли дзвони,
30 І громада покладає
Земнії поклони.
Молебствіє архимандрит

Сам на горі править,
Святого бога просить, хвалить,
35 Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана
Преславного Лободу Івана,
40 Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
45 Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До бога руки знімає,
Три поклони покладає
50 Великій громаді.
І мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
— Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
55 За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили.
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
60 Завзятого молідця,
Преславного запорожця,
Павла Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
65 По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашої славній Україні.
Не мені вас, братця,
70 На ляха водити.
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,

75 Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Ва[р]шаві.—
Громада чмелем загула;
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
80 І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.

[Кос-Арал
1848]

У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
5 Мелник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
По опеньки,
10 Лимаренка полюбила
Молоденька.
Лимар кичку зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

15 У перетику ходила
Я по дрова,
Та бондаря полюбила
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
20 Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,

Кого будеш попереду
25 Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[Кос-Арал
1848]

- У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу
5 Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
10 Зострічати.
Ой зострілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
15 Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
20 Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу,
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
25 Ой боже милий! милий, милосердий,
А я так його любила.

[Кос-Арал
1848]

- Не тополю високою
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
5 Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,
10 Як їх обнімають —
І що тойді їм діється —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
15 Увесь вік свій дівува[ти],
Ні з ким не кохатись.

[Кос-Арал
1848]

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар.
5 Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько.
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
10 Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
15 Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
20 Вийду я.

[Кос-Арал
1848]

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось,
5 Не забуду я.

Та що з того, не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
10 Марне пронеслись.

Помарніли ми обое:
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
15 Як жили колись.

[Кос-Арал
1848]

- Навгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
5 Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.
Навгороді коло броду
10 Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
15 А над нею молодою
Поганець сміється.

[Кос-Арал
1848]

Якби мені, мамо, намісто,
То пішла б [я] завтра на місто.
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.
5 А дівчата з парубками
 Лицяються. Мамо! мамо!
 Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
10 Та куплю я, мамо, черевики,
 Та найму я троїсті музики.
 Нехай люде не здивують,
 Як я, мамо, потанцюю.
 Доленько моя!

15 Не дай мені вік діувати,
 Коси мої плёсти-заплітати,
 Бровенята дбма зносити,
 В самотині віку дожити.
 А поки я заробляю,
20 Чорні брови полиняють.
 Безталанна я!

[Кос-Арал
1848]

- Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
- 5 Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Аksamитові жупани
На рідлі носити.
А піду я одружуся
- 10 З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
- 15 У аксамиті ходити,
Меди, вина пити.
Пішов козак нерозумний
Слави добувати.
Осталася сиротою
- 20 Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
— Нема мого сина Йвана
І немає вісті.
- 25 Не через два, не три літа,
Не че[ре]з чотири,
Вернувся наш запорожець
Як та хиря, хиря,
Обідраний, облатаний,
- 30 Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати,

Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,
35 Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким остиглого
40 Серденька нагріти.
Нема кому зострінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[Кос-Арал
1848]

ЧУМА

- Чума з лопатою ходила
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла,
І „со святими“ не співала,
5 Чи городом, чи то селом
Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
10 Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди бідні в селі,
Неначе злякані ягнята,
15 Позамикалися у хатах
Та й мруть. По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
20 Неначе люди тії сп[л]яють.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділоньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комені без диму,
25 А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
30 Волочать трупи ланцюгами
За царину — і засипають
Без домовини; дні минають,

Минають місяці. Село
Навік замовкло, оніміло
35 І кропивою поросло.
Гробокпателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
40 Під хатами і погнили.
Мов оазис в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
45 Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
50 Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Поніс вітром розмахало,
І сліду не стало.
55 Отаке-то людям горе
Чума виробляла.

[Кос-Арал
1848]

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішніі мабуть діла
Караюсь я в оцій пустині
5 Сердитим богом. Не мені
Про тее знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
10 І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В мойй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
15 Поки мов хмара розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холери повмирали,
20 А то б хоч клаптик переслали
Того паперу
.
Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
25 Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу свое горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
30 Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[Кос-Арал
1848]

- В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
5 Шукаю бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко мое святе
10 Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
15 Хоч слова тихого... Не чуть,—
І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

[Кос-Арал
1848]

- Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
- 5 Що мені на світі
 Сироті робити?
 Чи йти в люде жити,
 Чи дома журитись?
- Ой піду я в гай зелений,
10 Посажу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Остануся тута.
Прийде милий в мою хату
 Хазяїнувати.
- 15 А як же ні, то я піду
 Доленьку шукати.
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина сиротина
20 У наймах марніє.

[Кос-Арал
1848]

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
5 Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машою звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
10 Люде не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою звуть.

[Кос-Ара.
1848]

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно.
Ще був тойді... От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова.
5 Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі. Дурня знать
10 По походу. Отже назвать
Єй-богу я його не вмію,
Того студента, що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині,
15 І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
20 Та лихо спіткало!
Улюбилося сердешне,
Було молодее,
У жидівку молодую,
Та й думало з нею,
25 Щоб цього не знала мати,
Звичайне побратись,
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована сиділа
30 До самої ночі
Перед вікном, і втирала
Заплакані очі.

Бо й вона таки любила,
 І страх як любила!
 35 Та на бульвар виходила
 І в школу ходила
 Усе з батьком, то й не можна
 Було ради дати.
 І банкір якийсь із Любська(*)
 40 Жидівочку сватав.
 Що тут на світі робити?
 Хоч іти топитись
 До Закрету: не хочеться
 Без жидівки жити
 45 Студентові. А жид старий
 Ніби тее знає,
 Дочку свою одинокую
 В хаті замикає,
 Як іде до лавок вранці,
 50 І найма сторожу,
 Стару Рухлю.— Ні, небоже,
 Рухля не поможе!
 Уже де вона на світі
 Роман сей читала
 55 З шовковою драбинкою —
 І Рухля не знала.
 Може сама догадалась.
 Тіль[ко] заходилась
 Та сплела й собі такую,
 60 І вночі спустилась
 До студента на улицу.
 І де б утікати,
 А вони, звичайне — діти!
 Любо цілуватись
 65 Коло воріт заходились.
 А жид ізнадвору
 Мов скажений вибіга[є]
 З сокирою! Горе!
 Горе тобі, стара мати!
 70 Нема твого сина,
 На улиці валяється
 Убита дитина,

(*) Любськ — замок над Вілією. (Прим. Шевченка).

Убитая жидовином.
Горе тобі, мати!
75 Жидівочка... Де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

80 Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
85 Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Вільї втопилась,
Бо найшли її в Закреті,
90 Там і поховали.
А графиня без дитини
Сердешна осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
95 Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди:
І вдовицю не забу[ду]ть,
100 І тую осудять!

[Кос-Арал
1848]

Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Виступили з-за лиману
З турками татари.
5 Із Полісся шляхта лізе,
 А гетьман попович
 Із-за Дніпра намирає —
 Дурний Самойлович
 З Ромоданом. Мов та галич
10 Вкрили Україну,
 Та й клюють елико мога.
 А ти, Чигирине!
 А ти, старий Дорошенку,
 Запорозький брате!
15 Нездужаєш, чи боїшся
 На ворога стати?
 — Не боюсь я, отамани,
 Та жаль України,—
 І заплакав Дорошенко
20 Як тая дитина!
 — Не розсиплем вражу силу,
 Не встану я знову!..
 Возьміть мої гетьманські
 Клейноди, панове,
25 Та однесіть москалеві:
 Нехай Москва знає,
 Що гетьмана Дорошенка
 На світі немає.
 А я, брати запорожці,
30 Возьму собі рясу
 Та піду поклони бити
 В Межигор до Спаса.

Задзвонили в усі дзвони,
Гармати гримали;
35 У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю — меж лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
40 Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигор'я
Молитися богу.
45 Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали.
А з Сосниці в Ярополче (*)
50 Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце із-за хмари,
55 Потягли в свої улуси
З турками татаре.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу.
60 І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польшу,
Мов добре зробили.
65 А москалі з Ромоданом,
В неділеньку рано,
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом.

Мов орел той приборканий,
70 Без крил та без волі,

(*) Село коло Москви. (Прим. Шевченка).

Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани,
75 І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого,
80 І звелів капліцю
Над гетьманом змурува[ти]
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
85 І досі ще, що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

[Кос-Арал
1848]

- Не додому вночі йдучи
З куминої хати,
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
- 5 А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
- 10 Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе бере.
Як він свої думи тії
І серце убоге
- 15 Заховавши, ходить собі
Та молиться богу,
Та згадає Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться,
- 20 Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
- 25 У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
- 30 Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.

І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
35 Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись,
А ти, друже мій єдиний,
40 Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу,
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
45 Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

1848. Декабря 24.
Кос-Арал

[illegible]

Автограф поезії „Не додому вночі йдучи“ (з альбома Ф. Лазаревського) — перша сторінка.

Неначе степом чумаки
Уосени вер[с]тву проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
5 Мережаю, та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою.
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
10 Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав,
І третій в добрий час почну.

[Кос-Арал
1849]

- У Оглаві... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.
- 5 Од Бориспілья недалеко,
А буде так, як Бориспіль,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні топіль,
Інакше з Оглава дівчата
- 10 Ватагу вийшли виглядати,
Та й стали. Буде вже давно,
Отут, бувало, із-за тину
Вилась квасодя по тичині,
І з оболонками вікно
- 15 В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
- 20 На божій харчі за дитину
Чиєсь байстря. А може й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину,
Та й доглядає в затишку,
- 25 Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись.
А сам Настусю піджидав,
- 30 Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею.
Не сина з нею поєднать,

А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
35 А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
40 Вони цю страву носом чують...

.

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
45 Пташкою літає,
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То ўсами страшенними
Сивими пустує,
50 Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого,
А старому не до того,
Іншого якогось,
Гріховного пестування
55 Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
60 То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає,
Мов кошеня на припічку
65 З старим котом грає...

С[отник]

Та одчепись, божевіл[ь]на!
Дивись лишень: коси
Мов русалка розтріпала...
А чому ти й досі
70 Ніколи не вплетеш кісники,
Оті, що тітка привезла?...

Н[а ст у с я]

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
75 Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

С[о т н и к]

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку завітчатись?

Н[а ст у с я]

80 А коло тину! там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій — голубий
Зацвів...

С[о т н и к]

Не будеш дівувати!

Н[а ст у с я]

А що ж, умру хіба?

С[о т н и к]

Ба ні!

85 А снилось восени мені,
Тойді, як щєпи ми щєпили,
Як приймуться... мені приснилось,
Як приймуться, то восені
Ти вийдеш заміж.

Н[а ст у с я]

Схаменись!!

90 І щєпи ваші поламаю!..

С[о т н и к]

І як барвінок зацвіте...

Н[а ст у с я]

То я й барвінок позриваю!

С[о т н и к]

А од весілля не втечеш!

Н[астуся]

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(Плаче)

С[отник]

95 Дурна ти, Насте, як я бачу:

І посміяться не даси...

Хіба не бачиш, я жартую.

Піди лиш скрипку принеси,

Та з лиха гарно потанцюєш,

100 А я заграю.

Н[астуся]

Добре, тату...

(І веселенька — шасть у хату).

С[отник]

Ні, трохи треба подождать!

Воно б то так! Та от що, брате:

Літа не ждуть! літа летять,

105 А думка проклята марою

До серця так і приросла...

А ти вже й скрипку принесли?

Яку ж ми вчистимо з тобою?

Н[астуся]

Е, ні! стривайте! Цур, не грать!

110 А то не буду й танцювать,

Поки барвінку не нарву

Та не завітчаюсь. Я з́араз!

(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає.

А сотник налагоджує скрипку)

С[отник]

Отже одна вже й увірвалась.

Стривай, і другу увірву!..

Н[астуся]

(вертається завітчана, співаючи)

115 Якби мені крила, крила

Соколинї,

Полетіла б я за милим,

За дружиною.

120

Полетіла б у діброву,
У зелений гай,
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай.

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець в солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шараварах, з торбиною за плечима і з нагаєм)

Петро

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

Н[а]стуся]

Тату! тату! Петро! Петро із Києва прийшов!

С[отник]

125 А, видом видати, слихом слухати! Чи по волі,
чи по неволі?

П[е]тро]

По волі, тату, та ще й богословом.

С[отник]

Ов!

Н[а]стуся]

Богословом?! Аж страшно!

С[отник]

130 Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує)

Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! По-
веди його в покої, та наголуй, бо він ще може
й не обідав.

П[е]тро]

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею)

С[отник] *(сам)*

135 І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудрая. *(Задумується)*. Чого?

Чогò я думаю? У по́пи,
140 А як не схоче, то на Січ —
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
145 Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь. Щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повинчає
150 Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду...

(Іде в хату)

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
155 Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
160 І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакать, і нікому
165 Ті сльози старечі
Буде втерти. Не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе
І діти, як квіти,
170 За що ж ти їх молоденькі
Думаєш убити?
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
175 Заповіді вчитьсЯ.
Он дивітьсЯ: у садочок
Вийшли погуляти,

Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
180 А старого нема дома,
То їм — своя воля
Награтися. Дивітеся:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
185 Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

П[е]тро]

190 Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

Н[а]стуся]

А хіба я школяр, чи що? Не хочу та й годі.

П[е]тро]

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи,
хоть п'яту!

Н[а]стуся]

195 І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

П[е]тро]

То пін і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

Н[а]стуся]

Байдуже, нехай собі не вінчає.

П[е]тро]

А зо мною?

Н[а]стуся]

І з тобою нехай собі... Е, ні, нехай пові[н]чає!..

П[е]тро]

200 Та читай же! А то...

Н[а]стуся]

А то що ти зробиш?

П[е тр о]

Поцілую. Ось побачиш!

Н[а ст у с я]

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

П[е тр о]

(цілує її і примовляє)

Оце тобі раз! Оце тобі два!

*(А сотник виглядає з-за тину і входить в хату,
не давши знаку)*

Н[а ст у с я]

(пручається)

205 Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде—
треба справді читать.

П[е тр о]

А! тепер і читать!

Сотник

(виходить з хати)

Діти! Годі вже вам учитись! Чи не час обідать?

(П[е тр о] і Н[а ст у с я] мовчки ідуть у хату)

С[о т н и к] *(сам)*

Навчилась, нічого сказати!

210 Оце дитина! Ні, Настусю,

Я коло тебе захожуся

Тепер, лебедонько, не так!

Поки сто раз не поцілує,

Йй читать не хоче! А бурсак!..

215 Собачий сину, знаєш смак!

Ось я тебе попомуштрую

Не так, як в бурсі!.. Помелом!

Щоб... духу в хаті не було!

Великий світ наш—не загинеш!

220 Дивися, пся його личина!

Оце то так, що богослов—

У батька краде! Добре, свату!

Які то стали люде злі!..

А що то діється у хаті?

225 Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батькі на світі.
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
230 А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
235 Що не мають отих батьк[ів],
То й не согрішають.

Настуся

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ прогання.
А боже мій милостивий!
240 Що мені робити?
Помандрую! *(Дивиться в хату)*. Замірівся!
Ух! Який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
245 Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,—
Серед ночі помандрую!..
А відьма злякає?!
Ні, не зляка. *(Загляда знову)*.
Сердешненький!
250 Книжечки складає
У торбину, і бриль бере.
Прощай, мое любе,
Мое серце!.. Увечері?...
За царину?... Буду!
255 Ранше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток)

Чуєш! Дожидайся ж!

(Виходить с[отник]. Настуся співає)

№ 1364

Секретно.
5 Декабря 1849

ИЗЪЯВЛЕНІЕ

КОМАНДИРА

ОТДѢЛНАГО

ОРЕНБУРГСКАГО КОРПУСА

И

ОРЕНБУРГСКАГО ВОЕННАГО

ГУБЕРНАТОРА.

ДЕЖУРСТВО,

Отделение 2

Г. ОРЕНБУРГЪ.

20 Января 1849 года.

№ 15

Милостивый Государь

Графъ Николай Фредериковъ

По Высочайшему повелѣнію, пожаловавшему въ маѣ 1847 года, бывшій художникъ С. Петербургской Академіи художествъ Тарасъ Шевичко, за сочиненіе возмущительныхъ стиховъ на малороссійскаго языка; отрядленъ рядовымъ во възрѣнный мѣсяцъ Кургузъ, съ правомъ выселки, подъ строжайшей надзоръ и съ запрещеніемъ ему писать и рисовать.

Отъ 30 Января 1848 года за № 163^м, Ваше Слательство, изволили относительно ко мнѣ съ вопросомъ: въ какомъ баталіонѣ упомянутый рядовой Шевичко состоитъ

назначенъ
на службу
въ баталіонъ
за № 163^м
ген. 14го

Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся!

С[отник]

А їй байдуже! Мов не знає!
260 Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже немає.

Н[астуся]

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

С[отник]

265 Мені байдуже.

Н[астуся]

А мені

Ще байдужіше,— він не мій;
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

С[отник]

Усі?

Н[астуся]

Нехай хоч зараз сповідає
270 Отець Хома ваш голосний!

С[отник]

А повинчаємось в неділю?

Н[астуся]

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось — тойді.

С[отник] (*цілує її*)

Моя голубко сизокрила!
275 Моя ти ягідко!..

(*Танцює і пригово[рює]*)

У горох
Вчотирьох
Уночі ходила.
Уночі
280 Ходячи,
Намисто згубила.

Н[астуся]

Та годі вам уже з тим намистом! Ішли б швидче
до отця Хоми, та порадилися, от що!

С[отник]

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я шви-
285 денько, а ти тут, моя любко, погуляй собі ти-
хенько! Та завітчайся! Та не жди мене, бо бути
має, що я остануся і на вечерню (*цілує її і йде*).

Н[астуся]

Добре, добре! Не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
290 У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за ручень-
ки, та й підем удвох собі аж у Київ. Треба
295 завітчатися, може, в останній раз, бо він казав,
що у Броварях і повінчаємося.

(Квітчається і співає)

Ой піду я не берегом-лугом,
Зострінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
300 Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися.
Тільки жалю серцю набралися.

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу
лиш швидче. Оставайтесь здорові, мої високії
305 тополі і хрещатий мій барвіночку!

(Виходить)

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— Нехай і наших люде знають!
310 Нехай і сивий, і горбатий,

А ми... хе! хе! А ми жонаті!
А ми?—Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить,
315 Та сорома не наробить.
Уже й „Достойно“ оддзвонили,
Уже додому люде йдуть,—
Не йде Настусенька, не чуť.
Насилу сотника збудили,
320 Та розказали: так і так!
Перехристився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ.—В Броварях
Уже повинчана гуляє
325 Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав,
І не пожалувавсь нікому...

330
.

Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
335 І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
340 Немає з ким поділити.
Довелось сабому
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
345 І притчею стати
Добрим людям, і бхати
У холодній хаті
Під кожухом, і нікому
Хату затопити
350 І вимести... По смітнику

Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно не завіє,
А наймичка холодного
355 Труп не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Із-за пояса украде...

Отаке-то горе
360 Із сотником оце сталося.
Не минуло року,
Як Настусеньки не стало,
А вже на горіді
Не осталося нічого —
365 Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний коло тину
Засихає, в'яне!
370 А сам сотник у кожусі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги некриті,
І покої немазані,
375 І сволок немитий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає...
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
380 Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
385 Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
390 Байдуже кому питати!
Забрали й онучі

Добрі люди, а самого
Гарно поховали
У леваді. І хрестика
395 Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест поставити.
400 Умер сотник, і покої
Згнили, повалялись,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні —
405 Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

[Кос-Арал
1849]

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
5 Рожевою пеленою
Мов мати дитину.
Очам любо; годиначку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
10 З богом заговорить...
А туман неначе ворог
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
15 Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
20 Мов матері діти.

[Кос-Арал
1849]

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
5 Найду долю, одружуся,
Не найду, втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ-за-очі,
10 Доля заховалась;
А воленьку люде добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
15 Щоб не росло таке зілля
На нашому полію.

[Кос-Арал
1849]

- Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене молодого
Козаки сміятись.
- 5 Оженився, вони скажуть,
Голодний і голий,
Занапастив нерозумний
Молодую волю.
Воно й правда. Що ж діяти?
- 10 Навчіть мене, люде.
Іти хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
- 15 Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красуватись
В голубім жупані
На конику вороному
- 20 Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.
- 25 На весілля товариство
Вийде погуляти,
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
- 30 В нову світлицю,
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.

Як положить отамана
В новій хаті спати,
35 Заголосить як та мати
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе тую славу
40 По всій Україні.

[Кос-Арал
1849]

Ой крикнули сірі гуси
В яру на ставу:
Стала [слава] на все село
Про тую вдову.
5 Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
— Вечеряли у світлиці,
10 Мед-вино пили;
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли.—
Не минула слава тая,
Не марне пішла.
15 Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малюго,
До школи дала.
А із школи його взявши,
20 Коня купила.
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула.
25 Одягла його в червоний
В жупан дорогий.
Посадила на коника...
— Гляньте, вороги!
Подивітесь! — Та й повела
30 Коня вз[д]овж села.
Та й привела до обозу,
В ві[й]сько оддала...
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

[Кос-Арал
1849]

Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
5 Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих.
А то верзе біси-зна-що,
Та й думає: ми-то!
Ми-то людям покажемо
10 Оцих безталанних,
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки сєла,
Поки пани в селах,
15 Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями,
І не турбуйсь, брате.
Добре кажу. А все таки
20 Невеличку нате,
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
25 Та знай на сонце позирали
Та нісен[і]тницю верзли.
Звичайне, хлопці. А дівчата
Мов ті сороки цокотали
Та до криниці учащали
30 У яр погуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик; та й немає,
А лановий і не шукає,
35 Мов і не бачить. Не новий

Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита.
У балці стало щось кричать,
Побігли хлопці рятувать.
40 Аж там панич несамовитий,
Недоліток таке творить,
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці. Не рятують,
45 Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
50 Та й опрігся. Порадились,
Дали в город знати;
Суд наїхав, подивились,
Понились завзято
Судовики. Закували
55 Хлопця молодого,
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верство[ві]м шляху в полі
Корчма під вербою
60 Стоїть собі в холодочку.
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
65 Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А з-за гори поїзжане
На шлях виїзжають,
70 Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали,
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали,
Співаючи. Отож стали,
75 Молодая встала,

Взяла квартиру оковити
Та й почастивала
Сердешного невол[ь]ника
І його сторожу.
80 Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!
Меж невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний,
85 Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тут
У розкоші, і не будеш
Ні знати, ні чути
90 Його плачу всенедільного...
Не почастивала
Свого месника святого
І не привітала,
Тільки глянула на його...
95 Та й більше нічого.

Попереду поїзжане
Рушили в дорогу.
А за ними й невол[ь]ники
Побрязкали путом
100 Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми... Одна собі
Поки-що осталась
З шинкаркою. Кругом неї
105 Димом розстигалась
В полі курява.
І смерклося.
І вік не великий,
Не тільки день. На хуторі
Танці та музики
110 Аж до півночі. Придане
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати
Та й пропала. Скрізь шукали,
115 До світу шукали,

Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... та й годі.

[Кос-Арал
1849]

- Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть я її навіки,
Навіки покинув.
- 5 Мабуть мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
- 10 Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав еси мені долі,
Молодої долі!
- 15 Не давав еси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поеднати! — Минулися
- 20 Мої дні і ночі
Без радості молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
- 25 А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи і не ділить
- 30 Ні з ким, — і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу

Не радувать, і не корить
Чоловіка злого.
35 І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну!

[Кос-Арал
1849]

НОВЫЕ СТИХОТВОРЕНІЯ

ПУШКИНА и ШАВЧЕНКИ.

ЛЕЙПЦИГЪ,
Вольфгангъ Гергардъ

LEIPZIG,
Wolfgang Gerhard.

1859.

*Титульна' сторінка збірки
заборонених в Росії поезій
Пушкіна і Шевченка.*

- Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
5 Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,
І в білій свитині
10 З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
15 Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
20 Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.

- Якого ж ми раю
У бога благаєм?
25 Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
30 Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Кос-Арал
1849]

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
5 Буває іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
10 Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає
15 І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись.—Це мое!
Мое!—І дивиться на його,
20 І молиться за його богу,
І йде на улицю гулять,
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро.—А подивіться!
25 Мое найкраще над всіми!—
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, боже мій!
Несе додому свого Івана.
І їй здається, все село
30 Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,

А більше не було нічого.
Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
35 І виросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Нагоди
40 Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
45 За їх, за діточок.

А ти
Великомученице! Села
Минаєш плачучи вночі.
І полем, степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
50 Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: — Он байстря
Несе покритка на базар. —

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
55 Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину
60 З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
65 І коли то воно буде
Гратись, і промовить
Слово „мамо“. Великеє
Найкращее слово!
Ти зрадієш; і розкажеш

70 Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
75 Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
80 Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
85 Межи псами на морозі
Де-небудь під тином.

[Кос-Арал
1849]

- На великдень, на соломі
Против сонця діти
Грались собі крашанками,
Та й стали хвалитись
5 Обновами. Тому к святкам
 З лиштвою пошили
 Сорочечку. А тій стьожку,
 Тій стрічку купили.
 Кому шапочку смушеву,
10 Чобітки шкапові,
 Кому свитку. Одна тільки
 Сидить без обнови
 Сиріточка, рученята
 Сховавши в рукава.
15 — Мені мати купувала.
 — Мені батько справив.
 — А мені хрещена мати
 Лиштву вишивала.
 — А я в попа обідала,—
20 Сирітка сказала.

[Кос-Арал
1849]

- Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
- 5 Дурна була молодая —
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить,
- 10 А серце боліло,
Іби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
- 15 Може була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась, осталася,
- 20 Навіки осталась
Дівувати; тяжко мені
У матері в хаті
Старітись. А своєї
Вже хати не мати!
- 25 А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
- 30 У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила!

[Кос-Арал
1849]

- Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий
І заспіває, як уміє...
- 5 І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
- 10 Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жити!
Тому, чия душа і дума
- 15 Добро навчилися любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак буває в темну яму
Святее сонечко загляне,
- 20 І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[Кос-Арал
1849]

- Хіба самòму написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочіста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
- 5 А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кòго,
Та й ждять немає од когò.
Бо вже б, здавалося, пора,
- 10 Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я Кобзаря,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
- 15 Не похвали собі, громадо!
Без неї може обійдусь,
А ради жду собі, поради!
Та мабуть в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
- 20 Мені було аж серце мліло,
Мій боже милий! Як хотілось,
Щоб хто-небұдь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
- 25 За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?...
Бо хоч зостаріюсь затòго,
А ще не знаю, що роблю.
Пищу собі, щоб не міняти
- 30 Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,

З своєю волею мені,
На чорнім вороні-коні!
35 А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
40 Як понесла мене? Що я,
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю,
45 Та смерть із степу виглядаю,
А за що, ей-богу не знаю!
А все таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і самотній
50 (Бо, бачте, пари не найшов),
Аж до погибелі дійшов.

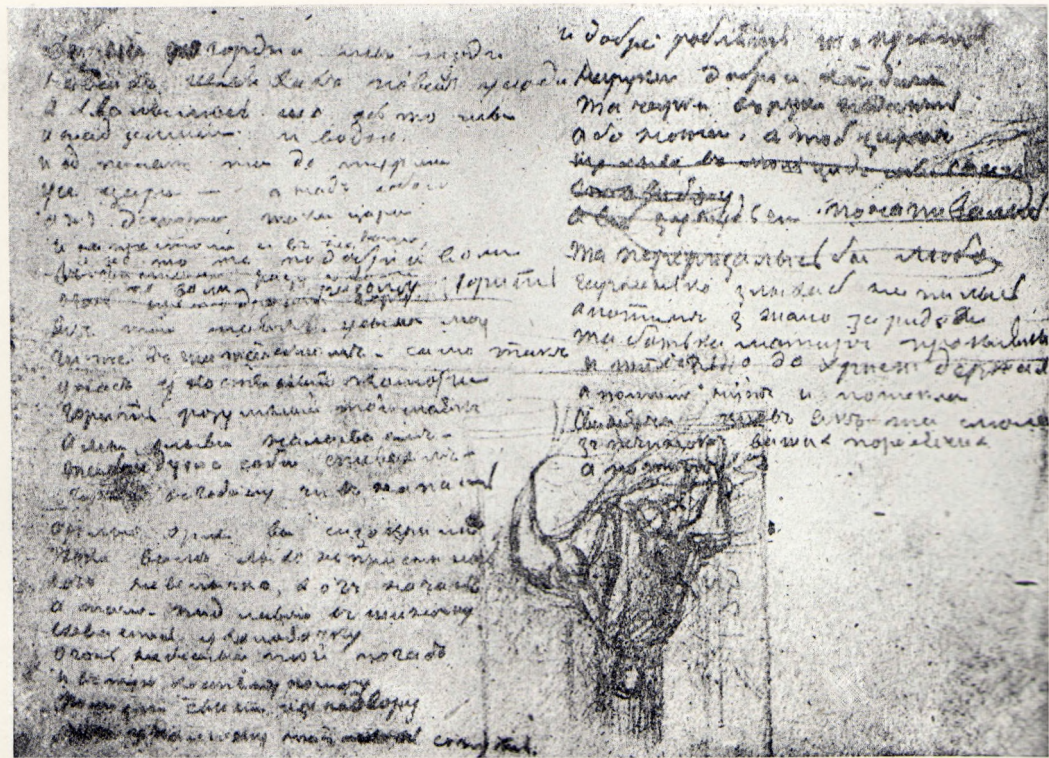
Нічого, друже, не журися!
В дулевину себе закуй,
Гарненько богу помолися,
55 А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата,
А втім, як знаєш, пане-брате.
Не дурень, сам собі міркуй.

[Кос-Арал
1849]

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усьоді
А хвалимось, що ось-то ми
І над землею і водою,
5 І од палат та до тюрми
Усе царі—а над собою
Аж деспоти—такі царі,
І на престолі, і в неволі,
І все то те по добрій волі,
10 По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те... в житейськім.— Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
15 А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм—
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
20 Хоч невеличке, хоч на час!
А там—під лавою в шиночку
Сховається у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
25 Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани,
Та чарки в руки не дають
30 Або ножа, а то б заранне
Гарненько з лиха б напились,

Автограф поезії „Дурні
та гордії ми люди“
(з альбому Шевченка).

Та перерізались би любо,
А потім з жалю заридали
Та батька-матір прокляли
35 І тих, що до хреста держали.
А потім — ніж... і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім?...

[Кос-Арал
1849 (?)]

- І золотої, й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моеї долі молоді:
А іноді така печаль
- 5 Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
- 10 Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та мо[ло]дось моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
- 15 Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широkim вольнім світі,
- 20 І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журив[сь],
Щоб він де-небудь прихиливсь,
То оддадуть у москалі.

[Кос-Арал
1849]

.

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились.
А матері на нас дивились
5 Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі заранне повмирали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.
10 Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселе колись село
Чомусь тепер мені старому
15 Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться,— в селі убогім
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
20 Таке собі, як і було.
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
25 Ставок, гребелька, і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
30 Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.

Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
35 І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старії...— Чи жива
Ота Оксаночка?— питаю
40 У брата тихо я.— Як? —
— Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажуривсь?—
— Я не журюсь. Помандрувала
45 Ота Оксаночка в поход
За москалями, та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрам вернулась,
Острижена. Було вночі
50 Сидить під тином мов зозуля
Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає.
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла,
55 Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так так що краля! І не вбога,
Та талану господь не дав...—
60 А може й дав, та хтось украв,
І одурив святого бога.

[Кос-Арал
1849]

- Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в С[ир]-Д[ар'ю]
Байдару та баркас чималий.
5 Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли
10 І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій кр[аю],
Не знаю, може й нагадаю
15 Нудьгу колишнюю колись!

[Кос-Арал
1849]

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий,—
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.

Крутий байрак,
5 Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
10 До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море; на край світа
Билину море покотило
15 Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі зажурившись
Гаєм по долині.
20 Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
25 Серце розповіти,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити
І любити твою правду,
І весь світ обняти!

30 Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
35 І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

40 А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?...
45 Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханням
Помарнілая пустиня,
Кинута богом.

[Кос-Арал
1849]

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
5 А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
10 Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами
Меж бур'янами, за годами
15 Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори,
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
20 Мое не злато-серебро,
Мої літа, мое добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером.
25 Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
30 На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю,
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[Оренбург
1850]

Ану в неволі дні і ночі,
И муръ забуван.
О вояди вхє то тѣмъко
тїи днє мѣнають.
А мѣта пѣвуть за мѣти,
Пѣвуть вѣднѣ мѣти,
Вѣднѣ мѣти за вѣднѣ
И добро и лихо.
Вѣднѣ мѣти не вѣднѣ
Нѣхонѣ нѣхонѣ,
И нѣхонѣ, вѣднѣ
Мѣтѣ вѣднѣ за вѣднѣ.

Каминцѣмъ и доломъ
Мѣтѣ дѣлѣмъ, за вѣднѣ
Тѣмъ вода мѣтѣ мѣтѣ,
Вѣднѣ дѣлѣмъ вѣднѣ
Вѣднѣ мѣтѣмъ вѣднѣ,
И вѣднѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
И вѣднѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ
Мѣтѣ мѣтѣмъ вѣднѣ

- Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
- 5 А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут, і певне не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
- 10 Бо й тут невесело було,
Та все таки якось жилось,
Прина[й]мні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
- 15 І молодее тее горе!..
І молодий той грішний рай!

[Оренбург
1850]

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
5 Співаючи:— Нехай росте
Та здорове буде! —
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люде.
Лучче було б не родити,
10 Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
15 Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
20 На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасипали?
25 Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.
30 А потім би з гори зійшли;
Понад Дніпром у темнім гаї

Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечерньою зорьєю
35 Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолілись,
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину.

40 Даеш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даеш високії палати.
Пани ж неситі, пузаті
На рай твій, господи, плюють,
45 І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
50 Хоч на малесенькій горі,

[Оренбург
1850]

ПЕТРУСЬ

ПОЕМА

- Були на хуторі пани,
І пан і пані, не ба[га]ті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
5 І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий.
От і талан господь послав
На вбогий хутір, ублагали
10 Царя небесного! Взяли
Йї гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І генерал[ь]шою назвали,
І цугом в Київ повезли.
- 15 Було на хуторі погане
Мале байстря, свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
20 Свиней же пасти, безталанне.
- За балом бал у генерала,
За генерал[ь]шою чимала
Орда панів і паничів,
І генеральша уночі
25 Тихенько плакати собі стала.
— Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя.—
— Ти, душко, плачеш? — Хто се,
30 Ні, я не плачу...— Знаєш, Маню,

У городі тепер армяни,
Купи собі, мамуню, шаль.—
— Мені не треба тії шалі.—
— Не завдавай же серцю жалю!
35 Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце.—

Тихо, тихо

40 Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молоді.
Поїхали в село весною;
В селі банкету загули,
45 А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось задумавшись пішла,
50 Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'ятчко в стерні.
— О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
55 Се ти Петрусю?— Ажеж я.—
— Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили.— Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
60 На Петруся! Одним-одна
І виростала, й діувала,
І за старого генерала
Занапалили, продали!
І вкупі гроші пропили...
65 І тяжко, тяжко заридала.
— Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати.—
— А хто ж тут буде доглядать,
Хто попасе мої ягнята?—
70 — Нехай хто хоче!— Й повела

Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радіє,
75 Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця,
Бо ми не знаєм, що твориться
У його там. А він хоч зна,
80 Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім не знаю...
85 Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби мо[ло]діє,
90 І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили.
Зимою в Київ одвезли
95 І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
100 І висипався чорний ус,
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
105 Що тепер снилося? То ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючи,

110 Ридала, билася... Нечистую,
 Огненную сльозу лила.
 Вона благала пресвяту,
 Щоб та її... що[б] та спасла,
 Щоб одурить їй не дала —
 115 Пренепорочная! І все.
 Молитва їй не допомогла:
 Вона сердешна одуріла,
 Вона небога полюбила
 Свого Петруся. Тяжко їй!
 120 Душі негрішній, молодій!
 Та що ж робить? Не стало сили,—
 Сердега разом одуріла.
 Та й як його одній святій
 Прожити літа молодії?
 125 Вони ж не вернуться! Як хоч,
 А лихо, кажуть, перескоч,
 А то задавить. Генеральша
 Не перескочила, бо їй
 Хотілось жити молодій!
 130 Хотілося б... Густенька каша,
 Та каша, бачте, та не наша,
 А наш несолений куліш.
 Як знаєш, так його і їж.

— Петрусь! Друже мій єдиний!
 135 Мое ти серце! Мій ти сину!
 Рятуй мене, рятуй! рятуй!
 О матер божая! розкуй
 Мою ти душу! — І ридала,
 І батька й матір проклинала,
 140 І все на світі. А Петрусь,
 Її єдина дитина,
 Гуляв собі пренеповинний
 В саду, та арію якусь
 Мугикав стиха. Більш нічого
 145 Петрусь не бачив. А небога
 Сама не знає, що робить?
 І що їй діяти з собою?
 Або сховатись під водою,
 Або принамені розбить
 150 О стіну голову'. . . .

— Поїду в Київ, помолюся.
Молитва може прожене
Диявола... О! мій Петрусю!
Молитва не спасе мене...
155 Я у Дніпрі утоплюся! —

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
160 І вас отак не продала.
Любіться, діточки, весною...
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
165 В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде.
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
170 Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоім Петрусем?
Хіба архистратиг? Та й той
175 Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твое грядущее...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
180 Чудовная не допомгла,
Не допомгла святая сила.
А ти аж плакала, молилась,
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
185 Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи; і вночі
190 Щось ходя шепче сміючись.

Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла,
Та й спать упоравшись лягла.
195 — Тепер стардого поховано,
А молодого привітаю,
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любити. —
Подумала чи то сказала:
200 Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу, І дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці рано
По генераловій душі;
205 Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись люде. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту,
210 І судових неначе ждуть,
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть
І генерала розчиняють,
І яд находять в животі;
215 Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
— Тепер скажіте, христіяни,
Хто отруїв його? — Гудуть,
Мов стиха дзвони. — Пані! Пані! —
220 Громада зично загула.

Тойді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: — Я зробив,
Я генерала отруїв,
225 А ви не знаєте нічого! —
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час

230 В кайдани добре закували,
Переголили про запас,
Перехристивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір

[Оренбург
1850]

- Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню абощо, та й живе,
5 Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах,
Вони і господом забуті!
10 Так що ж мені тут гріти-дути!
А де оті??... Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може й так? Добра чимало
Вони творили на землі,
15 Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві,
20 Або за себе? Ні, за нас!
За нас сердешних мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
25 Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених ката[ми],
Такими ж самими, як ви.
30 Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!
Де ж ти?

Великомучениче святий,
Пророче божий? Ти меж нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
35 Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов,
Про безталанну, про горе;
Або про бога, та про море,
40 Або про марне литу кров
З людей великими катам[и].
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
45 Жива в святих своїх речах.
І ми, читая, оживаєм,
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
50 Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
Мені ти двері одчинив!
55 Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю,
І бога богом назову.

[Оренбург
1850]

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
5 На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
10 Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
15 Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
20 В свою дитину... В тім гаї,
У тій хатині, у раю
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
25 Там матір добрую мою,
Ще молодую,— у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
30 Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми

Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
35 Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
40 Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
45 Такії, боже наш, діла
Ми творимо у наших раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
50 З братами тихо живемо,
Лани братами оремо,
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам еси...
55 (Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі)
А може й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радишся з панями
60 Як править міром! Бо дивись,
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
65 Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда; рай?
А подивися, та спитай!
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радість та хвала!
70 Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим бо й ба! Хвали нікому,

А кров, та сльози, та хула,—
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
75 Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Оренбург
1850]

- Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє... Шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки бога колись-то хвалив!
- 5 Шукаю, шукаю... господи б, хотілось
Згадать хоть що-небудь! То оце й наткну[в]сь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись!.. От мені приснилось...
Снищею заснувши, звичайне, такий
- 10 І сон приверзеться... Ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малій,
Дивлюся, могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
- 15 Та і йде до мене... я собі звернулось,
Щеня мов під тином,—звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки, та несе в могилу.
А чорна могила ще гірше розкрилась.
- 20 Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
—Дивися, дитино, оце козаки
- 25 (Ніби мені каже). На всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
- 30 Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!.. Тут пана немає,

Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
35 Усі ми і встанем,— та бог його знає,
Коли то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися— а я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я меж ними в могилі лежу.
40 Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же дитино.— А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
45 Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яка-небудь. Мені той козак
Розказував ось що

50 — Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?...
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигизмонд
З проклятими його ксьондзами
55 Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
І матері його святої
Ляхи прийшли на нас войною!
60 Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила
65 Неначе гори поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі...
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
70 Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,

Я всю мізерію оддав
 Моїй Україні небозі...
 І трьох синів своїх. Нехай,
 75 Я думав грішний перед богом,
 Нехай хоть часточка уб[о]га
 За мене піде, за наш край,
 За церков божію, за люде,
 А я молитись в хаті буду,
 80 Бо вже нездужав, сину, встать,
 Руки на ворога піднять!

Зо мною, слухай же, остались
 Данило чура мій, та я,
 Та Пріся дочечка моя!
 85 Воно ще тільки виростало,
 Ще тільки, тільки наливалось,
 Мов та черешенька!.. За гріх,
 За тяжкий мабуть гріх великий
 Не дав мені святий владика
 90 Очей нарадувать старих
 Моїм дитятком!..

Не ходили
 Ксьондзи по селах, а возили
 На людях їх з села в село,
 Такеє-то у нас було!
 95 Якось їх клятих і до мене
 Вночі на хутір занесло.
 А з ними челядь їх скажена,
 Та ще драгуни... Дай мені!
 Хоч коли-небудь, боже милий!
 100 На світ твій виглянуть з могили —
 Спряжу всю шляхту на огні!
 Вони, вони, не бійся, сину!
 Вони, ксьондзи, мою дитину
 З собою в хату завели,
 105 Замкнулись п'яні, я бачив...
 А челядь п'яна полягала
 У клуні на соломі спать,
 Драгуни теж. А ми з Данилом
 Соломи в сіни наносили,
 110 А клуню просто запалили...
 Не встануть прокляті опять

Дітей козачих мордувать,
Усі до одного згоріли!
І Пріся бідная моя
115 Згоріла з кляtimi! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили, та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу,
120 Синів всіх трьох моїх наїшли,
Та в добрий час і полягли
Отут укупі!
.
А як ми бились, умирали,
125 За що ми голови складали —
В оці могили? Будеш жить,
То може й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
130 І про могили, і про нас,
З старцями божими по селах
Правдива дума невесела
Меж люд[ь]ми ходить

[Оренбург
1850]

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
5 І чудно!.. мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені старому стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся еси?
10 Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить, хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
15 Огнем любові? Хто такий?
Ти сирота, нема нікого
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
20 Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в аксамиті, не в палатах
25 Тво[є] голоднее дитя...
І в'янеш ти, а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі,
30 Одна-однісінька; з тобою
Єдинее добро було —
Твое дитя... поки росло,

- В колодочки поки вбивалось.
Оперилось... і ти осталась
- 35 Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа-ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.
- 40 Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодого
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
- 45 Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти, з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля, і недоля.

[Оренбург
1850]

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
5 Вітає радість і надія
В очах веселих, любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцю[ю]ть. Тільки я
10 Неначе заклятий дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

[Оренбург
1850]

- Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я, живучи
5 З людьми в паскуді, опаскудлив
І душу чистую?... А люде!
(Звичайне, люде, сміючись)
Зовуть її і молодую,
І непорочною, святою,
10 І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу!
15 Та й смієтесь. Не християне!
Чи не меж вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим коли-небудь.
Бо ви мене з святого неба
20 Взяли меж себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... І розбили
О його... бога боячись!
25 Мое малее, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
30 Що вас і долю проклина[ю,]
І плачу тяжко, і як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[Оренбург
1850]

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу
Таки аж надто. Не на мир
5 І на діла його дивившись,
А так, мов іноді упившись
Дідусь сивесенький рида
Того, бачте, що сирота.

[Оренбург
1850]

- І досі сниться: під горою
Меж вербами та над водою
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
5 Коло хатиночки, і бавить
Хорошее та кучеряве
Свое маленькое внуца.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая сміючись мати,
10 Цілує діда, і дитя
Аж тричі в[е] село цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхається, і стиха
15 Промовить нишком:— Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?—

- І нищечком старий читає
Перехристившись отче-наш.
Крізь верби сонечко сіяє
20 І тихо гасне. День погас
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[Оренбург
1850]

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани...
5 Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

[Новопетровський форт
1853(?)]

до отпущения, просит Шевченко Василь
Вильковичу, в Академии Вуковича

Два стихотворения Марка Шевченка в пере-
воде Николая Курочкина.

1.
Душа.

Мне все известно и все не знаю,
Зарок судьба намъ много дала.
Добра ли ждала насъ, или зла,
Къ чему идти, чего ожидать,
За что въ негнаныхъ чинахъ
Весь миръ на добрую дала!

Суди насъ мой вышнихъ дон
Меня за все дон мой!
Скель! лучше въ дати не раси,
которые, робая въ неволу,
Позоръ твой не принесли.

2.

Кисуте укроа стирати дари
По сапань, сватонь самотонь,

Михе поше аше крику по
Анто загуда не по тры не
мучу зугу бу в та тры не волю
Кеде м. не прелву не не со.

Дві поезій Т. Г. Шевченка
в перекладі М. С. Курочкина:
1) „Один у другого питаєм“;
2) „Огні горять, музика грає“.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

поэма

М. Бухареткові на пам'ять 7 Маія 1857 року

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток Варнак
Мені розказував отак
5 Про сю криницю москалеву,
А я сумуючи списав
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеvu
(Звичайне, крадене) зобгав
10 Тобі поему на спомини,
Мій друже щирій, мій єдиний!

I

Після великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
15 А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте, не шкодить
Такую річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
20 Або бувальщина, сказать.
Отак пишеть: була криниця,
Ні, не криниця, а село,—
Пишеть,—давно колись було
Межи садами, при долині,
25 Таки у нас на Україні
Було те божее село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.

30 Добре мати діток
 Багатому, хвалить бога
 В розкошах! А вбогій
 Вдові не до того,
 Бо залили за шкуру сала,
 35 Трохи не пропала.
 Думала іти в черниці
 Або вбитись, утопитись,
 Так жаль маленьких діток стало —
 Звичайне, мати, що й казати!
 40 Та може ждався таки й зять,
 Бо вже Катруся підростала
 (Катрусею вдовівна звалась).
 Чи вік же їй продівувать?
 Зносити брівоньки ні за що?
 45 Хіба за те, що сирота?
 А красота-то, красота!
 Мій боже милий! А трудяще,
 А чепурне та роботяще,
 Та тихе! Бач, і сирота,
 50 А всім була навдивовижу.
 Бувало, вигляне із хижі,
 Як тая квіточка з роси,
 Як тее сонечко з-за хмари, —
 Ввесь похолону, неживий
 55 Стою бувало. Ані кара,
 Ні мўки, кайдани,
 Ніже літа, сину,
 Тії сили не втомили...
 Отак і загину!
 60 Так і згину. Бо дивися,
 Смерті сподіваюсь,
 А ридаю, мов дитина,
 Як я нагадаю
 Катерину. Слухай, сину,
 65 Мій друже єдиний!
 Слухай добре та записуй,
 Та на Україні,
 Як бог тебе допровадить,
 То розкажи, сину,
 70 Що ти бачив диявола
 Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
75 У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав сірома грошенят,
80 Одежу справив, жупанину,
Та не відсіль і не підтіль
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб і сіль
І за науку добрим людям,
85 Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і панотець
90 (На диво людям та на чудо):
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почалось!

III

95 Уже либонь після покрови
Вертався з Дону я, та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував.
100 Та з чумаками та з волами,
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталосьь.
105 Пропав і я; та не в шинку,
А на кобилі. На віку
Всі люди бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніхто,

110 Ніхто і здалека не бачив,
 Як я лукавий. А тим часом
 Просохли очі у вдови.
 Неначе в бога за дверима
 У зятя та в сина
 115 Стара собі спочиває,
 А на Катерину,
 На дитя своє єдине,
 Тільки поглядає.
 А я в шинку з п'яницями
 120 Душу пропиваю!
 Та й пропив. Запродав душу,
 І душу, і тіло,
 Тіло катові, а душу!..
 О боже мій милий!
 125 Хотілося б жить на світі,
 Та ба! Треба вчитись,
 Ще змалечку треба вчитись,
 Як на світі жити,
 А то битимуть, та й дуже!..
 130 Не знаю, мій друже,
 Чи сатана лихो коїв?
 Чи я занедужав?
 Чи то мене злая доля
 Привела до того,
 135 Таки й досі ще не знаю,
 Не знаю нічого.
 Знаю тільки, що тверезий...
 Бо вже ані вина,
 Ні меди, ні оковита
 140 Не пилися, сину.
 Отаке-то сподіялось.
 Вмер батько і мати,
 Чужі люди поховали...
 А я мов проклятий
 145 Той Іуда, одринутий
 І людьми і богом,
 Тиняюся, ховаюся.
 І дійшло до того,
 Що я вночі підкравшися
 150 Максимову хату
 (Бо його Максимом звали,

Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
155 Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
160 Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку
Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
165 Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище.
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
170 Подумавши, перехристивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
175 Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
180 Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Україні в нас бувало
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих. На селі
185 Зобралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина
Вдовиченка ледащицю

190 Забили в скрепицю
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
195 Така й досі, я думаю,
В нас на Україні,
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V

Через год ото й велика
200 Зима наступила.
До зеленої недлі
В байраках біллі
Сніги білі; тойді ж ото
І Очаков брали
205 Москалі. А Запорожжя
Перше руйнували.
Розбрелось товариство.
А що то за люде
Були тії запорожці —
210 Не було й не буде
Таких людей.
Під Очаков
Погнали й Максима.
Там-то його й скалічено,
Та й на Україну
215 Повернено з одставкою:
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
Мені не до того
Було тойді. Знову люта
220 Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася,
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
225 А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці

І гадки не має.
А в неділеньку святую
230 Мундир надіває,
І медаль, і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
235 Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
240 Так собі, аби-то!
Отож було мов генерал
Максим сановито
Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
245 У храм божий. На криласі
Стане та й співає
За дяком таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
250 Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
255 Та ласкавий... Було тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
— І талан і безталання,
260 Все,— каже,— од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого.—
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
265 А я! а я!.. Не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. По[с]тривай лиш,
Трохи одпочину.
Та той[ді] вже.

VI

Так ти кажеш,

- 270 Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
275 Стоїть собі на роздоллі?
А не розказали
Тобі люде там нічого?...
Вже повимирали
Тії люде, мої свідки,
280 Праведнії люде!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.

Ось послухай,

- Доводить до чого
285 Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурями в саме серце.
290 Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...
Було не спочине
Ніколи він. А в неділю,
Або в яке свято,
295 Бере святий псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.
300 Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає;
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
305 Со святими; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здоров'ї тещу з сином

І веселий стане.
— Все од бога,— скаже собі,—
310 Треба вік дожити.—
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
315 Все нишпорить по надвір'ю.
— Треба работати,—
Було скаже по-московськи,—
А то лежа в хаті
Ще опухнеш.— Та взяв якось
320 Заступ і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
— Нехай,— каже,— колись люде
Будуть воду пити
325 Та за мою грішну душу
Господа молити.—

Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
330 Глибоку криницю
(Не сам один; толокдю
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати).
335 І виложив цямриною,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
340 Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люде воду пити,
345 Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
350 Максима святого.
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

355 Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято?
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
— Ходім,— кажу,— Уласович,
360 На твою криницю
Подивитись.— Добре,— каже,—
Ходімо напитись
Води з неї погожої.—
Та й пішли обоє,
365 І відерце, і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока.— Власовичу,—
370 Кажу,— потрудися
Води достать: я не вмію.—
Він і нахилився,
Опускаючи відерце,
А я... я за ноги
375 Вхопив його, та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє-то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
380 В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люди, а я один
Диявол проклятий!

VIII

385 Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою.
390 А його криницю
Москалевою назвали.

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця!

395 А я пішов у гайдамаки
Та на Сибірі опинивсь
(Бо тут Сибір була колись)
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись
400 За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні,—
Чи не полегшає мені?

Новопетровское
укрепление.
1857. Маия 16.

НЕОФІТИ.

поэма.

*Титульна сторінка
автографа поеми
„Неофіти“ (з „Більшої
книжки“).*

Тѣхъ именованіе не имѣетъ; въ примѣнѣ
къ и въ примѣнѣ не имѣетъ, примѣн-
яется въ примѣнѣ не имѣетъ, и
именно не имѣетъ.

Искъ Т. 5. С. 1.

М. Р. Щепкіну.

На пам'яті 24. Докладу 1857.

Возлюбленнику мурз и уицїй.
Иди ти де в тїао плечу,
И дулю скорию твою
Твоїм душам передаю.

Дривити і ти Слугу твою
Нашу впрохання
Наша велика і чужа
Мій друже єдиний!
Дривити і ти, у Сочі в,
Сиріа, а тобою
Переплеме вона плеті;
И отечина слізю
У тебе коняв несе мина
И плетіє єї аки
Росити і тїєлім народом
Трїду и ти тїєлім.

2

Автограф
присвяти М. С. Щепкіну
(з „Більшої книжки“).

М. С. ЩЕНКІНУ

На пам'ять 24 Декабря 1857

Возлюблену муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу,
І думу скорбну мою
Твоїй душі передаю.

5 Привітай же благодушне
 Мою сиротину,
 Наш великий чудотворче,
 Мій друже єдиний!
 Привітаєш; убогая,
10 Сірая, з тобою.
 Перепливе вона Лету,
 І огнем-сльозою
 Упаде колись на землю
 І притчею стане
15 Розпинателям народним,
 Грядущим тиранам.

Давно вже я сию в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся та на поле,
20 Та на ворону на хресті
 На кладовищі. Більш нічого
 З тюрми не видно. Слава богу
 Й за те, що бачу. Ще живуть,
 І богу моляться, і мруть
25 Хрещені люде.
 Хрест високий
 На кладовищі трохи збоку
 Златомальований стоїть.
 Не вбогий мабуть хтось лежить?
 І намальовано: розп'ятий

30 За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
35 На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся —
І горе, горенько мое,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
40 Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає,
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,—
Що він зробив їм, той святий,
45 Той назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його святого мордували,
Во узи кували,
50 І главу його чесную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору,
І повісили меж ними
55 За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німі!

60 Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
65 Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!

70 І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила,
Так, як і ти. І приняла
В живу душу світ незримий
75 Твого розп'ятого сина!..
Ти матер бога на землі!..
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю ридаючи, попли,
80 Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на У[к]раїні понеслось,
85 І на Україні святилось
Те слово — божее кадило,
Кадило істини. Амінь.

I

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
90 А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось.
Либонь за Декія-царя?
Чи за Нерона-сподаря?
Сказать запевне не зумію.
95 Нехай за Нерона!
Росії
Тойді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
100 Як тая лілія цвіло.
Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла,
Та, помолившись Гіменею
105 В сво[ї]м веселім генекею,
В чужий веселий одвела.
Незабаром зробилась мати

Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.
110 Молилася своїм пенатам,
І в Капітолій принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той синкліт,
Щоб первенця її вітали
115 Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати,
В Алкіда син її росте,
Росте... Лицяються гетери
120 І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тойді вже сходилa зоря
Над Віфлємом. Правди слово,
Святої правди і любові
125 Зоря всесвітня зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям. Фарисеї,
І вся мерзена Іудея
Заворушилась, заревла,
130 Неначе гадина в болоті,
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали
Упившись кровію кати,
135 Твоею кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

140 Тойді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід
Над самим Аппієвим шляхом
У гаї гарно роздяглись
145 Та ще гарніше попились,

Та й поклонялися Пріану.
Аж гульк!.. Іде святий Петро,
Та йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напиться
150 І одпочити.— Благо вам! ---
Сказав апостол утомлений,
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово поже,
155 Любов і правду, і добро,
Добро найкраще на світі,
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний голий отої Фави,
І син Алкід твій, і гетери —
160 Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми на вечерю
Того апостола...

IV

І в термах оргія. Горять
165 Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кіпрідою, і влад
Співають гімн. Приуготован
170 Веселий пир; і полягли
На ложах гості. Регот! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
175 Драгим елеєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіпріди, оргії цариця,
Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
180 І всі за нею повставали,
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святим,
185 За тим учителем своїм.

А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда. Ні, нема,
Уже й не буде. Ти сама
190 Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать і долю проклинать,
І сивіть кленучи. І горе!
195 Умреш еси на самоті
Мов прокаженна!

V

На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.
А неофітів в Сіракузи
200 В кайданах одвезли. І син
Алکید, твоя дитина,
Єдина твоя родіна,
Любов єдина твоя,
Гние в неволі, в кайданах.
205 А [ти], прескорбная, не знаєш,
Де він канає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір,
Чи тее... в Скіфію... І ти...
І чи одна ти? Божа мати
210 І заступи вас, і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
215 Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштрувалися! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
220 Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики — діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть

225 В кайданах. І... тебе простять:
Вони брати і христіани,
А ти собака! людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
230 В льохах і тюрмах. А Медузи
В шинку з старцями п'яні спить.
От-от прокинеться... І потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
235 Дитину мати. Не найшла...
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла сердешная в тюрмі.
Не допустили й подивитись.
240 І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як бога з неба виглядять
Свого сина: аж поки-то
Його в кайданах поженуть
245 Бульвар мести.

А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воеводи,
Преторіане і сенат,
Жерці і ліктори стоять
250 Круг Капітолія. І хором
Співають гімн, і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литу ю статую
255 Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.

Вони, бач, кесаря хвалили
260 На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,
То заразѡм щоб доканать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
265 Самим Юпітером та й годі!
І написали воєводам
По всьому царству: так і так,
Що кесар бог. Що більш од бога!
І майстрові дали кувать
270 Із бронзи кесаря. До того
Так, нота-бене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люде
Неначе в ірій потягли
275 У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
280 Прийшло здалека.

Горе з вами!

Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
285 Раби незрячіі! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячіі, сліпіі!
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному,
290 Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
295 Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора

Лилася божа благодать.
 Кому чи чином, чи грошима,
 Кому аренду Палестину,
 300 Байстрятам дещо. А кому
 Самі благоволили дати
 Свою підложницю в сунруги,
 Хоча й підтоптану. Нічого,
 Аби з-під кесаря. А в кого
 305 Сестру благоволили взяти
 У свій гарем. І се нічого:
 На те він бог, а ми під бога
 Себе повинні підкладати,
 Не тільки сестер...
 310 Преторіане помолились,
 Преторіанам дав указ,
 Щоб все, що хочуть, те й робили,
 А ми помилуємо вас.
 І ви, плебеї-гречкосії,
 315 І ви молилися; та вас
 Ніхто не милує. Не вміють
 Вас і помилувати гаразд!

IX

На третій день уже пустили
 Молитися за христіан.
 320 І ти приходила, молилась,
 І милосердий істукан
 Звелів везти із Сіракузи
 У Рим в кайданах христіан.
 І рада ти, і весела
 325 Кумирові знову
 Помолилась. А кумир той,
 Юпітер то[й] новий,
 Ось побач якее свято
 Буде завдавати
 330 В Колізеї. А тим часом
 Іди зострічати
 Свого сина. Та не дуже
 Радій лиш, небого:
 Ще не знаєш ти нового
 335 Ласкавого бога.

А поки-що, з матерями
Алкідова мати
Пішла його зострінути,
Святих привітати
340 На березі. Пішла еси,
Трохи не співаєш,
Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш.
— От Юпітер, так Юпітер!
345 Не жаль і назвати
Юпітером. А я дурна
Ходила бламати
У Афіни Юпітера,
Дурна, більш нічого! —
350 І нищечком помолилась
Кесареві-богу.
Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру із-за гаю
355 Байдак впливає,
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
360 Ще й до щогли прикована —
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий-то він. Чи чуєш,
365 У путах співа[є]
Твій мученик.

— Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоем чесним сбором,
370 Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
375 Преподобнії во славі
І на тихих ложах

Радуються, славословять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
380 Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
385 І їх славних оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вівіки стане слава,
390 Преподобним слава.—

Х

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А алілуя подала
395 За матерями христіанам.
Мов дзвони загули кайдани
На неофітах. А твій сип,
Єдиний твій! апостол новий,
Перехристившись возгласив:
400 — Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь.
405 Молитва богові. А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає;
Уже внучата зачались,
410 І виростуть вони колись,
Не месники внучата тії,
Христові воїни святії!
І без огня, і без ножа,
Стратеги божії воспрянуть.

415 І тьми і тисячі поганих
 Перед святими побіжать.
 Молітесь, братія.—
 Молились,
 Молилися перед хрестом
 Закуті в пута неофіти,
 420 Молились радісно. Хвала!
 Хвала вам, душі молодії!
 Хвала вам, лицарі святії!
 Во віки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
 425 Минає тиждень. П'яний кесар,
 Постригши сам себе в Зевеса,
 Завдав Зевесу юбілей.
 Ліку[є] Рим. Перед кумира
 Везуть возами ладаи, мірро,
 430 Женуть гуртами христіан
 У Колізей. Мов у різниці
 Кров потекла. Лікує Рим!
 І гладіатор, і патрицій,
 Обидва п'яні. Кров і дим
 435 Їх упоїв: Руїну слави
 Рим пропиває. Тризну править
 По Сціпіонах. Лютуй! лютуй,
 Мерзений старче! Розкошуй
 В своїх гаремах! Із-за моря
 440 Уже встає святая зоря.
 Не гро[мо]м праведним, святим
 Тебе уб'ють. Ножем тупим
 Тебе заріжуть, мов собаку,
 Уб'ють обухом.

XII

Другий день
 445 Реве арена. На арені
 Лідійський золотий пісок
 Покрився пурпуром червоним,
 В болото крові змісивсь.

А сіракузьких назореїв
 450 Ще не було у Колізеї.
 На третій день і їх в кайданах
 Сторожа з голими мечами
 Гуртом в різницю привела.
 Арена звірем заревла.
 455 А син твій гордо на арену,
 Псалом співаючи, ступив.
 І п'яний кесар мов скажений
 Зареготавсь. І леопард
 Із льоху вискочив на сцену,
 460 Ступив, зирнув... І полилась
 Святая кров. По Колізеї
 Ревучим громом пронеслась
 І стихла буря. Де ж була?
 Де ти сховалась? Чом на його,
 465 На кесаря свого святого,
 Не кинулась? Бо стерегли,
 Кругом в три лави оступили
 Зевеса ліктори. За ним,
 Твоїм Юпітером святим,
 470 Залізну браму зачинили.
 А ти остала[ся] одна,
 Одна-однісінька надворі.
 І що ти зможеш? — Горе! Горе!
 О горе лютеє моє!
 475 Моя ти доленько! Без його
 Що я робитиму? До кого
 Я прихилюся?... — І небога
 Кругом зирнула, і о мур,
 Об мур старою головою
 480 Ударилась, і трупом пала
 Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
 У терми сховався
 Святий кесар з лікторами.
 485 Колізей остався
 Без кесаря і без римлян,
 І ніби заплакав

Одинокий. Мов гора та
На полі чорніє
490 Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Із-за Тібра, із Альбано
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
495 Ніби із-за диму,
Пливе місяць круглолиций.
І мир перевозданий
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
500 Твої чада преступні,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспаним раї.
Гриземося, мов собаки
505 За маслак смердячий,
Та тебе ще зисважаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
510 Живущую силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами,
Та щось шепотала.
515 Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А може й так. Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась,
520 І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.
525 І на возах, на колесницях,
Із Колізея, із різниці

Святії вивезли тіла,
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
530 Для царського таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками,
І тихо, мовчки за возами
535 Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи сіроокі,
Погоничі, рабов раби,
Подумали — сестра Морока
Із пекла вийшла провожать
540 У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи, та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
545 Як розстиналися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталось
Живого сліду на воді.
550 І усміхнулася тойді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
555 І ти слова його живії
В живу душу прийняла.
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

1857. 8 Декабря.
Нижній Новгород

ЮРОДНИЙ

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили. Добра
5 Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрани ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим
10 Та жвавим, нá-лихо лихим.
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім,
І „благодарні перебували
15 Всеґда к єфрейторам своїм“.
А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
20 Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Доношки і фарисеї,
За правду пресвятую статъ
І за свободу. Розпинать,
25 А не любить ви вчились брата!
О, роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
30 А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а мільони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих князів,
35 І ваших чепурних князів
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А меж нами
Найшовсь таки якийсь прохня,
40 Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала —
Та ще й у церкви, — і пропало,
Як на собаці.
Тоді, дурні, і вам було б
45 На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...

Так-то, так!

Найшовсь таки один козак
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив:
50 Сатрапа в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
55 Фельдфебель ваш, Сарданапал,
Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда“ оставсь
Преблагосклонним.

Більш нічого

60 Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
65 Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
70 Його безбожні діла...

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
75 Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
80 І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кюті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
85 Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертени темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас,
90 Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям на показ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[Нижній Новгород
1857]

ДОЛІ

- Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене маленького за руку,
5 І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде! — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
10 І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас лю[д]е? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
15 Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо далше, далше слава,
А слава — заповідь моя.

[1858. 9 Феврала.
Нижній Новгород]

МУЗА

- А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
5 І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
10 О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
15 Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла,
20 І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
25 І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
30 Не покидай мене. Вночі
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною, і учи,

Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі
35 Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! Положи
Свого ти сина в домовину,
І хочь єдиную сльозину
40 В очах безсмертних поклажи.

[1858. 9 Феврала.
Нижній Новгород]

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
5 У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень ти до мене,
10 Та вітнемо з лиха;
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,
Та й поберемося,
15 Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую;
Ти хоча й пишалась,
І з п'яними кесарями
20 По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі.
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
25 Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоім любенько
В холодку заснути.

1858. [9 Февреля].
Нижній Новгород

Слава.

А ти задринько, шокунько.
Радехунько півни.
До ти в життя забрався
Я сочили лучами.
І впрямі над зледієн
Наборі розчухали.
І ти жини? инимі музикаси:
За мудри ти є потримали.
Торкаєш личиє ти до мене,
І ти витієнно зє лян;
Зорисемько обіємсь,
І ти лєво ти тїко
Козартуєш. Козартуєш,
І ти побудуєш
Моя крає малівана.
То є так і до
Затобує келтикує;
І ти лєво і пїнаєш,
І зє півниєи Хєсрєвєи
Поминкає жинєє,
А надто зє тїмєи Микєлє
У Реваєтєпє.
І ти лєво пїнаєш. Рєдєє;
Мєєи лєво доє,
Дєєи нєєє пєдєєтєє
Дєєи нєєє пїнаєш
Мєєи Хєсрєвєи лєвоє
Рєєє лєвоє зєєєтєє.

1352.

Мєєи лєвоє лєвоє

С О Н

- На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
- 5 Воно сповитее кричало
У холодочку під снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном
Над сином сидя задрімала.
- 10 І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
- 15 І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
Та й усміхнулася небога.
Прокинулась — нема нічого.
- 20 На Йвася глянула, взяла
Його тихенько сповила,
Та щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

13 Іюля 1858.

[С.-Петербург]

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче і не спить,
5 Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години
Мабуть ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
10 Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
15 А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного
20 Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

1858. 22 Ноября.
[С.-Петербург]

Я не нездужаю нівроку,
 А щось таке ~~яко~~ болить ох,
 І щось зде вовл. болить,
 болить и тале. и неспить
 щоб не годо вана дитина.
 А хом тхенком видить
 Набути ти видить? Добра неады,
 Кесиди споди бачом болить
 Божа змугла: Царь тиком
 Ти припили, а щоб збудились
 Кирежну болю, треба миром
 Мола дого вбуха етимиць;
 Ма добра вичитиць сохир
 Ма и заводиць вим судить.
 А то припили собі неады,
 До суду вожого етравамо
 А неспить до суду холить,
 Хранити тилить муром вить
 Молаць Царь вого тхенком
 Ма вичитиць вим неспить,
 Ма и вичитиць вим неспить.

1852.
 22. № 2.

Автограф поезії
 „Я не нездужаю нівроку“
 (з „Більшої книжки“).

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

- Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
5 Медоточивими устами
Цілюються, і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
10 Скуєш лукаві уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший: ми не суєта!
І возвеличимо надиво
І розум наш, і наш язик...
15 Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?
— Воскресну я! — той пан вам скаже,—
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
20 Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониचे,
Неначе стоптана трава,
25 І думка ваша, і слова.—
Неначе срібло куте, бите,
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,— словеса
Твої, о господи, такії.
30 Розкинь же їх, твої святії,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

1859. 15 Феврала.
[С.-Петербург]

МАРКУ ВОВЧКУ

На память 24 Генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
5 І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зорепько святая!
10 Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи мое побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
15 І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

1859. Февраля 17.
С.П.Б.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

(ПОДРАЖАННЯ)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустисть,
Рожевим крином процвіти!
5 І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги зелені, береги!
І честь Кармілова, і слава
Ліванова, а не лукава,
10 Тебе укріє дорогим
Золототканним, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омффором своїм.
І люде темнії, незрячі
15 Дива господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть
Кайданами куті!
20 Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,
Се бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
25 Злодіям за злая!

Тойді як, господи, святая
На землю правда прилетить,
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прѣзрятъ, а кривії
30 Мов сарна з гаю помайнуть.

Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
35 Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озёра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
40 І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
45 А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупі,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
50 Веселії села.

25 Марта 1859.
[С.-Петербург]

N. N.

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла,
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
5 Якби то й ти, дн[і]стровий цвіте...
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть,
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...

Беселий рай
10 Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі,
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
15 А дай твоєю красою
Надивуватись на землі.

19 Апреля 1859.
[С.-Петербург]

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

На пам'ять 22 Сентября 1859 р.

Ой по горі роман цвіте,
Долиною козак іде,
Та у журби питається,
Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

Не там, не там, друже-брате,
10 У дівчини в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин.
7 Іюня [1859]

Ой маю, маю я оченята,
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята...
5 Ніко[го], матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 Іюня [1859].
Пирятин.

СЕСТРИ

9

- Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав,— де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі?
5 І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі сто[ї]ть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
10 Сіє батько та горить!
Дивлюсь: у темному садочку,
Під вишнею у холодочку
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!
15 Неначе в раї спочиває,
Та з-за широкого Дніпра
Мене небога виглядає.
І їй здається— виринає
З-за хвилі човен, допливає...
20 І в хвилі човен порина.
— Мій братіку! Моя ти доле! —
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
25 Ще змалечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог pomoже перейти.

20 Іюля [1859].
Черкаси

Колись, дурною головою,
Я думав: горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
5 В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікрадений землі...
О горе! горенько мені!
10 І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

21 Іюля [1859].
Черкаси

- Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! \здорово упивсь!
5 І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь.
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячим.
- 10 Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь,
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
15 Тебе преславного. Амінь.

18 Августа [1859].
В Перея[с]лаві

- Во Іудеї во дні онн,
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні
Романські п'яні легіони
5 Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори. А цар...
Самодержавний господар!
10 Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія позичив;
А той кишенею трясє,
Виймає гроші і не лічить,
15 Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі,
Марія сина привела,
20 І в Віфлієм з малим пішла...
Біжить почтар із Віфлієма,
І каже:—Царю! так і так!
Зіновать, кукіль і будяк
Ростє в пшениці! Кляте плем'я
25 Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!—
—Так що ж!— промовив Ірод п'яний,—
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то погані
30 Нам не дадуть доцарювать.—
Почтар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,

Щоб тільки в Віфліємі били
Малих дітей.

Спаси ти нас,
35 Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
Та де ж нам тую матір взяти?
40 Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 Октября [1859].
С.-Петербург

0

«Марія»
[поэма.]

Радуйте, тімбо обмолана,
еси зачати студно:

Окофімів привіт і тім
всесвітній. Ріков 10.

МАРІЯ

- Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє мое
5 На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих!
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, пречистая, на їх,
10 Отих окрадених сліпих
Невольників. Подай їм силу,
Твойого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До сáмого, самóго краю.
15 Достойно петая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о всеблагая!
А я незлобний воспою,
20 Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої, убогій
25 Остатню лепту подаю.

У Йосипа у тесляра,
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож небога

30 Уже чимала піднялась,
 Росла собі та виростала
 І на порі Марія стала...
 Рожевим квітом розцвіла
 В убогій і чужій хатині,
 35 В святому тихому раю.
 Тесляр на наймичку свою,
 Неначе на свою дитину,
 Теслу було і струг покине
 Та й дивиться: і час мине
 40 А він і оком не мигне
 І думає: — Ані родини!
 Ані хатиночки нема,
 Одна-однісінька!.. Хіба...
 Ще ж смерть моя не за плечима?... —
 45 А та стоїть собі під тином
 Та нову білу пряде
 На той бурнус йому святешний,
 Лбо на берег поведе
 Козу з козяточком сердешним
 50 І попасти і напоїть,
 Хоч і далеко. Так люби[ла] ж
 Вона той тихий божий став,
 Широку Тіверіаду,
 І рада, аж сміється, рада,
 55 Що Йосип сидячи мовчав,
 Не боронив їй, не спиняв
 На став іти. Іде, сміється,
 А він сидить та все сидить,
 За струг сердега не береться...
 60 Коза нап'ється та й пасеться.
 А дівчина собі стоїть,
 Неначе вкопана, під гаєм,
 І сумно, сумно позирає
 На той широкий божий став,
 65 І мовила: — Тіверіадо!
 Широкий царю озерам!
 Скажи мені, моя порадо!
 Якая доля вийде нам
 З старим Іосифом? О доле! —
 70 І похилилась, мов тополя
 Од вітру хилиться в яру.

— Йому я стану за дитину.
 Плечми моїми молодими
 Його старії підопру! —
 75 І кинула кругом очима,
 Аж іскри сипнули з очей,
 А з добрих молодих плечей
 Хітон полатаний додолу
 Тихень[ко] зсунувся. Ніколи
 80 Такої божої краси
 Ніхто не ўзрить! Злая ж доля
 Колючим терном провела,
 Знущалася над красотою!
 О доленько! — Понад водою
 85 Ходою тихою пішла.
 Лопух край берега найшла,
 Лопух зорвала і накрила,
 Неначе бриликом, своєю,
 Свою головоньку смутною,
 90 Свою головоньку святую!
 І зникла в темному гаю.

О світе наш незаходимий!
 О ти, пречистая в женах!
 Благоуханний сельний крини!
 95 В яких гаях, в яких ярах,
 В яких незнайомих вертепах
 Ти заховашся од спеки
 Огнепалимої тії,
 Що серце без огню розтопить,
 100 І без води прорве, потопить
 Святії думоньки твої?
 Де ти сховашся? Нігде!
 Огонь заключувся вже... годі!
 Уже розжеврівся. І шкода,
 105 Даремне сила пропаде.
 До крові дійде, до кості
 Огонь той лютий, негасимий,
 І недобитая за сином
 Повинна будеш перейти
 110 Огонь пекельний! Вже пророчить,
 Тобі вже зазирає в очі

Твое грядущее. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
115 Лілеями, та [ти]м рясним
Червон[им] маком. Та засни
Під явором у холодочку
Поки що буде.

Увечері мов зоря тая
120 Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора
Неначе з злата-серебра
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить. Підняла
125 На той Фавор свої святії
Очиці кроткії Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком з-під гаю
І заспівала:

130 — Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я молодая,
Милий боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
135 Нагуляюсь? —

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
140 На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
145 І цілувала. Козеня,
Неначе тее кошеня,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням

150 Трохи, трохи не танцювала
 І не втомилась. Вигляда
 Старий сумуючи під тином,
 Давненько вже свою дитину.
 Зострів її і привітав
 155 І тихо мовив:— Де ти в бога
 Загаялась, моя небого?
 Ходімо в кущу, опочий
 Та повечеряємо вкупі,
 З веселим гостем молодим;
 160 Ходімо, доненько.— Який?
 Який се гость?— Із Назарета
 Зайшов у нас підночувать.
 І каже: божа благодать
 На ветхую Єлисавету
 165 Учора рано пролилась,
 Учора, каже, привела
 Дитину-сина. А Захарій
 Старий нарек його Іваном.
 Так бачиш що!— А гость ро[з]зутий,
 170 Умитий, з кущі вихожав,
 В одному білому хітоні,
 Мов намальований сів
 І став велично на порозі,
 І уклонившись вітав
 175 Марію тихо. Їй небозі
 Аж дивно, чудно. Гость стояв
 І ніби справді засіяв.
 Марія на його зирнула
 І стрепенулась. Пригорнулась
 180 Неначе злякане дитя
 До Йосипа свого старого,
 А потім гостя молодого
 Просила, ніби повела
 Очима в кущу. Принесла
 185 Води погожої з криниці,
 І молоко і сир козлиці
 Їм на вечерю подала.
 Сама ж не їла й не пила.
 В куточку мовчки прихилилась
 190 Та дивувалася, дивилась,
 І слухала, як молодий

Дивочний гость той говорив.
І словеса його святії
На серце падали Марії,
195 І серце мерзло і пеклось!

—Во Іудеї не було,—
Промовив гость,— того ніколи,
Що нині узриться. Равві!
Равві великого глаголи
200 На ниві сіються новій!
І виростуть, і пож[н]емо,
І в житн[и]цю соберемо
Зерно святее. Я месію
Іду народу возвістити.—
205 І помолилася Марія
Перед апостолом.

Горить
Огонь тихенько на кабиці,
А Йосип праведний сидить
Та думає. Уже зірниця
210 На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...

Холодочком
215 До сходу сонця провели
До самої Тіверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінькі собі прийшли
Додому.

Жде його Марія
220 І ждучи плаче, молодії
Ланіти, очі і уста
Марніють зримо.— Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота! —
225 Промовив Й[о]сип.— Диво сталось

З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повідчаймось,
А то...—Й не вимовив: уб'ють,
На улиці,—і заховаймось
230 В своїм оазисі.—І в путь
Марія нашвидку збиралась.
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть,
Несе з торбиною на плечах
235 Нову коновочку старий.
Спродать би то, та молодій
Купить хустиночку до речі,
Та й за повідчання оддать.

О старче праведний, багатий!
240 Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
245 І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені сердешних жаль,
Сліпі і малії душою,
А тих, що бачать над собою
250 Сокиру, молот, і кують
Кайдани новії. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь
255 Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений! Не чуть,
Не чуть ані його, ані месії,
260 А люде ждуть чогось, і ждуть,

Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш і ждатимеш од бога
І од людей його? Нічого,
265 Ніже апостола того
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повинчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
270 Що на розпуття не прогнав,
А то б цеглиною убили,—
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люде, що стяли
275 У городі Тіверіаді
Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя месії.
—Його!—промовила Марія,
І веселесенька пішла
280 У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
285 Прийшли додому. І живуть
Повінчані та не в[е]сєлі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях, а вона,
Пренепорочная Марія,
290 Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сорочення—
Комусь то ще?

—Хазяїн дома?—

Надворі крикнуло.—Указ
295 Од кесаря, його самого,
Щоб ви сьогодні, сей же час!
Ви на ревізію у город,
У город Віфлієм ішли.—
І зник, пропав той тяжкий голос.
300 Тільки руна в яру гула.

Марія зараз заходилась
 Пекти опрісноки. Спекла,
 В торбину мовчки положила
 І мовчки за старим пішла
 305 У Віфлієм.— Святая сило!
 Спаси мене, мій боже милий!—
 Тільки й промовила. Ідуть
 Сумуючи собі обое
 І вбогії перед собою
 310 Козу з козяточком женуть:
 Бо дома ні на кдого кинуть.
 А може бог пошле дитину
 В дорозі; от і молоко
 Сердешній матері. Скотина
 315 Іде пасучися, рядком
 Ідуть за нею батько й мати
 І починають розмовляти
 Поволі, тихо.— Семіон
 Протопресвітер,— Йосип мовив,—
 320 Такеє-то пророче слово
 Сказав мені:— Святий закон
 І Авраама і Мойсея
 Возобновлять мужі есї.
 І каже: поти не умру,
 325 Поки Месію не узрю!—
 Чи чуєш ти, моя Маріє?
 Месія прийде!— Вже прийшов,
 І ми вже бачили Месію!—
 Марія мовила.

Найшов

330 Опріснок Йосип у торбині,
 Дає та й каже:— На, моя [ди]тино,
 Поки що буде, укріпись,
 До Віфлієма не близенько;
 Та й я спочину. Утомивсь.—
 335 Та й сіли на шляху гарненько—
 Полуднувать. Отож сидять,
 А сонце праведне швиденько
 Додолу котиться. І глядь!
 Сховалося, і смеркло в полі.
 340 І диво дивнее! Ніколи
 Ніхто не бачив і не чув

Такого дива. Аж здригнув
 Святий тесляр. Мітла з востоку
 Над самим Віфліємом, боком,
 345 Мітла огненная зійшла.
 І степ і гори осіяла.
 Марія з шля[ху] не вставала.
 Марія сина привела.
 Єдиную тую дитину,
 350 Що нас од каторги спасла!
 І пресвятая, неповинна
 За нас лукавих розп'ялась!
 А недалеко край дороги
 Отáру гнали чабани
 355 Та й їх побачили. Небогу,
 Їй дитяточко взяли
 І у вертеп свій принесли,
 І чабани його убогі
 Емануїлом нарекли.

360 До сходу сонця, рано-рано,
 У Віфліємі на майдані
 Зійшовся люд і шепотить,
 Що щось непевне з людьми буде
 Во Іудеї. Гомонить
 365 І тихне люд.— О люди! люди! —
 Чабан якийсь біжить, кричить.
 — Пророчество Ієремія,
 Ісаія збулось! збулось!
 У нас у пастирей міся
 370 Родився вчора! — Загуло
 У Віфліємі на майдані.
 Месія! Ісус! Осанна!
 І люд розходивсь.

Через час
 Чи через два прийшов указ
 375 І легіон з Єрусалима
 Од того Ірода. Незримо
 И нечуте сталося тойді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще кúpиль гріли матері,
380 На марне гріли! Не купали
Маленьки[х] діточок своїх!
Ножі салдати споло[с]кали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталось!
385 Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
390 Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
395 І небораки додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провсли
Вночі тайніми манівцями
400 На шлях Ме[м]фіський. А мітла,
Мітла огненная світила
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
405 І народженого месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
410 По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного бога!
Тебе ж сердешну копт убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здо[х]ла ти. Мабуть дорога
415 Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє спить
В пелюшках. долі, під вербою,
Дитяточко. А меж лозою
З лози колисочку плете
420 Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
425 З-за Нілу сфінкси мов сичі
Страшними мертвими очима
На тее дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди вряд,
430 Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божя
Встала вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

435 Марія найнялася прясти
У ко[п]та вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
440 Минає рік? Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий
І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
445 Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина,
450 І як його од зол спасти?
Од бурь житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня

455 У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
460 Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постולי
Ременю доброго. Спочинув,
465 Та й каже:— Доню, не журись,
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь.
Такее-то мені сказали.
470 Ходімо,— каже,— у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино.—
— Ходім,— сказала, та й пішла
На Ніл сороченята прати
475 В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сипа забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
480 Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постולי
Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
485 Удвох в колисочці несли.

То сьак, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє. Благодать!
Гайочок тихий серед поля,
490 Одна єдина їх доля
Отой гайочок! І не знать,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
Ім довелося ночувать.

495 В ярк Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолиций
Зострівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
500 Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молися!
Окуй свою святую силу...
Долготерпенієм окуй,
505 В сльозах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б іскупленим рабам!
Дитина б тая виростала
510 Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко-важко усміхнулась
Та й заридала. Полились
515 На цямрину святії сльози
Та й висохли. А їй небозі
Полегшало.

Елисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила..
520 Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці рано
Свою дитину безталанна
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
525 У Назарет той до вдовиці
В сусіди, у найми проситись.

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чимале піросло.
530 Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.

Звичайні діточки! Ідуть
 535 І веселенькі і здорові,
 Аж любо гля[ну]ть, як ідуть!
 Отож воно мале взяло
 Другую паличку у Йвася,—
 Івась у коники і[г]рався,—
 540 Зробило хрестик та й несло
 Додому, бачте, показати,
 Що й він уміє майструвати.
 Марія ще за ворітьми
 Дітей зострі[ла], і зом[лі]ла,
 545 І трупом пала, як узріла
 Той хрестик-шибеничку.— Злий!
 Недобрий чоловік, лихий!
 Навчив тебе, моя дитино,
 Зробить оце! Покинь! Покинь! —
 550 А він маленький, неповинний
 Святую шибеничку кинув,
 І зарідав, і пролились
 Ще в перший раз младенчі сльози
 На лоно матерне. Небозі
 555 Ніби polegшало. Взяла
 У холодочок завела,
 В бур'ян, в садок, поці[лу]вала
 Та коржиком погодувала,
 Свіженьким коржиком. Воно ж
 560 Попестилось собі, погралось
 Та й спатоньки мале лягло
 Таки ж у неї на колінах.
 Отож і спить собі дитина,
 Мов янгеляточко в раю.
 565 А на єдиную свою
 Та мати дивиться, і плаче
 Тихенько-тихо: ангел спить,
 То щоб його то не збудить.
 Та й не догледіла: Неначе
 570 Окропу капля як огонь
 На й[о]го впала, і воно
 Прокинулось. Швиденько сльози
 Марія втерла, сміючись,
 Щоб він не бачив. І небозі
 575 Не довелося одурить

Малого сина. Подивилось
І заридало.

Заробила,
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
580 Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела
У ієсейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
585 Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
590 Ані побігає. Самий,
Один-однісінький бувало
Сидить собі у бур'яні
Та кленку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
595 Якось, по сьомому годочку,
Малій вже добре майстрував.
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувався:
Який то з його майстер буде!
600 Які то люди з його будуть!
Та взявши відер, кандійок,
І батько й мати, і воно
Пішли на ярмарок у сямий
Самісінький Єрусалим.
605 Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
610 Побіг[л]о десь. Шукає сина
Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь,
615 Межи равінами дитина,
Її хлоп'яточко сидить

І навчає неповинне,
Як в світі жить, люде[й] любить,
За правду стат[и]! За правду згинуть!
620 Без правди горе! Горе вам,
Учителі архієреї! —
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.
А радість матері Марії
625 Неізнеченная. Месію,
Самого бога на землі
Вона вже зріла.

Спродались,
Во храмі помолили[сь] богу,
І веселенькі у дорогу
630 Додому рушили вночі
По холодочку.

Виростали
І вкупі вчили[сь], ростучи,
Святії діточки. Пишались
Святії тії матері
635 Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшли[сь]
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп'ялись,
640 За воленьку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій меж люди. А за ним,
За сином праведним своїм
І ти пішла. В старій хатині,
645 В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи.

Бо за сином
650 Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла
Всі чула й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись. А він

655 Сидить було на Іліоні,
 Одпочива. Єрусалим
 Розкинувсь гордо перед ним;
 Сіє в золотім вісоні
 Ізраїльський архіерей!
 660 Романський золотий плебей!
 І час і два мине, не встане,
 На матір навіть не погляне,
 Та аж заплач[е], дивлячись
 На іудейську столицю.
 665 Й вона заплаче, ідучи
 У яр по воду до криниці,
 Тихесенько, і принесе
 Води погожої, і вміє
 Утомлені стопи святії,
 670 І пити дасть, і отрясе,
 Одую прах з його хітона,
 Заніме дірочку, та знову
 Під смокву піде, і сидить,
 І дивиться, о всесвятая!
 675 Як син той скорбний спочиває.
 Аж ось і дітвора біжить
 Із города. Його любили
 Святії діточки. Слідком
 За ним по улиця[х] ходили,
 680 А іноді й на Іліон
 До його бігали малії.
 Отож прибігли.— О святії!
 Пренепорочнії! — сказав,
 Як узрів діток. Привітав
 685 І цілував, благословляя,
 Погрався з ними мов маленький,
 Надів бурнус. І веселенький
 З своїми дітками пішов
 В Єрусалим на слово нове,
 690 Поніс лукавим правди слово.
 Не вняли слову! Розп'яли!
 Як розпинають його вели,
 Ти на розпутії стояла
 З малими дітьми. Мужики,
 695 Його брати-ученики
 Перелякались, повтікали.

Й тебе як сина. Наплювали
На тебе чистую кати;
Розтлили кроткую! а ти...
740 Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась,
В душі невольничій малій,
В душі скорбящій і убогій.

11 Ноября [1859].
С.-Петербург

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Посажу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку, і грушеньку,
На wspomин єдиній!

5 Бог дасть виростуть. Дружина
Під дрёвами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

10 А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

— Тойді, серце, як бралися,
Сі дрёва садив я...
15 Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива! —

19 Ноября [1859].
С.-Петербург

ПОДРАЖАНІЄ ІЗЕРАІЛЮ

ГЛАВА 19

Восплач, пророче, сине божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци,
Нащо та сука, ваша мати,
5 Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей!
10 Незлобних праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать.
15 Отож львєня те дике! люте!
Підстерегли його, взяли,
Та закувавши добре в пута
В Єгипет люде одвели —
На каторгу. А люта мати!
20 Спустила друге біснувате
Свое скаженее звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
Земля тряслася, трепетала
25 Од реву львичища твого.
Окули люде і цього.
Заперли в щелєпи удила,
І в Вавілоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
30 Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...
Минуть,

Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
35 А львищища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корень свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
40 І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
45 Воместо львищищого рика
Почують люде. І той плач
Нікчемний, дсвгий і поганий
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

Декабря 6 [1859.
С.-Петербург]

ОСІЇ. ГЛАВА XIV

ПОДРАЖАНІЄ

- Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
- 5 Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь карà,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
- 10 До краю нищить... Покарà,
Уб'є незримо. І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу,
- 15 І рек во гніві: — Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во зlobі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті.
- 20 Во чревi згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля,
Да зрит розтленна земля,
- 25 Що я держитель, і все бачу.—
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
- 30 Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,

Не дасть коня вамъ акиньт сону
Не умирать, не вмирати
И не сробасити, вбогу
Васъ найде пубда-шотъ, а инше
Кісметирхунъ васъ на момефъ,
Кіовимъ и судимъ не бідуйт,
Врнайганъ муръ охуоитъ,
Вс аи надринице пубведуйт
И на пресоні атиур безъ сама
И безъ хартъ васъ біснубаітуну
Васнуйт, ^{розинуйт} ^{розинуйт} ^{розинуйт}
^{и бо мнѣ} ^{хробию} ^{е са до}
Собасъ поманитъ...

И годіи,
Матіе слово нашъ годіи
Безъ приотки; виласфшъ годіи
Радіи обіранни андоуи
Слои матіи; и рессіи;
Уо хартъ нашъ безъ а хартъ матіи
И пародіи и оуіо
Вгодіи; и сіюи; и не міи
Сравни нашъ сѣв уо: Бренуйтъ томъ,
Міи ігану вѣ судіи рессіи,

Поезія „Осїй. Глава XIV“,
переписана рукою М. Ла-
заревського, з власно-
ручними поправками
Шевченка.

Що їх безчестіє і зрада,
 І криводушіє — огнем,
 35 Кровавим, пламенним мечем
 Нарізані на людських душах,
 Що крикне кара невсипуща,
 Що не спасе їх добрий цар,
 Їх кроткий, п'яний господар.
 40 Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
 Не дасть коня вам охляп сісти
 Та утікати; не втечете
 І не сховаєтесь; всюди
 Вас найде правда-мста, а люде
 45 Підстерезуть вас на тотеж,
 Уловлять і судить не будуть,
 В кайдани туго окують,
 В село на зрище приведуть
 І на хресті отім без ката
 50 І без царя вас, біснуватих,
 Розпнуть, розірвуть, розіпнуть,
 І вашей кровію, собаки,
 Собак напоять...

І додай,
 Такеє слово їм додай,
 55 Без притчі вискажи: зробили,
 Руками скверними створили
 Свою надію; й речете,
 Що цар наш бог, і цар надія,
 І нагодує і огріє
 60 Вдову і сирот; ні, не те!
 Скажи їм ось що: брешуть боги,
 Ті ідоли в чужих чертогах,
 Скажи, що правда оживе,
 Натхне, накличе, нажене
 65 Не ветхе[є], не древле слово
 Розтленное, а слово нове
 Меж людьми криком пронесе
 І люд окрадений спасе
 Од ласки царської...

25 Декабря 1859 г.
 [С.-Петербург]

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився..
Та аж похилився...
б Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?...
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[15 Січня 1860.
С.П.Б.]

- Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
- 5 Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом,—
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
- 10 Любу, молодую,
Вдзьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповіє дорогою
Білою габою,—
- 15 Та й спать ляже, втомившись
Турбю такою.

15 Січня 1860.
С.П.Б.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ

- Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
5 А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
10 Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуге, некрите.
— Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались? —
15 — До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували. —
— Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
20 Сей рік молодиця? —

4 Мая 1860.

С.П.Б.

МОЛИТВИ

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам,
5 На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли!

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

24 мая [1]860. С. П. Б.

10 Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
15 Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем — коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
20 Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25 Мая [1860. С.П.Б.]

Злочинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В с[к]лепи глибокі не муруй.

25 А доброзичливим рукам
І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли.

А чистих серцем? — Коло їх
Постави ангели свої
30 І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

27 Мая [1860. С.П.Б.]

Тим неситим очам,
35 Земним бдгам-царям
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам.

40 Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
45 Роботящим рукам.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
50 На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги й кораблі,
55 І всі добра землі,
Моя любо!.. А нам —
Нам любов меж людьми.

31 Мая [1860]. С.П.Б.

- Колись-то ще, во время оно,
Помпій Нума, римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись пишучи закони,
5 Пішов любенько погулять
І одпочить. Та спочивавши
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І взявши
Гнучкий одполіток лози,
10 Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне,
У холодочку під платаном
Дівча завітчанеє спить...
Дріадам нічого робить
15 Перед такою красою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
20 І на дівча і на цвіти
Дивується собі і дума:
Який би ретязь ще сплести?

28 Маія [1860]
С.-Петербург

Komele mo uče, bo brynd o ro.
 Po m m u i n N y m a, p h e r k i n y a p h.
 M m a n k i n K r a m k i n r o y d a y i.
 B m o m e l u n d m u n y r e z a r o m e
 K u r o b i k m e d e n t n o m a y a l e n t
 U o d m u m e n t. M a c m o r a b o t u e
 D o d y m a n e l k a m o c o y d e n t
 K a i d a n a m a p u n a l e n t. P o g h o k e
 J a y k i n o d m u m e n t o k r o g h
 K a d y n y r o y z a m o d e b t m e n t e n
 H a m i c o t m o. K o m m o r a b e n,
 P o m m o d o c o y m u r m a m m o m o?
 D u m z i a n e n e m e c o m m o...
 D y m a d a n n e m u r o p o d e m t
 M a p e d e m u k o v o K p o l o m o r e
 M e p e d e d o m m a r o m u d o r o.
 C a m a d a y i b o r z o r o
 K a m m y r e d o m m e n t l y t h o r o
 M o k o m e n t. A m a y d e n i m y m a
 U k e d e n t e n u d y b o m m
 D y k e y a u l n u d y m e
 P i k i d a p e m t e g t m e c m m e n t m?

28. March

A. Hemminger

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

В Путивлі граді вранці, рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
5 — Полечу,— каже,— зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
10 На княжім білім помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани...

І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
15 — Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо мое миле,
20 Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
25 Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав.

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна.
І каже:— Дужий і старий,
30 Широкий Дніпре, не малий!

Пробив еси високі скали,
Текучи в землю половчина,
Носив еси на байда[ка]х
На половчан, на Кобяка
35 Дружину тую Святославлю!..
О мій Словутицю преславний!
Мое ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посидала,—
40 Сльозами моря не долить.

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже:— Сонце пресвятеє
45 На землю радість принесло
І людям, і землі, моєї
Туги-пудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив еси луги, степи,
50 Спалив і князя, і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

4 Іюня [1860]
С.П.Б.

З передсвіта до вечера,
55 А з вечера до досвіта
Летить стріла калёная,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаемому полі,
60 Середи землі Половецької.

Земля чорна копітами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.

65 І журба-тұга на тім полі
Зійшла для Руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригоду
70 Тому буй-туру Всеволоду.

І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
75 Отак на березі Каяли
Брати різнилися, бо не стало
Крові-вина!.. Допирували
Хоробрі русичі той пир.
Сватів упоїли,
80 А самі простяглися
За землю Руськую. Хилилась
І слалась плачучи трава;
Високі гнулись дерева!..
Додолу гнулися, журились!

6 Іюля [1860.
С.-Петербург]

85 В Путивлі граді вранці рано
Сумує, плаче Ярославна:
— Полечу,— рече,— зозулею,
Понад Дуна[є]м полечу!
Рукав бебряний омочу
90 В ріці Каялі... І омию
На княжому дебелим тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокі на любім ладо рани.—

І плаче, плаче Ярославна
95 В Путивлі городі.
Йй рече:

— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хановські стріли?

14 Сентября [1860.
С.-Петербург]

Умре муж велій в власяниці.
Не плачте, сироти, вдовиці!
А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
5 І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, оте[че]ства любитель,
О юкоборцеві восплач.
І вся, о! Русская Беседа!
Во глас єдиний ісповедуї
10 Свої грехи.
І плач! і плач!

17 Іюня [1860.
С.-Петербург]

ГІМН ЧЕРНИЧЬИЙ

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм

5

Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали

10

Алілуя!

Одурив ти нас убогих,
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І скиглячи возопили

15

Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодичі...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи примовляєм

20

Алілуя!

20 Іюня [1860.
С.-Петербург]

Над Дніпровою сагою
Стоїть явор меж лозою,
Меж лозою з ялиною,
З червоною калиною.

5 Дніпро берег рие-рие,
Яворові корень мие.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурился,

10 Що без долі, без родіни,
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Явор каже: похилюся
Та в Дніпріві скупаюся.
15 Козак каже: погуляю,
Та любую пошукаю.

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною
Мов дівчаточка із гаю
20 Вихожаючи співають;

Повбирані, заквітчані,
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнутья та співають.

24 Іюня [1860.
С.-Петербург]

Росли укупочці, зросли;
Сміятись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром, побрались;
5 І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини...
А меж людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий боже!
10 Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися, і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
15 Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

25 Іюня [1860.
С.-Петербург]

Радше вичити! Радше мислити!
Радше вичити несовітний!
За нього тебе читав брат
Зі своїм догріт, темним життям
Оповідь о мучах
Примудро одурив!
Бачив мучили закривто
І рахували до бітто?

Не до бітто! Прогрихав!
Ми не вичити про читача,
Прочитав!... Бачив брат
Зі сучасних очей братів
Ах, як же каже гонимий,
Всесвітній не вичитав,
А прочитав бачив брат
Новий світ вичитав!

27. 1902

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
5 Оковано, омурано,
 (Премудрого одурено),
Багрянницями закрито
І розп'ятієм добито?

 Не добито! Стрепенися!
10 Та над нами проснітися,
 Просвітися!.. Будем, брате,
 З багрянниць онучі драти,
 Люльки з кадил закуряти,
 Явленними піч топити,
15 А кропилом будем, брате,
 Нову хату вимітати!

27 Іюня [1860.
С.-Петербург]

ЛІКЕРІ

На пам'ять 5 Августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа,
Раби, невольники недужі!
5 Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі!! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не христись
І не кленсь, і не молись
І нікому в світі! Збрешуть люде,
10 І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,—
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його—ми люде!
Моя ти любо! Усміхнись,
15 І вольною святую душу,
І руку вольною, мій друже,
Подай мені! То перейти
І він допоможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
20 І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 Августа [1860].
Стрельна

П. Я. МАКАРОВУ

На пам'ять 14 Сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недбсвіт перед світом
В садочок укрався.

- 5 Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка,
Й недосвіта шкода!

14 Сентября [1860.
С.-Петербург]

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святії предотечі,
5 По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянсе жито!
А люде виростуть. Умруть
10 Ще незачатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

24 Сентября [1860.
С.-Петербург]

Л.

- Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посіжу я, і похожу
В свій маленький благодаті,
5 Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишній та ясний
10 Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся! І [в] малій
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
15 Запалиш рай мій самотний.

27 Сентября [1860.
С.-Петербург].

- Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
5 Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жніва
Колись-то будуть. І дурю!
Себе таки, себе са́мого,
А більше, бачиться, ніко́го?
- 10 Оряся ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею яснію!
Оряся ж ти, розвернися,
15 Поле́м розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі бо́ки,
Ниво-десятино!
20 Та посійся не словами,
А розумом, ніво!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
25 Убогая ниво!!!
- Чи не дурю себе я знову
Своім химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе са́мого,
30 Ніж з ворогом по-правді жить,
І всує наріка́ть на бога!

5 Октября [1860.
С.-Петербург]

САУЛ

- В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І понад Индом і Є[в]фратом
Свої ягнята і телята
5 На полі вольнім вольно пас
Чабан було в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає...
10 Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля; а п[а]сущих,
15 І шатра їх, убогі купці,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену, і все взяли,
І все розтїли, осквернили,
І осквернених, худосилих,
20 Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І Вавілоні мурували.
25 А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
30 Самі собі побудували
Храмї, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.

Жидам сердешним заздро стало,
 Що й невеличкоґо царя
 35 І з кизяка хоч олтаря
 У їх немає. Попросили
 Таки старòґо Самуїла,
 Щоб він де хоче, там і взяв,
 А дав би їм, старий, царя.
 40 Отож премудрий прозорливець,
 Поміркувавши, взяв елей,
 Та взяв от козлищ і свиней
 Того Саула здоровила,
 І їм помазав во царя.
 45 Саул, не будучи дурак,
 Набрав гарем собі чималий
 Та й заходився царювать.
 Дивилися та дивувались
 На новобранця чабани
 50 Та промовляли,—що й вони
 Таки не дурні.—Ач якòґо
 Собі ми виблагали в бога
 Самодержавця!—А Саул
 Бере і город, і аул,
 55 Бере дівча, бере ягніцю,
 Будує кедрові світлиці,
 Престол із золота кує,
 Благоволенье оддає
 Своім всеподданнійшим голим.
 60 І в багрянлиці довгополій
 Ходив по храміні, ходив,
 Аж поки, лобом неширокий,
 В своїм гаремі одинокий,
 Саул сердега одурів.
 65 Незабаром зібралась рада:
 —Панове чесная громадо!
 Що нам робить? Наш мудрий цар,
 Самодержавець-господар,
 Сердешний одурів. Панове!
 70 Чи нам його тепер лічить?
 Чи заходиться та зробить
 Царя здоровшого? —По мові,
 По мудрій раді розійшлись

Смутнії пастирі.

- В кедровій,
75 В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовч[к]и долі всемогучий
Дере порфіру на онучі
І ніби морщить постолі,
80 Плете волоки, озуває
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питає;
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.
- Чабани,
85 Веніамінові внучата,
Тельця отрокам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сніях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
90 Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусяра привела,
Якогось чабана Давида.
—І вийде цар Саул, і вийде,—
Чабан співає,— на войну...—
95 Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою ріденьку волохату
І вздовж, і впоперек хрестить.
А гусяра того Давида
100 Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То мов гадюку б розтоптав
І ядовиту б розтер
105 Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люде на землі,
110 Ростуть і висяться царі!

13 Октября [1860.
С.-Петербург]

- Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті —
5 Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько. — Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
10 Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє
Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
15 Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
20 І нічоґісінько не жди!..

18 Октябрі [1860.
С.-Петербург]

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину,
Та колише московщя,
Малую дитину.

- 5 Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!
-

- 10 Титарівна-Немирівна...
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта
Юнкера з походу.

19 Октября [1860.
С.-Петербург]

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о Суко!
І ми самі, і наші внуки,
5 І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоених щенят,
Що ти щенила. Мўко! Мўко!
О скорбь моя, моя печаль!
10 Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують. А люде тихо
Без всякого лихого лиха
15 Царя до ката поведуть.

20 Октября [1860.
С.-Петербург].

- І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало, та й лягла
Одпочивать собі небога.
- 5 А воля душу стерегла.
— Прокинься, — каже. — Плач, убога!
Не зійде сонце, Тьма і тьма!
І правди на землі нема! —
Ледача воля одурила
- 10 Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде,
І вже тії хребетноси́лі,
Уже воруються царі...
І буде правда на землі.

30 Октября [1860.
С.-Петербург]

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

5 Вночі і ожеледь, і мряка,
 І сніг, і холод. І Нева
 Тихесенько кудись несла
 Тоненьку кригу попід мостом.
 А я, отож таки вночі,
10 Іду та кашляю йдучи.
 Дивлюсь: неначе ті ягнята,
 Ідуть задрипані дівчата,
 А дід (сердешний інвалід)
 За ними гнеться, шкандибає,
15 Мов у кошару заганняє
 Чужу худобу. Де ж той світ?
 І де та правда!? Горе! Горе!
 Ненагодованих і голих
 Женуть (последний долг отдать),
20 Женуть до матері байстрят
 Дівчаточок, як ту отару.
 Чи буде суд! Чи буде кара!
 Царям, царятам на землі?
 Чи буде правда меж людьми?
25 Повинна бути, бо сонце стане,
 І осквернённу землю спалить.

3 Ноября [1860.
С.-Петербург]

- Якби з ким сісти хліба зїсти,
Промовить слово, то воно б
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
- 5 Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокій,
Або під тином простягтись.
- 10 Або... Ні! Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сяялись лану,
- 15 А люде так собі пожнуть
І скажуть:— Десь його убито,
Сердешного, на чужині...—
О горе, горенько мені!

4 Ноября [1860.
С.-Петербург]

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

5 Ноября [1860.
С.-Петербург]

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.

- 5 Пишається калинонька,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
-

- Тече вода із-за гаю
10 Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Помеж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
15 Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми
-

- Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийш[л]о дівчя воду брати,
20 Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Сво[ї]м зятем звати?

7 Ноября [1860.
С.-Петербург]

- Якось-то йдучи уночі
Понад Невою. Та йдучи
Міркую сам собі з собою:
—Якби-то, думаю... якби
- 5 Не похилилися раби,
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра, і був би брат!
А то... нема тепер нічого...
- 10 Ні бога навіть, ні півбога...
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїзжачі,
Хортів годуємо та плачем.—
Отож, як бачите, вночі,
- 15 Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов [із] ями,
Очима лупа кошеня:
А то два ліхтаря горять
- 20 Коло апостольської брами.—
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом, і тричі плюну[в],
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 Ноября [1860.
С.-Петербург]

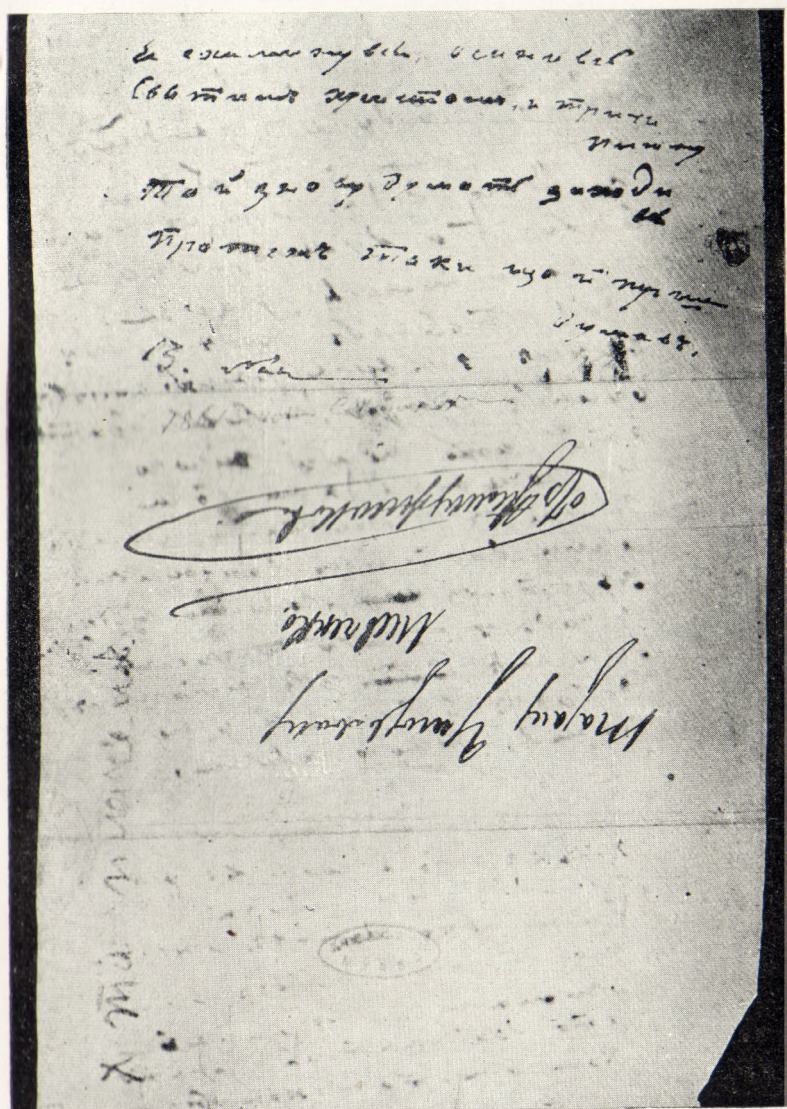
Autograph M. S. Melrose, near
Jewell near Washington, by Green.

[illegible]

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[illegible]

Автограф поезії „Якось-то
йдучи уночі“ (перша сто-
рінка).

Автограф поезії
„Якось-то йдучи уночі“
(друга сторінка).

- Бували війни й військові свари:
Галагані, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї,
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,—
- 5 Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелен[і] [парості] ростуть.
І виростуть; і без сокири,
- 10 Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людські шашелі. Іяньки,
- 15 Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане—будяки
Та кропива—а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
- 20 І стане кúпою на купі
Смердячий гній—і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося богу
І небагатії, небогі...

26 Ноября [1860.
С.-Петербург]

Н. Т.

Великомученице кумо!
Дурна еси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
5 І раб' красною не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була еси, незряща,
10 Недвига серцем; спала день,
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
15 А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
20 Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає.
А ти ніби не добачаєш:
25 Дівуєш, молишся та спиш,
Та матер божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
30 Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем не лукаво
Хоть раз, сердего, соблуди!

2 Декабря 1860.
С.-Петербург]

- Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли;
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
5 Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростили...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
10 Неначе брались — не єднались.

5 Декабря [1860.
С.-Петербург]

Кума моя і я
В Петрополіськім лабіринті
Блукали ми — і тьма, і тьма...
„Ходімо, куме, в піраміду —
5 Засвітим світоч“.— І зайшли,
Єлей і мірро принесли,
І чепурненький жрець Ізиди
Чорнявенький, і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
10 І хор по манію лакея,
Чи то жерця:— Во Іудеї
Бисть цар Саул.— Потім хор
Ревнув з Бортнянського:— О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!..

[1860
С.-Петербург]

Кума моя, и є
Въ петропавлівському
неб. ризниці
Бухани м — и т. д.
Коду мо Кума въ перемі
Въ дитинстві. Св. т. 1, 2, 3, 4

Єди. и миро прине. м
и зотухне в кін. Жрець
иуди
Горько селі в кін. и т. д.
и Скромність по днес
свои проща
и хори потанцю неке

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
5 Вози в далеку дорогу? —
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуем спочивать...
Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались, —
10 То й буде з нас! — ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано;
15 Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем!
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
20 Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору —
Спочинемо... а тим часом
Твої сестри-зорі,
25 Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють...
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая!

Тебе, мов кралою, посажу:
Дніпро, Україну згадаєм,
70 Веселі селища в галях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспінаєм...

14 — ? Феврала 1861.
[С.-Петербург]

ВАРІАНТИ

Більшість творів Т. Г. Шевченка мають по декілька варіантів. Повністю тут подані ті з них, в яких є значні розходження з основним текстом. З усіх інших редакцій подані лише відміни.

В автографах Шевченка є багато власноручних поправок. В примітках під текстом подаються курсивом попередні редакції виправлених місць.

Оригінали вміщених тут варіантів зберігаються в рукописному відділі Інституту Шевченка (винятки застережені окремо).

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ

Текст автографа з „Милої книжини“.

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі ¹
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти

З киргизами убогими.
І вони убогі,
Уже голі, та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої сизі, ²
Тихими речами
Привітаю вас як мати
І поплачу з вами.

КНЯЖНА

Текст автографа в Чернігівській збірці. ³

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим на чужині ⁴
Тихенько з тобою,
Розкажи, як за горою
Сонечко сідало,
Як у Дніпра веселочка
Води позичала.
Як широка сокорина
Віти розпустила,
А над самою ⁵ водою
Верба похилилась.
Аж по воді розіслала

Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрищені діти.
Як у полі ⁶ на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі, то на стрісі
Недолю віщує,
Як сон-трава серед поля
Вночі процвітає...
А про людей не розкажуй.
Може й я згадаю
Та розкажу тобі дещо,
Поки спати ляжеш,

¹ Спершу було: *Прилітайте, мої пташки*

² Було: *квіти*

³ Так звана „Чернігівська збірка“ — це зібрання автографів Ш., які зберігалися в Чернігівському музеї. В цю збірку автографів увійшли поезії, написані в різні періоди життя Ш. Всі ці автографи нині зберігаються в рукописному відділі Інституту Шевченка.

⁴ Слова: *на чужині* написані замість закреслених: *над Уралом*

⁵ Далі закреслено помилково написане: *вербою*

⁶ Далі закреслено початок слова: *кра*

А ти завтра ранесенько
Богові розкажеш.¹

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні.
Неначе писанка² село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати
Неначе диво, а кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс — і ліс і поле,
І сині³ гори за Дніпром.
І бог витає над селом.—

Село, село, веселі хати.
Веселі здалека палати,
Бодай ви терном поросли,
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де шукати.
Бо люди!! — Дивні чудеса
Твориш ти, господи, над людом
І над собою! — Падлю пса
На смітник викинь, — не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Самі себе перегризуть
Та ще й хвалить і славить будуть!

На нашій славній Україні
Був собі князь, була й княгиня,
Не знаю, де вони взиялись,
Ще молоді собі були,

Жили в селі, були багаті,
Високі на горі палати,
В яру ставок,
Зелений по горі садок,

І верби, і тополі,
І вітряки на полі.
А яром геть собі село
Понад водою.

Колись там весело було.
Бувало літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива.
А князь аж синій похোжає
Та сам несмілим доливає
Та приговорює „віва!“
Гуляє князь, гуляють гості
І покотились на помості.
А завтра знову ожива,
І знову ц'є, і знов гуляє —
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пишать,
Судовики благають бога,
П'яниці шепчуть і кричать:
„І патріот, і брат убогих,
Філософ князь, або Сократ!“
І наш Сократ, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика... і бог не знає,
А може й знає, та мо[в]чить.

Княгиня на замку сидить,
Сократ і в сні не пускає
(Це не Ксантипа). Що ж робить?
Сама втекла і повинчалась,

¹ Далі закреслено такі рядки:

*Село... і серце оживає.
Зелений гай... в зеленім гай
Неначе*

Нижче, після інтервала, ідуть такі перекреслені рядки:

<i>Село!.. і серце замирає</i>	<i>Лани і люди і корови</i>
<i>Неначе в раї [в] темнім гай</i>	<i>І предковичній діброви</i>
<i>Сади вишневі зацвіли.</i>	<i>І все мов все можна брать</i>
<i>А що там робиться в селі</i>	<i>І можна жидові продать</i>
<i>У тім веселім тихім раї?</i>	<i>З душою й тілом; правда воля:</i>
<i>Там! — воля, рай, та що й казать</i>	<i>А ми ще й бога гнівимо</i>

Замість рядка: *Неначе в раї [в] темнім гай* спершу було написано: *В зеленім гай, як у раї*, але потім закреслено. В рядку: *І все мов все можна брать* слово: *брать* вписано замість закресленого: *взять*.

² Слова: *Неначе писанка* вписані замість закреслених: *Понад водою все*

³ Було: *І видко*

А батько й мати не пускали,
Казали — вгору не залазь. —
Так ні, за князя — от і князь,
От і мудир тобі, княгине.
Загинеш, серденько, загинеш,¹
Мов ряст весною уночі,
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
А люди люблять живучи.

А жить так, господи, хотілось,
Хотілось любити
Хоть годочок... хоть часочок...
На світ подивитись
Не довелось, а все було,
Всього понадбала
Стара мати, саму тебе
Мов намалювала,²
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо! — Красо молодая,
Горенько з тобою!
Не на те намалювала,
Щоб жити, любити
І чистою красою
Людей веселити.
Так же ні,³ а щоб молодії
Та карії очі
Виплакала в самотині,
Так бог того хоче.
Боже! боже! даєш розум,
Даєш волю в світі,
Красу свою, серце чисте,
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивиться, намолиться
І заснуть навіки!
Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Невесело і їй, єдиній,
Ще молодій моїй княгині,

Красу і серце засушить.
Княгиня плакала, молилась
І жині в господа просила,
Бо буде вже кого любить.
Княгиня матір'ю ходила,
І вже гордилась і любила
Своє дитя, і дав дожить
Господь їй радості на світі,
Побачить — і поцілуват
Своє єдине дитя,
І перший крик його почути,
І матір'ю себе назвати.

Тимке горе невсипує
І щастя не мале,
І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби знову народилась,
Гралась, веселилась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила,
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала й колихала,
Сама й годувала,
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку
Кохалась дитина,
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки мамо вимовляти
А тато не вчила.
І книжечок з кунштиками
В Ромні накупила,
Забавляла, розмовляла,
І богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходила вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала

¹ Далі закреслено такий рядок:

Не знатимеш як і живуть

² Після цього закреслено такі рядки:

*Як квіточку, та що з того,
І намалювати б,
Коли б знала що не вміє
Щастя-долі дати*

³ Слова: *Так же ні* вписані замість закреслених: *А на те; а* вписано.

І мов горлиця над нею
Цілу ніч витала.
Надивлялась, любовалась
Дочкою своєю.
І жениха вже єднала,
І раділа з нею,
І плакала... й довгі коси
Навік розплітала,
І... і князя сердешная
В мундирі згадала.
Нагадала, та й закрила
Веселії очі.
А дочці неначе сниться,
Мов вимовить хоче:
— Не плач, мамо, не розчісуй
Мої чорні коси,
Посічуться.— І день за днем
Радості приносить
Моїй матері щасливий
Дочка уродлива.
Як тополя виростає
Матері на диво,
Виростає — та не довго
Буде¹ веселити
Свою матір — бог карає
Княгиню на світі.
А за віщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
Чому добрі умирають,
А злії гуля[ю]ть.
Занедужала княгиня
І князь схаменився,
За консилиум[ом] п'яний
По селах метнувся.
Наїхали, заходились,
Лічили, лічили,
Поки її безталанну
В землю опустили.

Не стало бідної княгині
І гусли знову загули,
І сирота її в селі,
Її єдина дитина,
Мов одірвалось од гіллі,
Пенагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить,
Снеклося бідне на жару,
Лопуцьки їсть, ставочки гатить

В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько, бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою,
І го[с]пода б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася, і добрі люде
Прибрали—в Київ одвезли...
У інститут — а там що буде,
Побачимо.

Гусли загули,
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
Ой стогне він, стогне по всій
Україні,
Мов кара господня, тисячами гинуть
Од голоду люде. А скирти гниють,
А пани й полову жидам продають,
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не
рожав.
Тойді б і в Парижі і іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог? Ні, не знає, бо то було б
диво,
Щоб чуть все те, бачить і [не]
покарать.
Або вже аж надто долготерпеливий.
Віруйте і гиньте, пророки гласять.
Як же його вірить? Заплющивши
очі?
Ох рад би я вірить, та серце не
хоче.

Минають літа, люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі,
Скирти вже княжі погнили,
А князь байдуже, п'є, гуляє,
Та жида з грішми виглядає.
Жидів нема, хліби зійшли,
Радіють люде, бога просять.
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло

¹ Слова: не довго буде виписані замість закреслених: не буде матір

Над обікраденим селом.
 Чорнобрива, кароока,
 Висока як мати,
 Тільки смітна, невесела.
 Чого б сумувати?
 Може вона молода
 Такою вродилась,
 А може вже у Києві
 Кого полюбила.
 Ні, виросла веселою,
 Та бачила села,
 Лютий голод на Україні,
 Тим і невесела.
 Може й батька не бачила,
 Село облетіла,
 Мов пташечка, у всіх була,
 Всі повеселіли.
 Там словами порадила,
 Там нагдувала,
 І всякий день обходила,
 І всім помагала.
 І сироти приходили
 До неї в покої,
 Мов до матері своєї,
 І звали святою,
 Все село святою звало,
 Все село молилось.—
 А тим часом жиди в селі
 З грішми появили[сь].
 Князь радіє, запродує
 З половиною жито
 І молоти[ть] виганяє
 Людей¹ недобити[х],
 І на могорич скликає,
 І п'є — і гуляє
 Аж у гаї — бо в покоях
 Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
 Срамо[т]ні пісні. Аж лящить
 Жіночий регот. Завиває
 Хазяйський голос:—Будем п'ять,
 Поки моя доня спить.—

Княжна одна собі сидить
 В своєму тихому покої
 І дивиться, як над горою

Червоний [місяць] аж горить,
 З-за хмари тихо виступає.
 І піби гори оживають,
 З діброви чорнії дива
 Неначе в поле виступають
 І утіка в село сова.
 Дивіться, очі молодії,
 Як зорі божії встають,
 Як сходить місяць, червоніє...
 Дивіться, поки нас гріє,
 А зорі спати не дають.

Головною молодою
 На руку схилилась,²
 До півночі княжна моя
 На місяць дивилась.
 Дивилась, дивилась
 Та й плакати стала.
 Може серце яке лихо
 Тихо прошептало.
 Я не знаю. Поплакала,
 Втерлась, усміхнулась,
 Помолилась та й спать лягла
 І тихо заснула.—

В саду все покотом лежало,
 Харем і гості, де що впало,
 Тільки хазяїн ще не впав,
 Останню чарку допивав,
 Та й ту донив, але не пада,
 Іде в покої.—Скверний гаде,
 Куди ти лізеш, схаменись!
 Проснився, чистая, проснився!
 Убий гадюку, покусав,
 Убий, і бог не покарає!
 Ні, не прокинулася, спить,
 А бог хоть бачить, та мовчить,
 Гріхам великим потурає.
 Минає час — чутно з палат
 Неначе крик — а поті[м] знову
 Не чуть нічого — зайнялась
 Скирти і клуня. Хоч би слово,
 Хоч би де голос обіззавсь.
 Пожар розжевривсь, розигравсь.
 Пани в саду й не ворухились.
 А мужички собі дивились,
 Як дим до хмари підіймався.

¹ На початку рядка закреслено недописане слово: *Діте*

² Далі закреслено початий рядок: *Довго довго*

Прокинулись вранці гості,
Аж бачать, що лихо,
Покинули мого князя
Та любо та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і бог покине,
Да не тляться лихі люде
На нашій країні.
І княжна моя десь діла[сь],
І сліду не стало,
Довго матері своєї
Сироти шукали.

Отак було, отак і буде.¹
В гріхах родились ми для зла,
Яка ж тут богові хвала,
Скажіть мені, розумні люди.

Стоїть село, нечесело
На горі палати
Почоріли. Пездужа князь,
Нікому гуляти
І нікому розважати.
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде стогнуть на оренді
Та бога благаять,
Щоб княжна до їх вернулась,
А її немає.
І не буде вже святої.
А де ж вона ділась?
У Києві великому
В черниці постриглась.

Родилась на світ жить, любить,
Сіять² господньою красою,
Меж грішними витать святою

І ближньому добро робить,
А сталося ось як...

Не стало радості у бога
Для нещасливої княжни.
Шукаючи старовини
В моїй Україні убогій,
Заїхав я у Чигирин,
У давній монастир дівочий...
Великі дні, великі ночі,
Великі люди... із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно, плачуть гори
І серце плаче.

Добре жить,
Коли нічого³ не болять.

В монастирі ми спочивали
У холодку коло стіни.
І нам черниця розказала
Страданіє сестри-княжни.
„Була багата, говорила,
До гробу божого ходила,
Верталась в Киев — одпочить
Зайшла в Чигирин до на[с] убогих,
Та мабуть тяжкая дорога
Її спіткала — тяжко жить,
З старцями по світу ходить.
Вона була ще молодою
І прехорошая собою,
Та тільки сонцем⁴ запеклась
І занедужала — лежала
І все до крихти⁵ розказала,
І богу душу оддала
Позаторік — і де ходила,
В яких то праведних містах“.
І показала на могилу.
„Отут сердешна одпочила,
Ще не поставили хреста“.

¹ Цей рядок написано замість закресленого: *Було знать так знать так і буде.*

² Далі одно нерозібане слово закреслено.

³ Шевченко, закресливши в слові *нічого* перші літери (*ні*), зверху написав: *нема*

⁴ Слова: *Та тільки сонцем* написано замість закреслених: *Тільки од сонця*

⁵ Було: *дочиста*

КНЯЖНА

Текст автографа в „Малій книжці“.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим на чужині
Тихенько з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає;
Як у Дніпра веселочка
Воді позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила;
А над самою водою
Верба похилилась...
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдаються
Нехрищені діти.
Як у полі на могили
Вовкулак ночує,
А сич в лісі, то на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі процвітає...
А про люде[й] не розкажуй,
Я їх добре знаю.
Я розкажу тобі дещо,
Поки спати ляжу,
А ти завтра ранесенько
Богові розкажеш.

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво — а кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс і поле,
І сині гори за Дніпром...
Сам бог витає над селом!
Село! село! веселі хати.

Веселі здалека¹ палати,
Бодай ви терном поросли,
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де шукати.
У самому тому² селі
На нашій славній Україні,
Не знаю, де вони вились?
Приблуда князь; була й княгиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі, були багаті,
Високі на горі палати,
В яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі.
І яром геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було:
Бувало літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива,
А князь аж синій похочає
Та сам несмілих наливає,
Та ще й прикрикує: „Віват!“
Гуляє князь, гуляють гості,
І покотились на помості;
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє,
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пищать,
Судовики благають бога...
П'яниці знай собі кричать:
„І патріот! і брат убогих!
Філософ князь! або Сократ!“
І наш Сократ, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика... і бог не знає,
А може й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Сократ і в сині не пускає

¹ Спершу було: на горі

² Було: У тому самому селі

Свою Ксангину. Що ж робить?
Сама втекла і повинчалась,
І батько й мати не пускали,
Казали — вгору не залазь!
Так пі, за князя. От і князь!
От і титул¹ тобі, княгине!

.....

Загинеш, серденько! загинеш!
Мов ряст весною уночі,
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
Як люди люблять живучи?
А жить!.. так, господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись!..
Не довелось... а все було...
Ісього понадбала
Стара мати... саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою
Мов перед снятою...
Красо моя молодая!²
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить бога
І добро творити,
Та божою красою
Людей веселити!
Так же ні, щоб молодії
Та карії очі
Помарніли в самотині...
Може бог так хоче?
Боже! боже! даеш розум
І волю на світі!
Красу свою... серце чисте...
Та не даеш жити!
Не даеш на рай веселий,
На свіг твій великий
Надивитись, намолитись,
І

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить!
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій своїй княгині
Красу і серце засушить
І марно згинуть в самотині.
Княгиня плакала, молилась,
І жить у г-спода просила,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалася,³ любила
Свое дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі,
Узріть його... поціловать...
Свое единое дитя!
І перший крик його почути.⁴
Ох діти! діти! діти!
Велика божа благодать!
Тяжке горе невсипуще!
І щастя не мале!
І княгиня з дитиною
Веселою стала.⁵
Ніби знову народилась,
Гралась, веселилась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила,
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, колихала,
Сама й годувала!
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.⁶
А потім оха,— забуває
Мене мій Поль, або Філат.
За що ж вони тебе [з]гадають?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама годувала,
А п'яного свого князя

¹ Спершу було: *мундир*

² Було: *Красо! красо молодая!*

³ Було: *гордилась і*

⁴ Далі закреслено такі два рядки:

*І матір'ю себе назватъ
І перший крик його почути.*

⁵ Було: *Не тією*

⁶ Було: *Не вміє княгиня.*

І не допускала.
 Мов яблучко у садочку
 Кохалась дитина,
 І говорить уже стало,
 І вчила княгиня
 Тільки мамо вимовляти,
 А тату не вчила...
 І книжечок з кунштиками
 В Ромні накупила.
 Забавляла, розмовляла
 І богу молитись,
 І азбуку по кунштиках
 Заходилась вчити.
 І що божий день купала,
 Рано спати клала,
 І мов горлиця над нею
 Літала-вітала.¹
 Надивлялась, любовалась
 Княжною своєю,
 І жениха вже еднала,
 І раділа з нею —
 І плакала... Довгі коси
 Уже² розплітала...

І, і князя сёрдешная
 В мундирі згадала.
 Нагадала, та й закрила
 Заплакані очі.
 А дитині ніби сниться,
 Мов вимовить хоче:
 Не плач, мамо, не розчісуй
 Мої чорні коси,
 Посічуться...

І день за днем
 Радості приносить
 Моїй матері щасливій.
 Дочка уродлива
 Мов тополя виростає
 Матері на диво.
 Виростає... та не довго
 Буде веселити
 Свою матір... бог карає
 Княгиню на світі...
 А за віщо? Чудно людям,
 Бо люде не знають,
 Чому добре умирає,

Злеє³ оживає?
 Занедужала княгиня,
 І князь схаменувся,
 За консилиумом п'яний
 По селах метнувся.
 Наїхали, заходились,
 Лічили, лічили,
 Поки її безталанну
 В яму опустили.⁴
 Не стало бідної княгині,
 І гусли зпону загули:
 А сирота її в селі,
 Її єдина дитина,
 Мов одірвалось од гіллі,
 Ненагодоване і босе,
 Сорочечку до зносу носить,
 Спеклося бідне на жару,
 Лопуцьки їсть, ставочки гатить,
 В калюжах з дітьми у ярі.
 Умийся, серденько, бо мати
 Он дивиться й не пізнає
 Межи дітьми дитя своє
 І думає, тебе не стало,
 Умийся, серце, щоб пізнала
 Тебе, єдиную свою,
 І гдєспода б благословляла
 За долю добрую твою.
 Умилася, і добрі люде
 Прибрали, в Киев одвезли
 У інститут... а там що буде,
 Побачим...

Гусла загули.
 Гуляє князь, гуляють гості;
 Ревуть палати на помості,
 А голод стогне на селі.—
 Ой стогне він, стогне по всій
 Україні,
 Мов кара господня, тисячами
 гинуть
 Од голоду люде, а скирті
 гниють,
 А пани й полову жидам
 продають,
 Та голоду раді, та бога
 благають,

¹ Слово: *Літала* написано замість закресленого: *Цілу ніч*

² Було: *Навік*

³ Було: *А зле*

⁴ Цей рядок вписано замість закресленого: *В землю положили.*

Чорнобрива, кароока,
Висока як мати,
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Може вона чорнобрива
Такою вродилась,
Або вже на безголов'я
Чи не полюбила?¹
Ні, виросла веселою,
Та бачила села,
Лютий голод на Україні,
Тим і невесела.
З п'яним батьком² не бачилась,
Село облетіла
Мов пташечка, у всіх була,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала,
І всякий день обходила,
І всім помагала.

І сироти приходили
До неї в покій,
Мов до матері своєї,
І звали святою.
Все село святою звало,
Все село молилось...
А тим часом жида в селі
З грішми появились.
Князь радіє, запродуге
З половою жито,
І молотить вигання
Людей недобитих.
І на могорич скликає,
І п'є і гуляє
Аж у гаї... бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні пісні, аж лящить
Жіночий регот. Завиває
Хазяйський голос: „Будем п'ять,
Поки наша доля спить!“
Княжна одна собі сидить,
В своєму тихому покої,
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає...
І ніби гори оживають.
З діброви чорнії дива
Неначе в поле одхожають,
І утіка в село сова.
Дивіться, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє,
Дивіться, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.
Головою молодую
На руку схилилась.
До півночі невесела
На зорі дивилась.
Дивилася, дивилася,
Та й плакати стала.
Може серце яке лихो
Тихо прощентало?
Я не знаю; поплакала,

¹ Останні два рядки спершу були написані так:

*А може вже у Києві
Кого любила?*

² Було: князем

Втерлась, усміхнулась,
Помолилась, та й спать лягла
І тихо заснула.

В селі сироти і вдови
Знову заривали.¹

В саду все покотом лежало,
Харем і гості, де що впало,
Тільки хазяїн ще не впав,
Остатню чарку допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої. Скверний гаде!
Куди ти лізеш? схаменись!
Прокинься, чистая! прокинься!
Убий гадюку, покусай!
Убий, і бог не покарає!
Ії, не прокинулася, спить.
А бог хоть бачить, та мовчить:
Гріхам великим потурає.
Минає час... Чутно з палат
Неначе гвалт. А потім знову
Не чути нічого.

Зайнялась
Скирти і клуня. Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвась!
Пожар розжевривсь, розигравсь,
Пани в саду й не ворушились,
А мужички собі дивились,
Як дим до хмари підіймався.

Прокинулись вранці гості,
Аж бачать, що лихо,
Покинули свого князя
Та любо, та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і бог покине,
Щоб не лізли такі гади
В нашу Україну.
А де ж ділась осквернена?
І сліду не стало.

Стоїть село, невесело
На горі палати
Почорніли. Нездужа князь,
Ії з ким погуляти,²
І нікому розважати,
Ніхто й не загляне
До грішного боляшого
В будинки погані;
Люде стогнуть на оренді,
Та бога благають,
Щоб княжна до їх вернулась,
А її немає,
І не буде вже святої;
А де ж вона ділась?
У Києві великому
В черниці постриглась!

Отак було, отак і буде!
В гріхах родились ми для зла.
Яка ж тут богові хвала,
Скажіть мені, розумні люде?
Родилось на світ жити, любить,
Сіять господню красою,³
Меж грішними витать святою
І всякому добро творить!
А сталося ось як!!
.
Не стало радості у бога
Для нещасливої княжни!

Шукаючи старовини
В моїй Україні убогій,
Заїхав я у Чигирин
І в монастир отой⁴ дівочий...⁵
Що за пісками на болоті

¹ Останні два рядки дописані замість закреслених:

*Довго матері своїй
Сироти шукали.*

² Цей рядок вписано замість закресленого: *Нікому гуляти*

³ Спершу було: *Сіять господній красою*

⁴ Було: *І в давній монастир*

⁵ Далі закреслено такі рядки:

*Великі дні, великі ночі
Великі люде із руїн
На світ виходять... і говорять
Говорять страшно!.. плачуть гори*

*І серце плаче.
Добре жити
Коли нема чого любити!*

У лозах самотний стоїть.
 Отам мені і розказала
 Стара черниця новину,
 Що в монастир зайшла сестра,¹
 Книжна якась із-за Дніпра
 Позаторік. Одпочивала.
 „Була багата, говорила,
 До гробу божого ходила,
 Верталась в Киев... одпочить
 Зайшла до нас,² до нас убогих,
 Та мабуть тяжкая дорога
 Її спіткала... тяжко жить,

З старцями по світу ходить!
 Вона була ще молодою,
 І прехорошая собою.
 Та тільки сонцем запеклась,
 Та й занедужала. Лежала
 І все до крихти розказала,
 Та й богу душу оддала
 Позаторік. І де ходила!
 В яких то праведних містах...“
 І показала на могилу.
 „Отут сердешна опочила,
 Ще не поставили хреста“.

ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ

Текст автографа з „Малої книжки“.

N. N.

Згадайте, братія моя...
 (Бодай те літо не верталось),
 Як ви гарнесенько³ і я
 Із-за решотки визирали...
 І може думали, коли,
 Коли ми зійдемося знову
 На раду тиху, на розмову,
 На сій зубоженій землі.⁴
 Ніколи, братія, ніколи
 З Дніпра укупі не п'ємо!
 Розійдемося, рознесемо
 Свою тяжку,⁵ свою недолю,

Повіруєм ще трохи волі,⁶
 А потім жити зачнемо
 Меж людьми як люде.
 А поки те буде,
 Любітеся, брати мої,
 Україну любіте,
 І за неї безталанну
 Гбспода моліте.

 І мене в неволі лютій
 Інколи згадайте.

¹ Замість останніх трьох рядків спершу було:

*Мені черниця розказала
 В монастирі, що в їх сестра*

² Було: в Чигрин

³ Це слово вписано олівцем. Спершу було: смиренненько

⁴ Замість останніх двох рядків спершу було:

*І поговорим і любовно
 О муках грішної землі?*

Над другим з цих рядків вписано такий недокінчений рядок: *Помолимося знову.* Потім все закреслено.

⁵ Було: гірку

⁶ Було: в волю

СОП (ГОРИ МОЇ ВИСОКІЇ)

Текст перекресленого Шевченком першого варіанта вступної частини твору „Соп“
(з „Малої книжки“).

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслова старого,
З Виблої могили,
Ще старішої, мов¹ хмари
Сині опинились.
Яу ходою,² прозираю,
Неначе з хмари виступають
Обрив високий³ та байрак,
Хатки прилиплі виглядають,
Мов діти в білих сорочках

У пікмурки собі гуляють.
А долі синий наш козак
Дніпро з лугами виграє,
А онде, онде, за Дніпром
На пригорі, піби капличка,
Козацька церква невеличка,
А баня з нагнутих хрестом.
І Трахтемиров геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з доле[ю] лихою
Неначе старець торбинки...
А он старе Монастирище⁴

ІРЖАВЕЦЬ

Текст автографа з „Малої книжки“.

Наробили славні шведи
Великої⁵ слави,
Утікали з Мазепою
В⁶ Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Порадила⁷ мати,
Як пшеницю ту пожати,
Полтави достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з Хвастовським полковником
Гетмана еднали.
Не строміли б списи в стрісі
У Петра у свата;

Не втікали б із Хортиці
Славні небожата.
Не доганяв би Прилуцький
Полковник поганій.
Не плакала б матер божя
В Криму за Україну.

Як мандровали день і ніч,
Як покидали запорожці
Свою стару та славу Січ,
Взяли з собою матер божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове вбоге Запорожжя.

¹ Слова: *Ще старішої мов* вписані олівцем замість закреслених: *За Дніпром неначе*

² Спершу було написано: *Я йду собі прозираю*, а потім *собі* закреслено чорнилом і вписано: *і сумно*; і нарешті олівцем виправлено: *Іду ходою, прозираю*

³ Спершу було: *Обрив високий, гай, байрак*

⁴ На цьому текст уривається.

⁵ Перед словом: *Великої* закреслено почате (нерозібране) слово.

⁶ *В* дописано замість закресленого *У*

⁷ На початку рядка закреслено *Не*

Заступила чорна хмара
Та білу хмару,
Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та не звелів бусурменин
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої
І крадькомą молилися!!..

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, роскошний,
багатий,
Хто тебе не мучив?... Якби
розказать¹
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме нескло можна... і Данта
старого
Одним нашим паном можна
здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од
бога!
Чи вже ж йому любо людей
мордувать?
І надто убогу мою Україну!!
Що вона зробила? За що вона
гине?
За що її діти в кайданах мовчать??
.....

Розказали бандуристи
Про війни і чвари,
Що діялись в Україні,
І які кари
Ляхи нашим завдавали,
За що катували?
Що ж діялось по Шведчині,
То й вони злякались!
Оніміли з переляку!

Пани католики
Кров точили, упивались...
А
З кісточками
.

і про все те
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,²
З гармати ревнули,
Як погнали на болоті
Город будувати,
Як плакала за дітками
Старенькая мати.
Чули, чули сіромахи
З далекого Криму
Як канають в Гетманщині,
На лінії гинуть,
Чули, чули запорожці,
Чули і мовчали,
Бо їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Умивались небожата
Дрібними, гіркими...
Аж поки та матер божа
Заплакала з ними!..
Заплакала милосерда
Неначе за сином...
І бог зглянувсь на ті сльози,
І на Україну.
За козацькі, і за тії
Пречистії сльози
Побив Петра, побив свата
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетманщину той чудовний
Образ пресвятої,
Поставили в Іржавиці
В сотниковім храмі...
Отам вона й досі плаче
Та за козаками...

¹ Далі викреслено недописаний рядок: *Якби розказать*

² Було: в Україні

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ¹

Текст автографа з присвятою: „Степанові Незабитовському на пам'ять 20 Августа 1857“.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Тойді то весело жилось!..
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися — цвіли
Неначе лілії дівчата;
Пишалася синами мати,
Синами вольними!.. Росли,
Росли сини і веселили²
Старії матерні літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьо[н]дзи,³ і запалили

Наш тихий рай... І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували — рози'яли!..

Поникли голови козачі,
Неначе стопгана трава,
Україна плаче, стопгне-плаче...
За головою голова
Додолу пада... Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: Те deum,— алілуя!!

ЧЕРНЕЦЬ

Текст автографа з „Малої книжки“.

II. Гуляння

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване.
Не вернеться... а я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерська наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані,
Розвернулася весела.
Аксамитом шляхи стеле,
А едвабном застелає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють,
Як ту воду цебрѡм-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками,
А музика реве, грає,
Людей звеселяє,
А із⁴ братства те бурсацтво
Певне виглядає...
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люди обступили?!
В червоних штанях аксамитних,

¹ Цей варіант публікується вперше.

² Було: *виростали*

³ Було: *ляхи*

⁴ Слова: *А із* дописані замість закресленого: *Аж*

Матнею пулицю мете,
 Іде козак; ох! літа! літа!
 Що ви творите!.. на тотеж
 Старий ударив в закаблуки,
 Аж встала курява... Отак!
 Та ще й приспівує козак:
 — По дорозі рак, рак,
 Нехай буде так, так,
 Якби таки молодиці
 Посіяти мак, мак,
 Дам лиха закаблукам,
 Дам лиха закаблам.
 А вже ж тії закаблуки
 Набралися лиха й муки.
 Дам лиха закаблукам,
 Дам лиха закаблам,
 Останеться й передам.—
 Аж¹ до Межигорського спаса
 Потанцював сивий.
 А за ним і товариство,
 І шесь святий Київ.
 Доганцюван аж до брами,
 Крикнув: — Пугу! пугу!
 Привітайте, святі ченці,
 Товариша з Лугу.—
 Свята брама одчинилась,
 Козака впустили,
 І знов браму зачинили,
 Навік зачинили
 Для козака. Хто ж цей сивий?
 Попрощався з світом?
 Семен Палій запорожець,²
 Лихом недобитий.
 Ой високо сонце сходить,
 Низенько заходить,
 В довгій рясі по келії
 Семен Палій ходить.
 Іде чернець у Вишгород
 На Київ дивитись,
 Та посидить на пригорі,
 Та хоч пожуритись.
 Іде чернець Дзвонкову (*)
 У яр воду пити,
 Та згадує, як то було

Тяжко в світі жити.
 Іде чернець у келію
 Меж стіни німії,
 Та згадує літа свої,
 Літа молодії.
 Бере святе письмо в руки,
 Голосно читає,
 А думкою чернець Палій
 Далеко літає.

І тихнуть божії слова—
 У келії, неначе в Січі,
 Братерство славне ожива
 І сивий гетман мов сова.
 Ченцеві зазирає в вічі.
 Музика, танці, і Бердичів...
 Кайдани брязкають, Москва,
 Бори, сніги, і Єнісей...
 І покотились із очей
 На рясу сльози...

Бий поклони!
 І плоть старечу усмирай.
 Святе писаніє читай,
 Читай, читай³, та слухай дзвона,
 А серцеві не потурай.
 Воно тебе в Сибір водило,
 Воно тебе весь вік дурило,
 Приспи ж його і занехай
 Борзну свою, і Хвастовщину.
 Загине все, і сам загинеш,
 І не згадають, щоб ти знав.
 І старець тяжко застогнав!
 Читать писаніє покинув,
 Ходив по келії, ходив,
 А потім сів і зажурився:
 „Для чого ж я на світ вродився,
 Свою Україну любив?...“

 До утрени завив з дзвіниці
 Великий дзвін. Чернець мій встав,
 Надів клобук, взяв патерицю,
 Пер[е]христився, чотки взяв
 І за Україну молиться
 Чернець⁴ Палій пошкандибав.

¹ Аж дописано олівцем.

² Було: *Борозненський*

(*) Дзвонкова криниця прозивається недалеко од монастиря. (Прим. Шевченка).

³ Слова: *Читай, читай* написані замість закреслених: *І все читай*

⁴ Було: *Семен*

ХУСТИНА

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Була собі Катерина,
Безталанна сиротина,
Росла в наймах, виростала
Та з Іваном закохалась.
А Іван як голуб з нею,
З Катериною своєю.
Од зіроньки до зіроньки
Вечеряють у вдівоньки,¹
Вечеряють, розмовляють,
Пречистої дожидають.

Дожидають, а з Чигірна
По всій славній Україні
Загули великі дзвони,
Щоб сідали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили...
Та їхали на весілля.²

Зажурилась Катерина
Безталанна чорнобрива,³
Іван коника сідає,
Собі зброю добирає.
У неділеньку рано-ранесеньку
Сурми-труби вигравали,
В далеку дорогу славні
компанійці
До схід-сонечка рушали.
Випроважає⁴ вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випроважала⁵ сестра свого брата...

А Івана Катерина
Випроважала... Коня напувала
До зіринці з криниці.
Виносила зброю, шаблю золотую
І рушницю-таквищню.
Випроважала три поля, три милі,
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.
Ой хустину, хустиночко,
Мережана, шита...
Тільки слави козацько[ї] —
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Кві[т]чалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Минь літо, минь друге,
А на третє... линуть
Наші славні компанійці
В свою Україну.
Іде ві[й]сько, іде друге,
А за третім, стиха...
Не дивися, Катерино,
Везуть тобі лихо.

¹ Було: у дівоньки.

² Слова: *Та їхали на весілля* вписані замість закреслених: *Катерина зажурилась*.

³ Далі йдуть такі перекреслені рядки:

*Накупила за три коп
Червоного шовку
А за того за таліра
Золотую голку
Та й вишила Іванові
Шовками хустину
Щоб згадував на чужині
Свою Катерину.—*

*Ой у неділеньку рано-пораненьку,
Ще й сонечко не вставало —
В далеку дорогу, войну і тревогу
Мати сина випроважала.
Випроважала Івана Катерина
Із чужої темно[ї] хати
Несла його зброю, шаблю золот[ую]
І цвяховані лати.*

Рядок: *Із чужої темної хати* було вписано замість закресленого: *Три поля, три милі*

⁴ Було: *Випроважа*, потім олівцем виправлено: *Випроважає*

⁵ Було: *Випроважа*, потім виправлено: *Випроважала*

Везуть труну дубовую,
 Китайкою вкриту,
 А за нею з старшиною[ю]
 Іде в чорній свиті
 Сам полков[ни]к компанійський,
 Характерник з Січі —
 За ним ідуть есаули
 Та плачуть ідучи.
 Несуть пани есаули
 Козацькую зброю,

Литий панцир порубаний,
 Шаблю золотую,
 Три рушниці-гаківниці
 І три самопали,
 А на¹ зброї на козацькій
 Кров позасихала.
 Ведуть коня вороного —
 Розбиті копита...
 А на йому сиделечко²
 Хустиною вкрите.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ³

Текст автографа з „Малої книжки“.

Давно те діялось, ще в школі,
 Таки в учителя-дяка,
 Гарненько краду п'ятака
 (Бо я було трохи не голе
 Таке убоге!) та й куплю
 Панієру аркуш, і зроблю
 Маленьку книжечку, хрестами
 І везерунками, з квітками,
 Кругом листочки обведу,
 Та й списую Сковороду
 Або Три царіє з дарами.
 Та сам собі у бур'яні,
 Щоб не почув хто, не побачив,
 Виспівую собі⁴ та плачу...
 І довелося знов мені
 На старість з віршами ховатись,
 Мережать книжечки, співати,
 І плакати у бур'яні...
 І тяжко плакати — і не знаю,
 За що мене господь карає!
 У школі мучилось, росло,
 У школі сивіть довелось,⁵
 У школі дурня й поховують,
 А все за того п'ятака,

Що вкрав маленьким у дяка,
 Мабуть господь⁶ мене карає?

Ось слухай же, щирий друже,
 Та розкажи дітям,
 Як канаю я в неволі,
 Як нужу я⁷ світом.
 Научай їх, щоб не вчились
 Змалку віршувати,
 Коли ж яке поквпатись —
 То ніщечком, брате,
 Нехай собі у куточку,
 І майської ночі,
 І як небо голубії
 Ті очі дівочі
 На лад давній вихваляє,
 Не лає нікого
 І не любить —
 Опріч грошей
 Та себе самого,
 А Україну!.. крий боже!
 Нехай собі плаче.

.....

¹ Спершу було: *На всій*

² Замість цього рядка спершу було: *Сиделечко цвяховане*

³ Напис *А. Козачковському* зроблено олівцем.

⁴ Слово: *собі* вписане олівцем.

⁵ Цей рядок було викреслено, але потім вписано знову.

⁶ Далі закреслено помилково написане вдруге слово: *господь*

⁷ Спершу було: *я нужу*, потім *я переставлено*.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче,
Як канаю я в неволі,
Як живу я світом¹
Та розкажуй тихесенько
Нерозумним дітям.

Неначе злодій поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Гал'ами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю,
І болящє, побите,
Серце усміхнеться,
Мов рибонька над водою
Тихо стрепенеться.
І на гору високу
Вихожу, дивлюся
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.

А тут бур'ян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давні говорила...
Неначе люде не жили.

.....

Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми її таки найшли,
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись!..
О моя доле! моя країно!
Коли я вирвуся з цієї пустині?

Чи може,

Крий боже!

Тут і загину!

І почорніє червоне поле.

„Гайда в кошари! Гайда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною,

І я прокинусь — поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той поза валами.

Отак то, друже мій, минає
Отут поділенька святая.

А понеділок? Ох, друже-брате!
Ще прийде ніч н смердячі хати,
Ще прийдуть думи, розіб'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що нимовити не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч, часи літами
У вічне море потечуть;
І тяжко — тяжкими сльозами
Не раз постелю омочу.—

Не малодушіє в неволі,²
Вночі сльози точить,
А гріхи мої великі
Вилитися хочуть.
Не виллються, не покинуть
Душу катувати...
Страшно мені, друже-брате,
Смерті сподіватись.

Перелічу і дні, і літа
Кого я де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі,
Неначе по лісу ходив! —
А малась воля, малась сила;
Та силу позички зносили,
А воля в гбстях упиалась
Та у кошарі заблудила
І вдруге пити зареклась.
Не допоможе милий боже,
Як то кажуть люде,
Буде каяття на світі,
Вороття не буде!

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі; сонця світу жду,
Цвіркун замовкне, зорю б'ють,
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на посмішище ведуть

¹ Спершу було: я живу, потім я переставлено.

² Цей і наступні сім рядків в автографі перекреслені.

Старого дурня научати,
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав,¹ що дурня всюди б'ють.
Так день і тиждень так минає,
І може, друже мій, отак
Минуть остатнії літа!..
Як перед богом сповідаюсь:
За правду² на світі караюсь
І не клену долі,
Тільки господа благаю —
Не дай боже в чужім краї
Згинуги в неволі.

Минули літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє.³
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
Добро крізь сон хіба побачу
Та може лихо переплачу,
Води Дніпрової нап'юся,
На тебе, друже, подивлюсь.

І може в тихій твоїй хаті
Я буду знову сповідати
Свої гріхи; і як мені
Доводилось на чужині
В неволі в каторзі каратись,
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Та за вірші оті прокляті.
Чи те коли сподіється?
Чи може вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.

Бо іноді так буває,
Що й сльози не стане...
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не дає мені бога
О смерті благати.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Перекреслена частина твору в автографі „Малой книжкы“ (після 60 рядка).

1

Спочинем трохи, поговорим.
Що, ярина ще не зійшла?

2

Та де та ярина взялась,
У мене ще на жито орють.
Огим то й ба, що живеє
Відколи, дядьку, а не чули,
А може чули, та забули,
Журнал дрюкують...

1

Те! те! те!

2

Та що ви думаєте, польський
Або хазяїн той московський,
Не та ловись! журнал Реву!
Чи те... Ла мод! купив для Паші
Вторік в Ромні...

1 (нишком)

Так от⁴ як наші!
Не чув, як на світі живу.

2

У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,

¹ Слова: *Щоб знав* вписані олівцем замість закреслених: *І те*

² Спершу було: *По правді*, а потім виправлено олівцем, як у тексті.

³ Далі закреслено такі рядки:

*Та нічогісінько не вдіє
А тільки жалю завдає*

⁴ Слова: *Так от* вписані замість закресленого нерозібраного слова.

Як німці сіяли траву,
А потім вижали серпами!..
І все написано стихами,
Та не такими як у нас...

1

Якби ти, брате, свині пас...
За слово вибачай.

2 (мов не чує)

Гей, хлопче! (ходить, посвистує, а по-
тім співає)

Хлопче-молодче
З карими очима,
Нащо тобі жінка—
Камень за плечима.

1

Та годі вже тобі співать.

2

Що, може хочете кончать?
А я, признаться, думав тее...

1

А я так думаю інше,
Що вип'ємо та поспемо,
А там і ладу не дамо;
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кончимо, як бог допоможе.

А НУМО ЗНОВУ ВІРШОВАТЬ

Текст автографа з „Малої книжки“.

А нумо знову віршовать
(Звичайне нишком). Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Сторінку божу лицювать.
А сиріч... як би вам сказать —
Щоб не збрехавши... нумо знову

Людей і долю проклинать,
Долю за те, що[б] не спала
Та нас доглядала,
Людей за те, щоб вітали,
Та нас поважали.¹
А то й поезія зав'яне,²
Як кривди не стане.
Заходімося ж ми знову
Святее поганить.
Ні не до ладу, не до складу,
І кому завадить
Моя кривда лукавая?
Нікому. А зрадить,
Самому зрадить на чужині,
І на далекій Україні
Старому віри не поймають,

Старого дурнем назовуть.
— Нехай стара собака гине,
Коли не вміє шанувать
Людей та бога пресвятого,
Не вміє правдоньки сказать.
Та й цур йому. Нехай блукає,
Дурний свій розум проклинає,
На старість учитися брехать,
А ми не будемо читать
Його скаженої брехні.—
Правда ваша, люди,
Брехнею, бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люди.
Так цур же їй! нехай собі
Кого знає шие
Брехня в дурні. А я собі,
Поки море вие
Та гризе високий берег,
Чи не вдам я знову
Про що-нєбудь тихенького
Та благого слова.

¹ Далі закреслено олівцем такі рядки:

Як же його і не клясти
І поезії не буде
І не буде солі

Як то кажуть, а без неї
І борщ мов помий,
А вірші... вірші, та цур їм

Замість них зроблена велика вставка олівцем від рядка: А то й поезія зав'яне до рядка: Поки море вие

² В автографі перед цим рядком викреслено слова: І поезія

ВАРНАК

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

.....
Тиняючи на чужині
В неволі злій, зострі[в] я діда,
То був посел[ен]ий! Варнак,
Наш бідний мучений земляк.
Неначе діти ми зраділи
Один другому, у неділю —
 Бувало меж талами
 Над тим Уралом,
Поки не смеркне, розмовляли
О нашій славній старині.
І він розказував мені
Свою бувальщину. Од бога,
Од бога все, а сам нічого
Дурний не зробить чоловік.
Я сам, як бачили, марне, все,
Я сам записав свій вік,
І ні на кого не жалкую...
.....

Води багато утекло
З того часу... за Уманем
Було те вбогее село,
Де уродився я на зло,
Де вирос я на безталання
Та на погибіль... наша пані
Мене побачила в селі
Та й узяла собі в покої.
А в неї паничі були,
Були однолітки зо мною,
Так їм на виграшку! Росли,
Росли вони та виростили
Та мною, дурні, забавлялись
Уже й учиться почали,
А я й собі на безголов'я
Учуся з ними, сльоз і крові
Письмо [те] стоїло... Чи нас!¹
Дешевших панської собаки,
Учить письму?!!
 Молитись богу,
 Та за ралом спотикатись
 А більше нічого

Не повинні знать без волі —
Така наша доля!
Отож вивчився я, виріс,
Прошу собі волі.
Не пускають... У москалі!
І туди не голять!!
Що тут на світі робити?
Вернувся я до рала,
А паничів у гвардію
Поопреділяли.

.....
Настали тяжкі літа!
У нашому таки селі
Росла убога сирота...
О боже! Боже! мій єдиний,
Вона тойді була дитина!
Вона... не нам тебе судить,
Великий боже наш.

На неї
Не довелось і надивитись,
А я ще думав одружитись,
І жить, і радоватись з нею,
І гбспода хвалить.

.....
Уже і краму накупили,
Уже і пива наварили,
Не довелося тільки пить,
Проклятий пан старий, неситий
Покриткою пустив по світу.
Не довелося вкупі жить.

.....
Дарма... минуло, недоладу
Було б садити огород.
Пішо[в] я писарем в громаду.
То сак, то так минає год,
Пишу собі, з людьми братаюсь,
Та мовчки хлопців добираю;
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їзжались
(Мене звичайне не пізнали),
Засватані, весілля ждуть,
А нашим молодим дівчатам

¹ Було: одпущений

В селі проходу не дають.
Дарма, нехай; радіє мати,
Радіє пан... а хлопці ждуть,
Як бога, панського весілля.
Якраз у клечальну неділю
І повінчали їх обох—
Таки в домашньому костьолі,—
Вони ляхи були... Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив зроду на землі,
Як молодії ті були.
А я убив їх!! признаюсь,
І досі страшно, як згадаю,
Я і розказувать боюсь,
А то ще й вас перелякаю.

На весілля
І ми отарою прийшли,
Палати білі запалили,
Панів великих і малих
Усіх порізали...

Молила
Сама стара за молодих,
До бога руки піднімала...
А невістками хлопці грались,
Поки замучили... затиш,
Загас пожар, уже світало,
А ми в діброву поховались
І раду радим, що робить?
А що робить! Ходімо бити
Та мордувать панів проклятих.
І ми пішли... ох, тяжко, брате,
Такії згадувать діла...
Ватага день і ніч росла,
Уже за сотню прибувала...
Мов пороссяча кров лилась —
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердя, без зла,
А різав так... і сам не знаю,
Чого хотілося мені?!
Ходив я три года з ножем,
Неначе той різник,

До сльоз, до крові, до пожару,
До всього я привик.
Було мов жабу ту на списі
Спечеш дитину на огні,
Або паяннику-чорнобривку
Розінеш голу на коні
Та й пустини в степ —
всього бувало...

І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вергенах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом,
І зарізав би... та диво—
Диво дивне сталось
Надо мною окаянням...
Тільки що світало,
Вийшо[в] я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізаться... дивлюся
Мов на небі висить
Святий Киев наш великий,
Дивом дивним сяють
Церкви божі, ніби з богом
Самим розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію,
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий!
Вперше зроду я заплакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало,
І малого знаку
Нудьги тії не осталося,
Я мов народився...
Подивився кругом себе
І перехристившись
Пішов собі тихо в Киев
Не святим молитись,
А суда, суда людського
У людей просити.

ТА НЕ ДАЙ, ГОСПОДИ, НІКОМУ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер старому,

Ой піду я лугом, лугом
Та розважу тую тугу.

У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Не йди, кажуть, сиди в хаті,
Підеш завтра погуляти!

ДЕВ'ЯТА СЕСТРО АПОЛОНА¹

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Дев'ята сестро Аполона.
.....
Якби, бунде, хоть на час
Ви кинули отой Парнас,
Та в степ таки пришкандиба[ли]
(Коли не в паймах де застряли
Або не хилите в шинку
З пропий-волами чумаками?)
Та древніми тими речами
Хоть нищечком якби мені
Ви розказали б про царя —
/ Або якого короля,
З їх фон-баронами-князями
І їх високими страстями,
Бо вже остили мужики,
Та безталанні покритки,
Та й тих уже не стало.
А про журбу та про печаль
Остило... і паперу жаль.
Чи є поганше що на світі,
Як та дрюкована нудьга?
Про марне страчание літа,
Та про чорнявогo врага,
З очима ясними як небо...
Голубики, пишіть для себе,
Та не дрюкуйте...

Вже смеркало,
Дивлюся, шкандибає
На милицях, з торбиною
Бабуся сідая

І п'яньенька, нівроку йй...
— Добровечір, сину! —
— Добровечір, кажу, тітко!.. —
— Ох, мабуть я згину...
Чи далеко до Парнаса,
Я так утомилась...
Ледве, ледве несучи ноги! —
Літа мої — крила,
Де ви ділись, молодії?
Згинули — пропали,
Як ті славнії піти,
Що оди писали...
Отойді було завчестя... —
— Пострівай, бабусю!..
Хіба й справді ти з Парнасу? —
— І справді, дідусю!..
Я до тебе поспішала,
Та в шинку зостріла
Веселого бакаляра...
Трохи одпочила,
Та випили по чарочці...
Чого ж ти бажаєш,
Мій голубе? Я до тебе... —
— Сама, кажу, знаєш! —
— Отже далєбі забула...
Пристріт, чи бешиха...
Пошепчемо... чи на старість
Непевного лиха —
Чорнобривки забажалось!.. —
— Цур тобі, злий гаде!

¹ Варіант поеми „Старенька сестро Аполона“ („Царі“) (стор. 83 основного тексту).

хранимим,

Надїбрі вже смеркло, і тьмою
 повитий
 Журиться в німоті Іерусалим,
 В кедроних налагах мов

Рекомендуется

415

Давид стенає, та ридає!
Багряні ризи роздирає!
І силце попід на голову!
— Без тебе я не поживу
І дия єдиного, мій сину,
Моя найкраща дитино!

І йде ридаючи до сина.
А син у храміні кедровій,
Як¹ той бугай лежить здоровий,
Кепкує з батька, і так просить...
А той ридає та голосить.
— Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
І щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуга...

Вранці рано
Фамарь, прекрасная прийшла
І коржик з маком принесла.
Амноп бере її за руку
І в темну храмину веде...
І на постілоньку кладе.
Притерпіла сердешна муки,
Рвучись кричала:— Зміє! гаде!
Амnone, брате мій! Я! Я!
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я?! Тебе самого
Безумним люди назовуть...
Не допомогло нічого...
Отак царевичі живуть
Пустуючи на світі!
— От, бачте, діти!

І поживе Давид на світі,
Немалі літа,
І одряхле,— і покривали
Многими ризами його,
А отроки доміркували
Як нагрівать царя свого
(Натуру вовчу добре знали).
Царевен паче красою
Дівчат цареві привели,
Да гріють кров'ю молодую
Свого царя... І розійшлись,

Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга
І пазорі слинить...
Ледве, ледве простягає
До Сумантянини...
Бо була вона над всіми
Краще добротою...
І та, гріючи старого
Давида собою...
Як уже вона там гріла?
Того ми не знаєм...
А він грівся коло неї
І, і не позна ю!..

Дивуються, що кіт мурий
Не ворухив сала,
А у його сіромахи
Зубів не осталось!..

По двору тихо похожає
Старий веселий Рогволод,
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
Велике свято, виглядають
Із Литви князя-жениха.

Перед богами Лель і Лад
Огонь Рогніда розвела,
Драгим елеєм полила
І щедро посипала ладон.
Мов ті валькірії кругом
Танцюють, граються дівчата.

І приспівують:
Гой, го-я, го-я!
Новії покої
Нумо лише кві[т]чати,
Гостей сподіватись...

За городом неначе хмара
Чорніє курява. Біжать
Дружина, отроки, бояра
Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла весела за народом.
Не із Литви йде князь сподіваний,²

¹ На початку рядка закреслено недописане слово: *Леж*

² Слова: *книзь сподіваний* вписані замість закреслених: *давно виданий*

Давно знаємий, давно жаданий,
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами.

Прийшли і город обступили
І запалили!

Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Побі народ, княжну поя,
Отиде в області своя,
Отиде з шумом... і раєті ю,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна...
Так отакі то святіі!

Бодай кати їх постинаїли,
Отих царів, та ще й святих.
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень ходиш коло їх,

Не знаєш на яку ступить,
А де нема, як кажуть, волі,
Не буде там добра ніколи,
Шкода і долино тунить!
Ходімо в селища, там люде,
А там, де люди, добре буде.
Тільки не треба їх учить
Своїм писанієм, нікого
Не навчиш ти, тебе самого
Великим дурнем назовуть,
А книжку граться оддадуть
Маленьким дітям, більш нічого!..

.....

II. С.

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Не жаль на злого, кругом його
І слава сторожем стоїть,
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить!

І досі нудно, як згадаю
Готичеський з часами дом,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг забачить! дома пан!
А пан як бачите...
Потомок гетьма[на] дурного,
І презавзятий патріот.
І християнин ще до того,
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами
І вольнодумствує в шинку,
І п'є горілку з мужиками,—
Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
Ба ні, брешу... в селі дівчаток
.....

Та ще байстрят своїх десятку
У год подержить до хреста.

.....
Кругом, як бачите, паскуда,
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють
..... за що люде
Його возносять як те чудо?
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте... зовуть світилом
Кривого п'яного Петра
І покровителем добра
І патріотом. Боже милий!
А де ж та правда на землі?

.....
Не жаль мені, ей-богу,
На Петра кривого,
А жаль великий на людей.
.....

Г. 3.

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать... а я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую... Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою,
Як нині — в дальній стороні
Та ще й в неволі. Степ і море
Посиніли синіше,
І лютее, лихее горе
Погіршало ще гірше!
А ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ілби з моря виступають.
Широкії сєла
З вишневими садочками
І люди веселі,
І те село, і ті люде,
Де мене мов брата
Привітали!.. Чи жива ти,¹
Старенькая мати?
Чи збираються ще й досі
Веселії гості,
Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По давньому, як то кажуть,
Од світу до світу!..

А ви, мої молодії
Веселії діти,
Рожевії дівчаточка...
І досі в старої
Танцюєте, красуетесь...
А ти, мій покою!
Мое свято чорнобриве!
І досі меж ними
Царицею похочаєш?
І тими очима
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі... Люде й досі
Дивуються всуе
На стан гнучий... Свято мое,
Єдине свято!
Як зійдуться коло теб[е]
Рожеві дівчата,
Защєбечуть по своєму
Доброму звичаю,
Нагадають про торішне,
Дудочку(*) згадають.
Може яка і про мене
Скаже яке² лихо?
Усміхнися, мое серце,
Тихесенько-тихо,
Почервоній, мое любе,
І більше нічого.
А я, зоренько, в неволі
Хвалитиму бога!

ЯКБИ ЗОСТРІЛИСЯ МИ ЗНОВУ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти б злякалася, чи ні?
Яксье тихее ти б слово
Сказала б, серденько, мені?

Ніякого... і не пізнала б,
А може б потім і згадала,
Сказала б — снилося дурній! —
А я зрадив би, мое диво!

¹ Далі в автографі закреслено недокінчений рядок: *Чи жива ти*
(*) Танець. (Прим. Шевченка).

² Далі закреслено: *слово*

Моя ти доле чорнобрива!
Коли б недавнє нагадав.
І зарідав би, зарідав,

Що не осталося правдивим,
А сном лукавим розійшлося,
Сльозами в воду розлилося.

НЕНАЧЕ ПРАВЕДНИХ ДІТЕЙ¹

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Нєначє правєдних дітєй,
Господь любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка
Свою любов благавістить;
Святому разуму учить.
Нєначє наш Дніпро широкий²
Слова його лились, текли
І в серцє падали глибоко,
Невидимим огнем пекли³
Холодні душі. Полюбили
Того пророка, скрізь⁴ ходили
За ним і сльози знай лили.⁵
А там.⁶ Людє, род лукавий,

Господнюю святую славу
Розтлили — і чужим богам
Пожерли жертви, омерзили
І мужа свята⁷ — горє вам!
На стогнах каменем побив[ли].
І правєдню господь великий
Мов на звірєй тих лютих, диких
Кайдани повелів кувать,
Високі тюрми муровать,
І, родє лютий і жестокий,
Вомісто кроткого пророка
Царя вам повелів послать.⁸

НЕНАЧЕ ПРАВЕДНИХ ДІТЕЙ¹

Текст автографа з „Вільшої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Нєначє правєдних дітєй,
Господь любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка
Свою любов благавістить,
Святому разуму учить.
Нєначє наш Дніпро широкий
Слова його лились, текли
І в серцє падали глибоко;

І ніби тим огнем пекли
Холодні душі. Полюбили
Пророка людє, і молились
Йому, і сльози знай лили...
А потім?... Людє, род лукавий,
Господню[ю] святую славу
Розтлили, і чужим богам
Пожерли жертви, омерзились.

¹ В автографі з присвятою Н. В. Тарновській, взятому для основного тексту, ця поезія має заголовок „Пророк“.

² Цей рядок вписано замість закресленого нерозібраного рядка.

³ Слова: *Невидимим огнем* були вписані замість закреслених слів: *І ніби тим*, які в свою чергу були написані над закресленим нерозіганим словом.

⁴ Слова: *Того пророка скрізь* написані замість закреслених: *Його, по улицах*.

⁵ Слова: *сльози знай лили* написані замість закреслених: *божм нарекли*.

⁶ Спершу було: *А потім?* Далі було вписано якесь слово, потім викреслено.

⁷ Над словами: *мужа свята* написано чорнилом: *прєсвятого*

⁸ Було: *ізбрать*.

І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.
І заходилися гулять,
Снятою кров'ю шинкувать.
І праведно господь великий
На вас на лютих, на вас диких

Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми мурувать.
І, роде лживий і жестокий,
Воместо кроткого пророка
Царя вам повелів избрать.

НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Мої вірші складаю я,
Для себе, братія моя.
Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
І мов з Дніпра далекого
Слова долітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти; і радують
Мою сіру душу
Одинокую... і люблю,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я і веселий,
І бога благаю,
Щоб не займав моїх діток
В далекому краї.

А іноді... нагадаю
Мою Україну
І заплачу... Боже милий!
Нехай я загину
У цій проклятій пустині
Та не пусти димом
Дітей моїх безталанних
В широкий пустині.
Нехай ідуть додомуньку
Мої любі діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було мені в світі.
І в сем'ї веселій тихо,
Сумно прочитають,
І сивою головою
Батько покиває,
Мати скаже,— бодай тії
Діти не родились,—
А дівчина подумає:
Я б його любила.

КОЛО ГАЮ В ЧИСТІМ ПОЛІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Коло гаю в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна другу хилить.
І без вітра гой[д]аються
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці,
Отії тополі!

Закохалися обидві
В одного Івана,
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив.
А лицявся то з тією,
То з другою любов'ю..
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом

Не зійшлися усі трое.
 — Отак то ти, кате!
 Згнуцаєшся над сестрами!..
 І пішли шукати
 Того зілля, щоб Івана
 Завтра отруїти!..
 Найшли його, накопили,
 І стали варити.
 Заплакали, заридали,
 Зілля наварили..
 А назавтра вранці рано
 Йвана отруїли!
 Поховали коло гаю
 В полі на могилі

Того Йвана сердешного,
 І сестри ходили
 Що день божий вранці рано
 Плакати за Йваном...
 Поки самі потруїлись
 Тим зіллям поганим.
 А бог людям на науку
 Поставив їх в полі
 На могилі тополями,
 І тії тополі
 На Івановій могилі
 Коло того гаю
 І без вітру гойдаються,
 І вітер гойдає.

ПО УЛИЦІ ВІТЕР ВІЄ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

По улиці вітер вие
 Та сніг замітає,
 Попідтинню з торбиною
 Вдова шкандибає.
 Під дзвіницею сердешна¹
 Руки простягати,
 До тих самих, до багатих,
 Що сина в салдати
 Позаторік заголили...
 А думала жити

Хоч на старість у невістки
 В добрі одпочити.
 А довелось... Виблагала
 Шагà у скупого,
 Та пречистій поставила
 Свічечку... За кого?
 За кого ти б'єш поклони?
 За сина! за сина!
 За Івана єдиного,
 За мою дитину!

ЗАКОВАЛА ЗОЗУЛЕНЬКА

Текст з автографа „Большої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Заковала зозуленька
 В зеленому гаї,
 Заплакала дівчинонька —
 Дружини немає.

А дівочі молодії
 Веселії літа,
 Як квіточка за водою,
 Пливають з цього світа.

¹ Спершу було: *Під дзвіницю сердешная*

ШВАЧКА

Текст автографа з „Вільної книжки“.

Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меді.
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди.
Ой не п'ється тее пиво,
А я буду пить.
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.
Ходім, батьки-отамани,
У Хвастов в неділю,
Та надінем вражим ляхам
Кошуленьку білу.
Ці, не білу, а червону...
Ходім погуляєм,
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника Хвастовського
Славного Семена.
Ходім, брати; не згинете
Хлопці коло мене.—

В Переп'яті гайдамаки
Нишком ночували.
До схід-сонця у Хвастові
Хлоп'ята гуляли.

Прийди з того Межигор'я,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє!
Добре діє! У Хвастові
У славному місті
Покотилось ляхів, жидів,
Не сто, і не двісті,
А тисячі. А майдани¹
Кров почервонила.
А оранди з костьолами
Мов свічки згоріли.²
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено.³ Отам Швачка
Співа алілуя.
Хвалить господа веселий,
І каже сидлати
Коня свого вороного;
Має погуляти
У Бихові славнім місті
З Левченком укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

ІЗ-ЗА ГАЮ СОНЦЕ СХОДИТЬ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак собі ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу,
Не виходить дівчинонька
Із темного лугу.
Не виходить дівчинонька.
А з темного лісу

З рушницею і з челяддю
Виходить пан лисий.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельні муки...
У лях його сердешного
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
По світу пускає.

¹ Слова: А майдани дописані олівцем замість закресленого: базарами

² Спершу було: горіли.

³ Спершу було: не спалили.

ОЙ КОЛИ ТИ ПОЧОРНІЛО¹

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Ой коли² ти почорніло,
Зелене поле?
Почорніло я з вечера³
Та за вашу волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене вчора козаченьки
Своїм трупом крили.
Та ще мене⁴ гайворони
Укрили з півночі,

Клюють очі козацькїї,
А трупу не хочуть.
Почорніло я зелене
Та за вашу волю,
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вирешетеся на волю,
Будете орати,
Та орючи у кайданах
Долю⁵ проклинати.

ТУМАН, ТУМАН ДОЛИНОЮ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною,
А ще лучче за горою,
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
Де ти, де ти, озовися,
Прийди, серце, пригорнися,

Нумо, друже, лицятися
Та поїдем вінчатися.
Щоб не знали батько-мати,
Як нас буде піп в'язати.
Зв'язалася я, не знала,
Бодай була я⁶ пропала,
Легше було б в труні гнити,
Як з тобою в світі жити.

І ШИРОКУЮ ДОЛИНУ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечерню[ю] годину,
І що таке⁷ говорили,
Не забуду я.
Та що з того, розрізнили,
Розрізнили люде злії,
А тепер ми помарніли,

Літа наші молодії
Марне пронеслися.
Зостарілись ми обое,
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуем тії годи,
Як жили колись.

¹ Варіант поезії: „Ой чого ти почорніло“ (стор. 152 основного тексту).

² Спершу було: *чого*

³ Було: *учора*

⁴ Слова: *Та ще мене* вписані замість закресленого нерозібраного слова.

⁵ Було: *ляхів*

⁶ Слово: *я* вписане олівцем.

⁷ Слово: *Таке* вписано замість закресленого нерозібраного слова.

В НЕВОЛІ, В САМОТІ НЕМАЄ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким душу поєднать.
То сам в собі когось шукаєш,
Щоб з ним хоть серцем розмовлять.
Шукаєш бога... а находиш
Таке, що гріх і¹ розказать.
Отак то нівечать нас годи
Та безталання. Та ще й те,
Що літечко мое святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного слухаю,

Щоб доладу було згадать.
Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать,
Не лізе в голову нічого...²
Нема з ким душу поєднать,
А їй так хочеться, так просить
Хоч слова доброго! не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Незахолонувший той труп.

ОЙ УМЕР, УМЕР БАТЬКО³

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Ой умер, умер батько,
Умерла і мати,
Та нема кому в світі
Порадоньки дати.
Що мені на світі
Сироті робити,
Чи йти в люде жити,
Чи йти утопитись.
Ой піду я в гай зелений
Та посажу руту.

Якщо зійде моя рута,
Останусь я тут.⁴
Прийде, прийде в мою хату
Хазяїнувати;
А як же ні, то піду я
Матері шукати.
Посходила рута,
В гай зеленіє,
А дівчина молодая
У наймах старіє.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ

Текст автографа з „Малої книжки“. В цьому автографі Шевченко згорі написав „Н. Н“.

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості,
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зони на пораду.

Отойді згадай в пустині
Далеко над морем
Свого друга веселого,
Як він горе боре,
Як він свої думи тії
І серце убоге
Заховавши... ходить собі
Та молиться богу,

¹ Слова: *гріх і* написані замість закресленого: *сором*.

² На початку рядка крапок закреслено нерозіbrane слово.

³ Варіант поезії „Ой умер старий батько“ (стор. 171 основного тексту).

⁴ Далі йде закреслений нерозібраний рядок.

Та згадує Україну,
 І тебе, мій друже,¹
 Та іноді й зажуриться,—
 Звичайне не дуже,
 А так тільки, що надворі
 Наступає свято...
 Тяжко його, друже-брате,
 Самому стрічати
 У пустині. Завтра рано
 Заревуть дзвіниці
 В Україні. Завтра рано
 Зберуться молитись²
 Люде добрі... Завтра рано
 Завие голодний
 Звір у полі, і повіє
 Ураган холодний,

І занесе снігом білим
 Курінь — мою хату.
 Отак мені доведеться
 Свято зустрічати.
 Що ж діяти? На те й лихо,
 Щоб з ним людям битись,
 А ти, друже мій єдиний,
 Як маєш журитись.
 Прочитай оцю пидулу
 І знай, що на світі
 Тільки й тяжко, що в пустині
 Та в неволі жити.
 Та й там живучь, хогь погано,
 Що ж діяти маєм?
 [] та надія,³
 З нами умирають.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ

Текст автографа з альбома Шевченка. В оригіналі заголовка немає.

Не додому вночі йдучи
 З куминої хати
 І не спати лягаючи
 Згадай мене, брате.
 А як прийде нудьга в гості
 Та й на ніч засяде,
 Отойді мене, мій брате,
 Зови на пораду.
 Отойді згадай в неволі
 Далеко над морем
 Свого друга веселого...
 Як він горе боре,
 Як він свої думи тії
 І серце убоге
 Заховавши... ходить собі
 Та молиться богу;
 Та згадує Україну,
 І тебе, мій друже;
 Та іноді й зажуриться,
 Звичайне не дуже,
 А так тільки... бо надворі⁴
 Наступає свято...
 Тяжко тее, друже, свято

Самому стрічати
 У пустині... Завтра рано
 Заревуть дзвіниці
 В Україні, завтра рано
 Зберуться молитись
 Люде добрі... Завтра рано
 Завие голодний
 Звір в пустині, та повіє
 Ураган холодний
 І занесе снігом білим
 Курінь — мою хату...
 Отак мені доведеться
 Свято зустрічати!
 Що ж діяти? На те й лихо
 Щоб з ним людям битись...
 А ти, друже мій єдиний,
 Як маєш журитись,
 Прочитай оцю цидулу,
 Та знай, що на світі
 Тільки й тяжко, що в пустині
 Та в неволі жити.
 1848. Декабря 24.
 Кос-Арал.

¹ Було: *брате*

² Було: *молиться*

³ Початок рядка в автографі закреслений.

⁴ Слова: *бо надворі* написані замість закреслених: *надворі бач*

ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ІДЕ¹

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

За сонцем хмаронька іде,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки кладе
У синє море: покриває
Червоною пеленою
Мов мати дитину,
Очам любо, годиноньку,
Малую годину

Ніби серце одпочине,
З богом поговорить.
А туман неначе ворог²
Закриває море,³
І знову тьма, і не знаєш,
Де дітися в світі,
А ніч темная та чорна,
І довго до світу.

НАЦО МЕНІ ЖЕНИТИСЯ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі чужою рукою написано олівцем:
„Козацька доля“, як заголовок твору.

Нащо мені женитися,
Нащо мені братися,
Будуть з мене молодого
Сусіди сміятись.
Оженюся, скажуть люди,
Голодний і голый,
Запанастих навіжений
Молодую волю.
Воно й правда! Що ж діяти?
Навчіть мене, дяди!
Іти хіба до вас в найми?
Недоладу буде.
Не буду я чужі воли
Пасти заганяти.
Не буду я в чужій хаті
Тестя понажати.
А буду я красоватись
В синьому жупані,
На конику вороному
Перед козаками..

Найду собі чорнобривку
В степу при долині,
Високою могилоньку
На тій Україні,
На весілля товариші
Прийдуть погуляти,
Та принесуть самопали,
Привезуть гармати.
Як повезуть молодого
У нову світлицю,
Загомонять самопали
І ті гаківниці,
Як положать молодого
В новій хаті спати,
Заспіває мов та мати
Велика гармата.
Співатиме, кричатиме
Не одну годину,
І рознесе мою славу
По всій Україні.

ЯКБИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,

Як їх називати,
Отих твоїх безтананних
Дівчаток накритих.

¹ Варіант поезії „За сонцем хмаронька пливе“ (стор. 198 основного тексту).

² Слова: *неначе ворог* вписані замість закресленого нерозібраного слова.

³ Слова: *Закриває море* вписані замість закресленого недописаного рядка:
Море закри

А то верзеш біся-зна-що
Та й думаеш... ми то!
Ми то людям покажемо
Оцих безталанних,
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!..
Шкода й праці! Поки села,
Поки пани в селах,—
Будуть собі тинятися¹
Покритки веселі
По шиночках з москалями.
І не турбуйсь, брате! —
Нехай буде так, як буде...
А все² одну нате.
Оцю одну, не покритку,
А так собі...

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
Та знай на сонце позирали
Та нісенітницю верзли,
Звичайне хлопці. А дівчата
Мов ті сороки цокотали
Та знай по воду учащали
У яр погуляти.

Найкраща з усього села
Давненько вже пішла,
Узявши глечик, та й немає,
А лановий і не шукає,
Мов і не бачить! Не новий!
Оцей поганий лановий,
Стара собака, та ще й бита!
У балці стало щось кричать.
Побігли хлопці рятувать.

Аж там їх пан несамопитий
Дівчину мордує!
— Гвалт, ратуйте! Люде добрі...
Ніхто не ратує!
Тільки хлопець. Перехристивсь,
Та вилами пана
І просадив мов ту жабу..
Застогнав поганий,
Та й опрігся.— Порадились,
Дали в город знати,
Суд наїхав... Поховали,
Попились завзято
Судовики. Закували

Хлопця молодого
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого!—

На верстовнім шляху в полі
Корчма під вербою,
Ішов етап із городу
Та й став під корчмою,
Одпочити в холодочку,
Та води напнитись,
Як то дадуть! Бо буває
Далеко посіти,
То й вибачить таки треба!
А тим часом стали
Коло корчми аж три тройки,
Дзвоник бряжчали,
Грала музика троїста,
Люде гомоніли
Та весільної співали,
Бо було весілля,
Молодую везли в хутір,
Та так опинились
Коло корчми. Коні бідні,
Бачте, потомились!
Он як хронуть! Що ж це
сталось:

Плакать перестала
Молода їх? Вона того
В залізах пізнала,
Того хлопця молодого,
Що заколов пана.
Та нікому й не сказала,
А придане п'яні
Не пізнали!.. Й не бачили
Як перелякалась
Молода їх арестанта,
І як потім стала
Розмовлять з ним—і оддала
Перстень молодого
Рестантові! Не бачили
Придани нічого!
Це та сама молодая,
Що сей безталанний
Вирвав вилами у пана,
І несе кайдани,
У Сибір несе за неї!..

¹ Слова: *собі тинятися* вписано замість закреслених: *жити, гулятимуть*

² Було: *А ще*

Якби хоч любились?
 То й не жаль було б сіроми,
 А то так случилось,
 Просто з запалу та й годі...
 Молоді сіли
 Та й поїхали додому,
 І етап в дорогу
 Забрызкотав кайданами,
 Помолившись богу
 За молоду, бо молода
 Всіх почастувала.
 Приїхали. — Заспівали,

Та затанцювали
 До вечера. А ввечері
 Молоду шукали!
 Та не найшли, не дознались.
 Де вона поділась!
 І сльозами умилося
 Веселе весілля!
 Молодий той у коморі
 Сам собі ночує,
 А молода за етапом
 У Сибір мандрує!

ЗАЦВІЛА В ДОЛИНІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Зацвіла в долині
 Червона калина,
 Щоби засміялась
 Дівчина в долині.
 Любо, любо стало,
 Пташечка зраділа
 І защебетала.
 А вранці в неділю
 З біленької кати
 Вийшла погуляти
 Дівчина в долину,
 І вийшов до неї
 З зеленого гаю
 Козак молоденький,
 Цілує, вітає,
 За руки хватає,
 І йдуть по долині

Тихою ходою¹
 Як діточок двоє
 Під тую калину.
 Прийшли, посідали
 І поцілувались.
 Якого ж ми раю
 У бога благаєм?
 І самі не знаєм!
 Рай у вічі лізе,
 А ми в церкву лізем,
 Заплющивши очі.
 Такого не хочем.
 Сказав би я правду,
 Та що з неї бу[д]е!
 Самому завадить.
 А попам та² людям
 Однаково буде!

У НАШІМ РАЇ НА ЗЕМЛІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

У нашій раї на землі
 Нічого кращого немає,
 Як [тая] мати молода
 З своїм дитяточком малим.

Буває, іноді дивлюся!
 Дивлюся довго! І печаль
 Охватить душу, стане жаль
 Мені її...³ і зажурюся,

¹ Цей рядок винесено.

² Слова: *А попам та* написано над закресленим нерозібраним словом.

³ Слова: *Мені її* написано над закресленим нерозібраним словом.

І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла
(А ми! Хвала нам! і хвала!
Дарма що бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його!)

Тепер їй любо, любо жити,
Вона серéd ночі встає
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись,— це мое!
Мое!— і дивиться на його,
І молиться за його богу,
І вийде з дому погулять.¹
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать.²
— Дивіться, люди! подивіться!
Мое найкраще над всіми!—
І ненароком інший гляне...
Весела, рада! боже мій!
Несе додому свого йвана,
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого!
Щасливая! Літа минають,
Потроху діти виростають;
І виросли, і розійшлись,³
На заробітки, в москалі,
А ти осталася, небого!
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти!
І витопить зимою хати!
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести,
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок!!—

А ти?

Великомученице! Села
Минаєш, плачучи вночі,
І полем-степом ідучи,
Сного ти сина закриваєш,
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече,— он байстрия
Несе покритка на базар!—

Безталання! Де ділась
Краса твоя тям,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає,
Все дитиночка забрала
І вигнала з хати,
І ходиш ти замучена,
Ніби з хреста знята.
Старці тебе цураються
Неначе⁴ прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли то воно стане
Гратися, промовить
Слово ма мо, великеє!
Найкращее слово!
Ти зрадієш і розкажеш,
Розкажеш правдиво
Про москаля лукавого,
І будеш щаслива!
Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражила,
Та ще й вилає, за те, бач,
Що на світ родила,
І за те ще, що так тяжко,
Так тяжко любила!
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш,
На морозі межі псами
Де-небудь під тином!

¹ Слова: з дому погулять написані замість закреслених: в люди показать.

² Цей рядок вписано над закресленим нерозібраним рядком.

³ Далі закреслено рядок: Хто в люди, в найми

⁴ Далі закреслено нерозібране слово.

МЕНІ, ЩОБ ЗНАЛИ ВИ, НЕ ЖАЛЬ¹

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Мені, щоб знали ви, не жаль²
Моєї молодості й досі
(А я уже сивоволосий),
Та іноді така печаль
Осяде душу, аж³ заплачу...
А надто (хлопці) як побачу
В селі веселому, в ряднині,
Малого хлопчика під тином.
Мені здається, що це я!
Що це вся молодість моя.
Мені здається, що ніколи

Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Його найкращії літа
Даремне, марне пролетять,
Що сам не знатиме, де діти[сь]
На сім чуднім широкім світі,
Що піде в люде, що колись,
Щоб він не плакав, не журився,
Щоб хоч де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

МИ ВКУПІ ГРАЛИСЯ, РОСЛИ⁴

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Ми купці гралися, росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та може думали — колись
Одружимо їх — не вгадали.
Старі заране повмирили,
А ми малими розійшлись;
Та вже й не сходились ніколи...

Мене по волі і неволі
Носило всюди, занесло
На старість ледве у село,
У те село, у ту хатину,
Де мати в тяжку годину
Гріхом сердешна понесла,
На безталання сповила.
І яр, і гребля, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
В далекий катор[ж]ній неволі,
Ставок, гребелька, і вітряк
З-за гаю крилами махає,
І дуб зелений мов козак

Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою. По горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові поскилялись,
Слова дощем позамивало,
Немудрі, думаю, слова!
— А що пак, брате, чи жива⁵
Ота Оксаночка чорнява,
Що з нами бігала гулять?—
— Еге! Вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказати,
Вона була помандрувала
За москалем, та знов верта[ла],
Така острижена прийшла
В старій шинелі, помарніла,
Уже либонь і одуріла,
Та знову десь собі пішла,⁶
Здалась сердешна на ігрище!
Сидить було та чепуриться,
Та о[т]че-наш собі чита,

¹ Варіант поезії: „І золотої, й дорогої“ (стор. 220 основного тексту).

² Слова: *не жаль* вписані замість закресленого нерозібраного слова.

³ Було: *що*

⁴ Варіант поезії: „Ми вкупці колись росли“ (стор. 223 основного тексту).

⁵ Цей і далі рядки (до кінця) в оригіналі перекреслені олівцем.

⁶ Далі закреслено початок нового рядка: *Зда*

Як той школяр, та розпліта
Існаче коси. У черниці,
Казали, в Чигирин пішла,
Та, думаю, таке ледащо
І там не треба. Так ні за що

Занапастилася, звелась,
А що за дівчина була!!
Так так що краля! І не вбога,
Та талану господь не дав!—

МИ ВКУПІ ГРАЛИСЯ, РОСЛИ¹

Текст автографа з альбому Шевченка. В оригіналі написаний німцем.

Ми вкупі гралися, росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та може² думали—колись
Одружимо їх — не вгадали.
Старі заране повмирали,
А ми малими розійшлись
І вже не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди — занесло
Уже на старість у село,
У те село, у ту хатину,
Де мати в тяжкую годину
На безталання понесла,³
На безталання сповила.

І яр, і⁴ гребля, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба,
В далекий катор[ж]ній неволі;

І став, і гребля, і вітряк
З-за гаю крилами махає,
І дуб зелени[й] мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою.— По горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі,⁵
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивали[сь],⁶
Не тайні, думаю,⁷ слова.
— А що пак, брате, чи жива
Ота Оксаночка чорнява,⁸
Що з нами бігала гулять?
— Еге! Вдовівна⁹ кучерява,
Не знаю, як тобі й сказати.
Вона була помандрувала
За москалем—та знов верталась,
Така острижена прийшла
В старій шинелі, та змарніла,¹⁰
Либонь таки і одуріла —¹¹

¹ Варіант поезії: „Ми вкупочці колись росли“ (стор. 223 основного тексту).

² Спершу було: *мабуть*

³ Слова: *безталання понесла* написані замість закреслених: *світ господній привела*.

⁴ Далі закреслено недописане слово: *верб*

⁵ Цей рядок написано замість закресленого:

Старі батьки і матері

⁶ Цей рядок написано замість закресленого:

А деякі то й поламались

⁷ Слова: *Не тайні, думаю* написані замість закреслених: *Дощем замилися*

⁸ Було: *Ота Оксана удовівна*

⁹ Було: *Оксана*

¹⁰ Було: *помарніла*

¹¹ На цьому рукопис уривається.

МИ ВОСЕНИ ТАКИ ПОХОЖІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.—
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий
В діброві вбитий або спить,
А по долині, по роздолі
У гай перекотиполе
Ягняточком собі біжить,
Біжить до річечки напиться,
А річечка мала взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр широкий на край світа.
І жаль тобі її стане,
Малої билини,
Підеш собі зажуринишся
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи серце осідають
І капають сльози.

І хочеться сповідатись,
Серце розповіти.
І хочеться, боже милий,
Як хочеться жити
На сім світі, і любитись,¹
І весь світ обняти!
Благо тобі, друже добри[й],
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина маленькая,
І те угадає
Твої думи веселії,
Сам бог розмовляє
Немовлящими устами.
А ти, мій єдиний!
Одинокий безталанний
Друже на чужині,
Хто з тобою заговорить,
Хто розважить горе?
.....
.....

МИ ВОСЕНИ ТАКИ ПОХОЖІ

Текст написаної олівцем чернетки з альбому Шевченка. В оригіналі заголовка немає.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ бож[ий].
Звичайне, що не всі,—а так,
Хоть² деякі.

Крутий байрак
Неначе циган чорний, голий
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздолі
У гай перекотиполе
Ягняточком собі біжить.
Біжить до річки ніби пити,³
А річечка мала взяла

Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр широкий на край світа,
У сине море.⁴
І жаль тобі її стане,
Тієї билини.
Підеш собі зажу[р]ивши[с]ь
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи серце осідають
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,

¹ Далі один нерозібраний рядок закреслений.

² На початку цього рядка закреслено нерозіbrane слово.

³ Спершу було: *До річечки напиться*

⁴ Цей рядок вписано.

Серце 'розповіти.
 І хочеться — боже- милий,
 Як хочеться жити
 На сім світі, любити
 Брата і не брата.¹
 Благо тобі, друже добрий,
 Як є в тебе хата,
 Благо тобі, як у хаті
 Є з ким розмовляти...
 Хоч дитина маленькая,
 І те угадає

Твої думи, заговорить —
 Сам бог розмо[в]ляє
 Немо[в]лящими устами.
 А ти, мій єдиний,
 Одинокий, безталанний
 Друже на чужині,
 Хто з тобою заговори[ть],
 Хто розважить горе,
 Сльози висунить в неволі?
 Бог та степ та море.

ЛІЧУ В НЕВОЛІ ДНІ І НОЧІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Лічу в неволі дні і ночі,
 І лік забуваю.
 О господи, як то тяжко
 Тії дні минають.
 А літа пливуть меж ними,
 Пливуть собі стиха,
 Забирають за собою
 І добро, і лихо!
 Забирають не вертають
 Ніколи нічого!
 І не благай, бо пропаде
 Молитва за богом.

І четвертий рік минає
 Тихенько поволі,
 І четверту починаю
 Книжечку в неволі
 Мережати, — змережаю
 Кров'ю та сльозами
 Мое горе на чужині,
 Бо горе словами
 Не розкажеться нікому
 Ніколи, ніколи,
 Нігде на світі! Нема слов
 В далекій неволі!
 Немає слов, немає сльоз,
 Немає нічого.
 Нема навіть кругом тебе

Великого бога!
 Нема на що подивитись,
 З ким поговорити.
 Жити не хочеться на світі,
 А сам мусиш жити.
 Мушу, мушу, а для чого?
 Щоб не губить душу?
 Не варт вона того жалю...
 Ось для чого мушу
 Жити на світі, волочити²
 В неволі кайдани!
 Може ще я подивлюся
 На мою Україну...
 Може ще я поділюся
 Словами-сльозами
 З дібровами зеленими!
 З темними лугами!
 Бо немає в мене роду,
 На всій Україні,
 Та все таки не ті люде,
 Що на цій чужині!
 Гуляв би я понад Дніпром
 По веселих селах,
 Та співав би свої думи
 Тихі, невеселі.
 Дай дожити, подивитись,
 О боже мій милий!
 На лані тії зелені

¹ Спершу було: *Чоловіка-брата*.

² Далі закреслено такий рядок:

Кайдани в неволі

І тії могили!
 А не даси, то донеси
 На мою країну
 Мої сльози; бо я, боже!
 Я за неї гину!
 Може мені на чужині
 Лежать легше буде,
 Як іноді в Україні
 Згадувати будуть!
 Донеси ж, мій боже милий!
 Або хоч надію
 Пошли в душу... бо нічого,
 Нічого не вдію
 Убогою головою,
 Бо серце холодне,
 Як подумаю, що може
 Мене похоронять
 На чужині,—і ці думи
 Зо мною сховають!..

І мене на Україні
 Ніхто не згадає!
 А може тихо за літами
 Мої мережані сльозами
 І долетять коли-небудь
 На Україну... і падуть,
 Неначе роси над землею,
 На щире серце молодее,
 Сльозами тихо упадуть!
 І покиває головою,
 І буде плакати зо мною,
 І може, господи, мене
 В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
 Чи то плисти, чи то брести.
 Хоч доведеться розп'ястись!
 А я таки мережать буду
 Тихенько білії листи.

НЕ МОЛИЛАСЯ ЗА МЕНЕ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовок немає.

Не молилася за мене,
 Поклони не клала,
 А так собі співаючи
 Мене повивала
 Моя мати.—Нехай росте
 Та здорове буде.—
 І виріс я, хвалить бога,
 Та не вийшов в люде!
 Лучче було б не родити,
 Або утопити,
 Як мав би я у неволі
 Господа гнівити!
 Бо я так мало, небагато
 Просив у бога—тільки хату,
 Одну хатиночку в гаю...
 Та дві тополі коло неї...
 Та безталанну мою,
 Мою Оксаночку... Щоб з нею
 Собі дивитися з горі
 На Дніпр широкий, на ярі,
 Та на лані золотофілі...

Та на високії могили!
 Дивитись, думати, гадать,
 Коли то їх понасипали?
 Кого там люде поховали?
 І тихо, тихо заспівать
 Ту думу сумную, днедавну,
 Про лицаря того гетмана,
 Що на огні ляхи спекли!
 А потім би з гори зійшли,
 Понад Дніпром, у темнім гаї,
 Гуляли б, поки не смеркає,
 Поки мир божий не засне,
 Поки з вечерньою зарею
 Не зійде місяць над горою,
 Туман на лан не прожене.
 Ми б подивились, помолились,
 І розмовляючи¹ пішли б
 Вечерять в хаточку

 Даш ти, господи, і злато
 І вла[с]ть панам в тво[ї]м раю...

¹ Далі закреслено: б

Вони ж, несїтії, пузаті,¹
На рай твій господи, плюють
Занершися собі в палатах,
І нам дивитись не дають.

Я тільки хаточки в тім раї
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі!

ПЕТРУСЬ

Текст автографа в „Малій минимі“.

Були на хуторі пани,
І пан і пані, небагаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась...
І генерал її засватав,
Бо страх хороша була,
А генерал був страх багатий.
Ог і талан господь послав
На вбогий хутір. Ублагали
Царя небесного... Взяли
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повинчали,
І генеральшою назвали,
І цугом в Київ повезли.

Було на хуторі погане
Мале байстрия, свиней пасло,
Петрусем звалось, за придане
Воно за панною пішло
У генеральське село
Свиней же пасти

За балом бал у генерала,
За генеральшою чимала
Орда панів і паничів,
А генеральша уночі
Тихенько плакати собі стала!..

— Занапастила мене мати,
Зав'яне марне у палатах,
Засохне молодість моя!
— Ти, душко, плачеш?—Хто се, я!
— Ні, я не плачу...— Знаєш, Маню,
У городі тепер армяне,
Купи собі, мамашо, шаль.—
— Мені не треба тії шалі.—
— Не завдавай же, серце, жалю,
Купи, голубко, не печаль
Мого ти серця!.. А весною
В Париж поїдемо з тобою,

Або поїдемо в село,
Як хочеш, серце,—Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці уляглось
У генеральні молоді.
Поїхали в село весною,
В селі банкету загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі!

З нудьги у поле погуляти
Якось задумавшись пішла,
Та аж за шлях собі зайшла,
Аж бачить, що пасе ягнята
Маленький хлопчик.—Чи це ти,
Петрусю?—Я.—І подивилась
Та й заридала,—похилилась
Мов та тополя, з сироти
Очей не зводячи, згадала
Убогий хутір; там колись
Вона убога виростала
І дівувала... продали
І гроші вкупі пропили,
Навік світ божий зав'язали.
— Ходім, Петрусю, погулять,
Ходімо в сад, ходім в палати,
Ходім, не пастимеш ягнят.—
— А хто ж тут пастиме ягнята?—
— Нехай хто хоче.—Її повела
В палати хлопчика в постілях,
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала,
І рада стала

Злюю долю
Ти на Петруся навела.
Та ми не знаємо, що буде,
Що виросте з того зерна,

¹ Цей рядок вписано олівцем.

Що ми посіємо? Ми люде,
А всемогущий хоч і зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє!
Чи оддала б за генерала
Дитя єдине своє?
Ні, не дала б! А втім не знаю,
Бо всякі матері бувають!

Минають дні собі поволі,
Петрусь у школу та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох, бачиш, вони¹ зробили.
Петра на волю відпустили,
У Київ хлопця одвезли,
Та й там до школи оддали
І там чимало поповчили.

Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і панцем,
Вже написався чорний ус,
Уже й... Та се ще не втече,
Розкажем іноді ті сни,
Які там снилися Петрові...

Перед образом пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючи
Вона молилася... нечистії
Рікою сльози проливала.
Вона благала пресвятую,
Щоб заступила, щоб спасла,
Щоб одуріть їй не дала
Пренепорочная!.. І все...
Молитва їй не допомогла!

Вона небога полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй.
Тяжко їй,
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Не стало сили,
Сердечна разом одуріла!
Та як таки одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч!

Не бог судитиме, а люде.
Вони, вони тебе осудять
Своїм неправедним судом!

Петрусю! Добрая дитино!
Ти ще не знаєш, неповинний,
Як тяжко на світі любити!
Любити... і марне... марне... гинуть,
І згинуть, віку не дожить!
Вона твоя святая мати,
Твоя єдина сестра!..
За неї рад ти умирати
Хоч тричі на день, рад оддати
За неї рай свій молодий!
А більш нічого не даси...
Бо серце гріх їй оддавати!
То мати бідная твоя!

Неначе лютая змія,
За серце грішнее впилася
Любов нечистая... не раєм,
А лютим пеклом розлилася
По грішній крові!.. і не знає,
Сама не знає, що робить,
І що їй діяти з собою?
Чи то сховатись під водою!
Чи то їй голову розб'ить?...
— Поїду в Київ, помолюся...
Молитва може оджене
Диявола... Петрусю!..
Молитва не спасе мене!
Я у Дніпрі утоплюся!..

Моліте господа, дівчата!
Моліте господа, щоб мати
Отак і вас не продала,
За генерала не дала!..
Моліте бога, щоб весною
Господь послав кого любить,
Вам буде любо, любо жить!
Любов та буде молодою
І непорочною... такою,
Як сон дитини на зорі!
А восени любитись гріх!
То не любов, то пекло буде,
І осміють, осудять люде,
І бог правдивий покара!
За чорнобривого Петра...

¹ Слова: бачиш вони написані замість закресленого: собі

У Киев їздила, молилась,
Аж у Почаєві була!..
Не допомгла святая сила!
В село небога привезла
Свою змію ще гірше люту...
І капельку на щось отрути.

Не їла три дні й не пила,
Не спала три дні і три ночі!
Засохли губи, впали очі!..
Уже й не молиться вночі,
А щось¹ шепоче сміючись!
І з тиждень грішная нудилась,
Сама не знала, що робить!
А потім трути наварила,
Та генерала напоїла,
Щоб знав, як дівчину любить.
— Тепер старого поховано,
А молодого привітаю,
Та буду жить собі та жить! —

І задзвонили вранці рано
По генераловій душі...
Заговорили щось погане
За гробом люде ідучі.
Ой не мине господня кара!
Великим громом упаде
На грішну голову!.. Мов хмари
Набралось люду, аж гуде,
Та все щось шепчуть про отруту

І нібито когось то ждуть?...
І всі затихли на минуту,
Приїхав суд... Ножі беруть
І генерала розчиняють!
Находять труту в животі!
І на господньому хресті
Уся громада присягає.
Заприсягла... питає суд:
— Тепер признайтесь, християне!
Хто pana отруїв? — Гудуть,
Мов стиха дикони... — Пані! пані! —
Громада разом зарегла,
І кара впала

Петрусь на ганок вихожає
І до громади промовляє:
— Неправда ваша, я зробив!
Я генерала отруїв!
А защо, я вже тее знаю,
І не скажу вам, люде злий,
Признаюсь може перед богом!..
Взяли Петруся молодого
І зараз в Киев одвезли.

Петра недовго мордували
В тюрмі глибокій... В добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас...
І поволик Петрусь кайдани
Аж на Сибір

І СТАНОМ ГНУЧИМ, І КРАСОЮ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає. Написаний він з багатьма поправками; текст перекреслений олівцем.

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно!.. мов перед святою
Тихенько богу помолюсь!
І жаль мені неначе стане
Твоєї чистої краси,
Де з нею дінешся еси?

Хто коло тебе в світі стане²
Святим³ хранителем твоїм?
І хто заступить, хто прикриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
Огнем господнім? Хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога!
Молися ж, серце, помолюсь

¹ Спершу було: *що*, а потім олівцем дописано: *сь*.

² Далі закреслено два нерозібрані рядки.

³ Це слово вписано замість закресленого нерозібраного слова.

І я за тебе.

Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
На стан твій гнучий не дивлюсь.
Мені вже сниться, що ти мати...
Не в аксамиті, не в палатах
Твое голоднее дитя.
І в'янеш ти, а дні летять,¹
Несуть усе, усе з собою,²
Уже й надію понесли.
А ти осталась на землі
Сама калікою старою!—
Сама... одно добро було
Твое дитя³... поки росло,
В колодочки поки вбивалось,

А там... І ти собі осталась
Сама мов палець,⁴ у людей
Уже не приязні благаєш,
А христа-ради простягаєш⁵
Коло зачинених дверей
Сухії руки

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою
Старії очі веселю.
А іноді дивлюсь, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти, бо ще на небі,
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

ОГНІ ГОРЯТЬ, МУЗИКА ГРАЄ

Текст автографа в „Малій книжці“. В оригіналі заголовок немає.

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває!
Алмазом добрим, дорогим⁶
Сіяють очі молодії,
Витає радість і надія.⁷
І люблю всім. І всі сміються,

І всі танцюють. Тільки я
Неначе заклятий дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого ж я плачу? Мабуть шкода,
Що без пригоди—мов негода
Минула молодість моя.

ОГНІ ГОРЯТЬ, МУЗИКА ГРАЄ

Текст автографа, що належав К. Троцької. Оригінал написаний олівцем, без заголовка. В кінці автографа зроблена приписка чорнилом: „Автограф Тараса Григорьевича Шевченка, оставлений им мне на память; написан им у меня в квартире в С.-Петербурге 12 мая 1858 г. К. Троцкина“.

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває...
Алмазом добрим, дорогим
Сівають очі молодії,
Витає радість і надія
В очах веселих... люблю їм,
Веселим гостям. Всі сміються,

І всі танцюють. Тільки я
Меж ними заклятий. Дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого ж я плачу? Мабуть шкода,
Що без пригоди мов негода
Минула молодість моя.

¹ Далі закреслено три нерозібрані рядки.

² Цей рядок вписано.

³ Спершу було: *Твоя дитина*.

⁴ Замість: *у людей* було: *простяга*. Далі закреслено рядок: *Сухії руки христа-ради*.

⁵ Далі закреслено початий рядок: *Сухії руки*

⁶ Слово: *добрим* вписано.

⁷ Далі закреслено два нерозібрані рядки.

НА БАТЬКА БІСОВОГО Я ТРАЧУ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригінал заголовок немає.

На батька бісового я трачу
Часи, і пера, і папір?
А іноді то ще й заплачу,
Та таки й добре!.. Не на мир
І на гріхи його дивившись,

А так — мов іноді упившись
Дідусь синенький, та й рида,¹
Йому, як бачте, на сім світі
Нема до кого прихилитись,
Що він сердешний сирота!

І ДОСІ СНИТЬСЯ, ПІД ГОРОЮ

Текст автографа в „Малої книжки“. В оригінал заголовок немає.

І досі сниться, під горою
Меж вербами та над водою
Біленька хаточка стоїть,²
Неначе й досі синий дід
Сидить³ під хатою, і бачить.⁴
Хорошее та кучерине
Свое маленькое внука.
І досі сниться, виїхала з хати
Веселая дитини мати,
Цілує діда і дитя⁵
Аж тричі весело цілує,

Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхнувшись собі тихо
Та й думає — минуло лихо,
Таки поміг господь дожить
До радості. Старий читає
Перехристившись отче-наш,
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почало. Синий в хату
Й собі пішов опочивати.

МОСКАЛІВА КРИНИЦІ

Текст автографа (частина поеми) на окремому аркуші. В оригінал заголовок немає.

Ще до великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль сю викопав криницю,
А як він викопав? То ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте. Не шкодить
Такую річ і записать,
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пиши, була криниця,
Ні, не криниця, а село,

Пиши, давно колись було
Меж садами при долині,
Таки у нас на Україні
Було те божєє село.
А в тім селі вдова жила,
А у вдові дочка росла
І син семиліток.
Добро мамині діток
Багатому, хвалить бога
У розкоші, а вдові убогій
Було не до того,

¹ Далі один нерозібраний рядок закреслено.

² Було: сидить

³ Слово: сидить вписано.

⁴ Було: забавляє

⁵ Далі закреслено два нерозібрані рядки.

Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала йти в черниці
Або утопитись,

Так жаль маленьких діток

стало —

Звичайне мати, що й казати!

Та може ждався таки й зять,

Бо вже Катруся підростала
(Катрусею дівонька звалась).

Чи вжеж їй вік продівувати?

Зносити брівоньки нізачо?

Ні, дівонька вона не та.

То красотою красота.

А то трудяще, роботяще,

Та чепурне навдивовижу,¹

Бувало вигляне із хижі

Як тая квіточка. Старий,

Старий я, смерті сподіваюсь,

А як згадаю, нагадаю,

Аж помолодшаю...² Дурний!

Дурний і досі... Слухай, сину,

Та все записуй, мій єдиний,

Мій друже милий. Не впусти

Аніже слова, ні півслова

З моєї грішної розмови,

Все напиши, не одпусти,

Не вибачай мені нічого.

Нехай будуть люде знати,

Як то тяжко сповідатись

Людам перед богом,

Таким як я, таким людям,

А не таким, як усюди.

Так бачиш, дівонька ота

Росла собі. І роботящий...

(Бо всюди сироти ледащо)

У наймах виріс сирота,

Неначе батькова дитина!

Отож той сирий сиротина

То сьак собі, то так³

Отут то; голубе мій сизий,
Отут то й лихо почалось.

Уже либонь після покрови⁴
Вернувся з Дону я, та знову,
Бо я вже двічі засилав⁵
До дівоньки за рушниками,
Послать і втретє міркував,
І з чумаками та з возами
Якраз в неділю на весілля
До удовінни причвалав.
Пропало! все добро пропало!⁶
Ані щетинки не осталося.
Пропав і я. Та не в шинку,
Так, як добро моє пропало,
А на кобилі. На віку
Я таки бачивсь з лихом, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого, ніхто,
Ніхто і здалека не бачив
І не побачить.

А тим часом

Просохли очі у вдови.

Неначе в бога за дверима

У зятя та в сина

Стара собі спочиває,

А на Катерину,

Як на квіточку в садочку,

Тільки поглядає.

А я в шинку з п'яницями

Душу пропиваю.

Та й пропив. Запродав душу,

І душу і тіло,

Тіло катові, а душу...

О боже мій⁷ милий!

Хотілося жить на світі,

Та ба! Треба вчитись,

Ще змалечку треба вчитись,

Як на світі жити,

А то⁸ битимуть, та й дуже!

¹ Далі закреслено такий рядок: *Як тая квіточка із хижі*

² Спершу було: *Та аж молодшаю...*

³ Далі текст уривається.

⁴ Починаючи з цього рядка і кінчаючи рядком: *Просохли очі у вдови*, текст виписано олівцем.

⁵ Було: *посилав*

⁶ Далі закреслено слова: *Пропав, і я.*

⁷ Після цього слова закреслено: *хотілось*

⁸ Після цього слова закреслено: *опізнишся*

Не знаю, мій друже,
 Чи сатана лихо коїв,
 Чи я занедужав,
 Чи так мене злая доля
 Привела до того...¹
 Незабаром сто літ мине,
 А я, ей-же-богу,
 Таки й досі не згадаю,
 Не знаю нічого.

Знаю тільки, що тверезий,²
 Бо вже ані вина,
 Ні меди, ні оковита,
 Не пилися, сину.
 Отаке то. З журби батько,
 З журби вмерла мати.
 Чужі люде поховали,
 А я мов прокляти[а]³

МОСКАЛІВА КРИНІЦЯ

В „Основі“ (кн. II, 1861 р.), де вперше надрукована „Москалева криниця“, після розділу IV є нижчеподаний додатковий розділ. В тих автографах, що дійшли до нас, цих рядків немає.

V

„Ні вже“, каже, „добрі люди,
 Не так воно буде,
 Отак хіба!“ Максим каже.
 „Які з мене люди
 У наймитах! Іду служити;
 „Нехай“, каже, „вдовин син
 Та не стане під аршин,
 А я стану“.

Із прийому
 Вернувся додому,
 До матері вдовиченко;

А Максим з прийому
 Пішов собі у москалі,
 Помолившись богу.
 Мені полегшало, а з чого,
 З чого полегшало мені?
 З того, що ворога не стало...
 Якого ж ворога, мій боже!
 Моя пекельная душа
 Кого боялася? Максима?
 Ні, не Максима, а когось,
 Когось боялася проклята.
 Люциперові служила,
 Та його й страшилась!

НЕОФІТИ

Текст частини поеми з Чернігівської збірки (обіймає кінець III розділу, а також розділи IV, V і VI). В оригіналі заголовка немає.

І козлоногий сивий Пан,
 І добрий син твій⁴ і гетери—
 Усі упали до землі
 Перед святим, і повели⁵
 До себе в терми на вечерю.

І в термах оргія. Горять
 Чертоги пурпуром і златом,
 І курять амфори. Дівчата
 Трохи не голі, і хлоп'ята
 Перед Кіпрідою стоять

¹ Далі до кінця автограф написаний олівцем.

² Далі закреслено такі рядки:

Був я. Ані вина тойді сину Ані тії вина
Ні меди ні оковита Не пилися

³ На цьому рукопис уривається.

⁴ Спершу було: *І п'яний син тайї*, потім це закреслено і написано: *Веселий юнак*, і нарешті виправлено, як у тексті.

⁵ Далі закреслено такі рядки:

У катакомби на вечерю На шлях ідучи виглядати
І на молитву. Із гаю сина
Плаче мати

І гімн співають. Уготован
Веселий пир, і полягли
На ложах гості. Регот, гомін,
Гетери гостя привели
Синьобородого... і слово
Із уст апостола святого
Єлеєм, медом потекло,
І стихла оргія. І жриця
Кіпріди, оргії цариця,
Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали
І за апостолом пішли
У катакомби. За собою
І причет весь свій повели
І всіх гостей. І син твій, мати,
Пішов за ними, за святим,
Святим учителем своїм.
А ти весела виїшла з хати
На полях, із гною поглядати
Свого єдиного. Немає.
Уже й смеркає, вже й світає —
Твого єдиного немає.
Уже й не буде. Ти сама,
Сама помолишся пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать і бога проклинають,
І сивіть плачучи, і горе —
Умреш сама на самоті
Як прокаженна.

На хресті
Стремглав повісили старого
Того апостола Петра.
А церков всю у Сіракузи
В галерах одвезли. І син,
Твоя єдина дитина,
Твоя любов, твоя єдина,
Єдина радість¹ на землі
Гине в неволі. І не знаєш,
Де він капає, пропадає,
Ідеш шукать його в Сибір,
Чи тече в Скіфію. І ти...
І чи одна ти? Божа мати
І настуши нас, і укрий.
Немає сім'ї, немає хати,

Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В Британських, Гальських легіонах
Не муштрувались? О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд
Правдивий наглий серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики — діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять:
Вони брати і христіани,
А ти собака! людодій!
Деспот скажений! . . .

Аж кишить
Невольника у Сіракузах.
Все христіане. А Медуза
В шинку з старцями п'яна спить,
От-от прокинеться. І потом
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати, не найшла,
І в Сіракузи попила,
І там уже його в кайданах
Найшла сердешна в тюрмі.
Не допустили й подивитись,
І мусила вона сидіти
Коло тюрми, і ждять, і ждять.
Як бога з неба виглядять,
Так того сина — аж поки то
Його в кайданах поженуть
Мести бульвар. А в Римі свято,
Велике свято. Тиск народу,
Зо всього царства воеводи,
Преторіане² і сенат,
Жерці і ліктори стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн, і курять дим,
І в Капітолій з собором
Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литого Нерона,
Нерона кесаря несуть.

¹ Перед цим словом закреслено: *сонце*

² Після цього слова закреслено: *воеводи*

НЕОФІТИ (*)

ПОЕМА

Текст, опублікований вперше в „Кобзарі“ 1876 р., Прага, т. II, стор. 166 — 187. Текстологічні примітки належать редакції Празького видання.

Сия глаголет господь: сотворите суд и сохраните правду, приближе бо ся спасение мое прийти, и милость моя открыется.

(Ісаія V, гл. I)

М. С. Щенкiну

(На пам'ять 24 жовтня 1857 року)

Возлюбленнику муз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбною мою
Твоїй душі передаю.
Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш: убогая,
Сирая, з тобою
Перепливе вона Лету, —
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І притчою стане
Розпинателем народним,
Грядущим тиранам.

Пролог

Давно вже я сию в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі;¹ більш нічого
З тюрми не видно; слава богу

Й за те,² що бачу, що живуть,
І богу моляться, і мруть
Хрещені люде.

Хрест високий
На кладовищі, трохи збоку,
Златомальований стоїть,
Невбогий, мабуть, хтось лежить!..
І намальовано: розп'ятий
За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили; і я —
Такая доленька моя!—
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми...
Дивлюсь-дивлюся, помолюся—
І горе-горенько мое,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи... і тюрма
Неначе ширшає; співає
І плаче серце, оживає,
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм—той святий,
Той Назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії—

(*) У листі до М. М. Лазаревського, од 21 янв. 1858 р. (Основа, III-я книжка, 1862 р., лист XII-й), Т. Гр. Шевченко писав, що „Неофіти“ не викінчені. Після того він не приймався за їх; так вони і зістались не викінченими. (Прим. ред. „Основи“). Ми туточки дрюкуємо їх по автографу автора, зіставшомуся у п. Маркевички (Марко Вовчок), додаючи вар'янти з Львівського видання і видання Кожанчикова. Ред. (Прим. ред. Празького видання).

¹ ... грабовищі... (Рук. вар.)

² За те, хоч бачу... (Рук. вар.)

Що він зробив їм? І за що
Його святого мордували,
Во уш ковали,
І главу³ його честную
Терном увінчали;
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору
І повісили між ними?
За що?—Не говорить
Ні сам святий верхотворець,⁴
Ні його святії
Помощники, поборники,
Кастрати німії!
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Оттакими злодіями
Тюрми починаєм,
Як і син отгой Марії?⁵
Ми не розпинаєм,
Як ті люди фарисей,
На хресті жиного
Прашедного чоловіка;
Ми молимося богу,
І на храмах його чесний
Хрест златокований
Поставили,— та й молимося,
Та б'ємо поклони.
А ті були фараони...
Кесарі... то погань!
Погань люта, без бога;
Сказано дракони!
А Назорей милосердий
Назвав їх братами:
За те й повісили його,
Пеначе злодія... Не знаю,
Для чого справді ми читаєм
Святую заповідь його!
Чесную кров його п'ємо,
Мов у шинкарки меду чарку...
О суєслови!.. На жидах?...
Не на жидах, на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Снягає кров його!.. Кати!

Собаки без очей, скажені,
Ми і не бачим, бо земні⁶
Б'ємо поклони. За хрести
Ховаємось од сатани.
А ми його благаємо
І просимо стиха
Супостатам христіанам
То чуми, то лиха,
То всякого безголов'я,
І все по закону...
А бодай вас!..

Та щур же вам,
Новим фараонам
І кесарям людодіам!
Перелечу в літа,⁷
У те незгірше время оно,
Як той мерзений Рим з Нероном
В паскудних оргіях канав,
А новий день із тьми-юдолі,⁸
На Колізей і Капітолій
Уже світив, уже сіяв.
Уже огненніи язики
Із краю в край, по всій землі
Святее слово пронесли.
І никли гордії владики
Перед святим його хрестом.
Так думаю во время оно⁹
Перелетіть і стоном-дзвоном
І трубним гласом розказать,
Як бог поможе, про святую,
Про тую матір молодую
І христіанку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

Благословенная в женах
Святая праведная мати
Святого сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марно тратить,
Скорбящих радости, пошли!—
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий;

³ І святую главу його (Рук. вар.)

⁴ Ні сам сивий... (Льв. вид.)

⁵ Як і син оцей Марії (Льв. вид.)

⁶ Ви і не бачите,— до землі
Б'єте поклони, за хрести
Ховаєтесь від сатани
І просите стиха (Льв. вид.)

⁷ Перелечу во время оно (ib.)

⁸ ...із тьми-недолі (ib.)

⁹ Перенесись во время оно,
Душе моя, і стоном-дзвоном
І трубним гласом возгреми
Із мурів темної тюрми.
Благословенная... (ib.)

І голос розумом святим¹⁰
 І оживи і просвіти!
 І розкажу я людям горе,
 Як тая мати ріки-море
 Сльози святої пролила,¹¹
 Так як і ти,— і прийняла
 В живу душу світ незримий
 Твого розп'ятого сина...
 Ти, матір правди на землі,¹²
 Ти сльози матері до краю,
 До краю¹³ вилила! Ридаю,
 Молю ридаючи: пошли,
 Подай душі убогій силу,
 Щоб огненно заговорила,
 Щоб слово-пламенем взялось,
 Щоб людям серце розтопило
 І по Україні пронеслось,¹⁴
 І на Україні світилось
 Те слово чистее, кадило
 Чистіший істини.

I

Не в нашім краї, богу милім,
 Не за гетьманів і царів,
 А в римській ідолській землі
 Се беззаконіє творилось:
 Либонь за Деція-царя,
 Чи за Нерона-сподаря —
 Сказать запевне не зумію,
 Нехай за Нерона...

Росії

Тоді на світі не було,
 Як у Італії росло
 Мале дівча; і красотою —
 Святою, чистою красою —
 Як тая лілія цвіло.
 Дивилася на його¹⁵ мати
 І молоділа, і дівчаті
 Людей шукала і знайшла;
 Та помолившись Гіменею
 В своїм веселім гінекеї,
 В чужий веселий одвела.

Незабаром зробилась мати
 Із доброго того дівчати;
 Дитину-сина привела;
 Молилася своїм пенатам
 І в Капітолій принесла
 Немалі жертви. І благала¹⁶
 Капітолійський вєсь синкліт,
 Щоб перенення її вітали
 Святії ідоли. Горить
 І день і ніч перед пенатом
 Святій огонь; радіє мати.
 В Алкід перененє її росте...¹⁷
 Лицяються гетери,
 І перед образом Венери
 Лампади світять.¹⁸

II

Тоді вже сходилa зоря
 Над Віфілієм: правди слово —
 Святої правди і любові —
 Зоря всесвітня зійшла,
 І мир і радість принесла
 На землю людям. Фарисеї
 І вся мерзена Іудея
 Заворушилась, заремла,
 Неначе гадина в болоті,
 І сина божого во плоті
 На тій Голгофі розп'яла
 Межи злодіями; і спали
 Упившись кровію кати, —
 Твоею кровію!.. А ти
 Возстав од¹⁹ гробу. Слово встало —
 І слово правди понесли
 По всій невольничій землі
 Твої апостоли святії.

III

Тоді ж отто, той син Алкід,²⁰
 Та ще й гетери молодії,
 Та козлоногий п'яний дід
 Над самим Аппієвим шляхом

¹⁰ І слово розумом святим (ib.)

¹¹ Сльози кривавої лила (ib.)

¹² Ти, мати бога на землі (Кож.)

¹³ До каплі... (Льв. вид.)

¹⁴ І на Україну понеслось
 Те слово — божее кадило,
 Кадило істини... Амінь. (Кож.)

¹⁵ ...на неї... (ib.)

¹⁶ ...Ублагала (ib.)

Капітолійський той синкліт (ib.)

¹⁷ В Алкіда син її росте (ib.)

¹⁸ Горить кадило золоте (Льв. вид.)

¹⁹ ...із гроба (Вар. по Льв. вид.)

²⁰ Тоді ж отто її Алкід (Рук. вар.)

У гай гарню роздяглись,
 Вина святого напились²¹
 Та й поклонилися Пріапу.
 Аж гульк!.. Старий святий Петро,²²
 Ідучи в Рим благовістити,
 Зайшов у гай води напитись
 І одпочити.—„Благо вам!“
 Сказав апостол утомлений,
 І оргію благословив.
 І тихим, добрим, кротким словом
 Благовістив їм слово нове,
 Любов, і кротость, і добро —²³
 Добро найкращее на світі —
 То братолюбіє... І діти,²⁴
 І козлоногий сивий Пан,
 І син Алкід твій, і гетери —
 Всі, всі упали до землі
 Перед Петром,²⁵ і повели
 До себе в терми на вечерю
 Того апостола.

IV

І в термах оргія: горять
 Чертоги пурпуром і златом,
 Куряться амфори; дівчата
 Трохи не голиї, не в ряд²⁶
 Пред Кіпрідою стоять
 І гімн співають. Уготован
 Веселий пир і полягли
 На ложах гості... регіт, гомін!..
 Гетери гостя привели
 Синоборолого, — і знову²⁷
 Із уст апостола святого
 Єлсеє слово потекло, —
 І стихла оргія... а жриця
 Кіпріди — оргії цариця,
 Поникла радісним челом
 Перед апостолом і встала,

І всі за нею повставали,
 І за апостолом пішли
 У катакомби. І єдиний
 Твій син Алкід пішов за ними,
 За тим апостолом святим.²⁸
 А ти весела вийшла з хати
 На шлях із гаю виглядати
 Свого єдиного. Нема!²⁹
 Уже й не буде!.. І сама,
 Сама помолишся пенатам,
 Сама вечерять сядеш в хаті.
 Ні, не вечерять, а ридать,
 Себе і долю проклинать,³⁰
 І сивіть кленучи. І — горе!
 Умреш еси на самоті,
 Мов прокаженна!

V

На хресті
 Стрімглав повісили старого³¹
 Того апостола Петра;
 А церков всю у Сіракузи,³²
 В підземній страшній узи
 В кайданах одвезли. І син —
 Твоя єдина дитина,³³
 Твоя любов, твої єдина,
 Єдина радість на землі —
 Гние в неволі. І не знаєш,
 Де він канає-пропадає!
 Ідеш шукать його в Сибір,
 Чи тее... в Скіфію... І ти...
 І чи одна ти?... Божа мати!
 І заступи вас і укрий!..
 Нема сім'ї, немає хати,
 Немає брата, ні сестри,
 Щоб незаплакані ходили,
 Не катувалися в тюрмі,

²¹ І ще гарніше попились (ib.)

²² ...Іде святий Петро.

²³ Та йдучи в Рим (Льв. вид.)

²⁴ Любов, і правду, і добро (ib.)

²⁵ ...І ситий,

²⁶ І п'яний, голий, отой Фавн (Рук. вар.)

²⁷ Перед святим... (Льв. вид.)

²⁸ Трохи не голиї стоять
 Перед Кіпрідою, і в лад
 Співають гімн. Приготован (ib.)

²⁹ ...І слово

³⁰ Із уст апостола святого
 Драгим елеєм потекло (ib.)

²⁸ І за апостолом святим,
 За тим учителем своїм (ib.)

²⁹ Свого Алкіда... Ні, нема!

³⁰ Уже й не буде. Ти сама

³¹ Помолишся своїм пенатам (ib.)

³² Ридать і долю проклинать (ib.)

³³ Повісили святого (ib.)

³⁴ А неофітів* в Сіракузи (ib.)

* Новохрещенців (Кож.)

³⁵ Твій син Алкід, твоя дитина,
 Єдина твоя родина,
 Любов єдина твоя
 Гине в неволі у кайданах,
 А ти прескорбная не знаєш. (Льв. вид.)

Або в далекій стороні,
В Британських, Гальських легіонах
Не муштрувались!.. О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд
Правдивий наглий серед шляху
Тебе осудить; припливуть
І прилетять зо всього світу
Святі мученики—діти
Снятої волі; круг одра,
Круг смертного твого повстануть
В кайданах — і... тебе простять:
Вони брати і христіане,
А ти собака, людоді,
Деспот скажений!..

VI

Аж кишить.
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах; а Медуза
В шинку з старцями п'яна спить...
От-от прокинеться,— і потім
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати: не знайшла
І в Сіракузи поплила,
Та там уже його в кайданах
Найшла сердешная в тюрмі.
Не допустили й подивитись!
І мусила вона сидіти
Коло острогу, ждять і ждять,
Як бога з неба виглядять
Свогого сина, аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.

А в Римі свято,
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воеводи,
Преторіане і сенат,
Жреці і ліктори стоять
Круг Капітолія — і хором
Співають гімн і курять дим,
І в Капітолій із собора³⁴

³⁴ ...курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам... (ib.)

³⁵ Його самим їм вихвалять;
То заразом щоб доконать (ib.)

³⁶ І майстрові дали ковать (ib.)

Іде сам кесар; перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Пенсєне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесарі хвалили
На всі ляди, що аж остило
Самим їм дурним вихвалять,³⁵
Так щоб вже разом доканать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером — та й годі...
І написали воеводам
По ньому царству: так і так,
Що кесар — бог, ще більш од бога,
І сказано було ковать³⁶
Із бронзи кесаря; до того
Так пота-бене додали,
Що миловать Юпітер буде,³⁷
Щоб всі молилися; і люде
Неначе в ірій потягли
У Рим, на прощу. Приплила
Із Сіракуз й моя небога,
Благати кесарі і бога.
І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека!..

Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами!
Кого благаєте, благий!
О, нерозумний сліпий!³⁸
Чи ж камінь милує кого?
Молітесь богові святому,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться.
Все брехня: царі, попи!..

³⁷ Що бронзовий той кесар буде
І миловать... Сердешні люде
Неначе... (ib.)

³⁸ Раби незрячий, сліпий!
Чи кат помилує кого?
Молітесь богові одному (ib.)

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора всі сенатори
Й усі патриції,—і вчора
Лилася божа благодать:
Кому чи чином, чи грошима,
Кому в аренду—Палестину,
Байстрятам—Почеп, а кому³⁹
Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги,
Хоч і підтоптану—нічого:
Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взяти
У свій гарем, і се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладати,
Не тільки сестер!..
Преторіане помолились—
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо нас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися—та вас
Ніхто не милує! не візьмуть
Вас і помилувати гаразд!

IX

На третій день уже пустили
Молитися за христیان.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
Звелів вести із Сіракузів
У Рим в кайданах христیان.
І рада ти, і весела,
Кесареві⁴⁰ знову
Помолилась. А Юпітер,⁴¹

Твій Юпітер новий,
Ось побач якесь свято
Буде завдавати
В Колізеї.
А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина, та не дуже
Радій лиш, небого:
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого⁴² бога!

X(*)

А поки-що з матерями
І ти, моя мати,⁴³
Іди сина зустрічати,
Святих привітати
На березі. І пішла ти,⁴⁴
Трохи не співаєш,
Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
„От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером... А я, дурна
Ходила бламати
У Афіни Юпітера...
Дурна, більш нічого!“
І нищечком помолилась
Кесареві-богу,
Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає...
А по Тібру, із-за гаю
Барка⁴⁵ впливає,
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З христіанами⁴⁶ в кайданах;
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована:—
Не неофіт новий
Твій єдиний, а апостол⁴⁷

³⁹ Коли не чином, то грошима,
Кому в аренду Палестину,
Або за більшії заслуги
Самі благоволили... (ib.)
Байстрятам дещо, а кому (вар.)

⁴⁰ Кумирові... (ib.)

⁴¹ ...А кумір той,
Юпітер той новий (ib.)

⁴² Лукавого бога (ib.)

(*) У рукопису IX і X гл. стоять разом як одна X-та; а ся вже розділена у вид. Кожанчикова, бо в рукопису

V гл. нема через помилку у нумерації.
(Прим ред. Празького видання).

⁴³ Алкідова мати
Пішла його зустрічати (Рук. вар.)

⁴⁴ На березі. Пішла еси
Трохи... (ib.)

⁴⁵ Байдак випливає (ib.)

⁴⁶ З неофітами...

⁴⁷ А апостол великого
Христового слова.
Оттакий-то він!.. Чи чуєш? (ib.)

Великого слова,
Слова істини!.. Чи чуєш?
У путах співає
Твій мученик:
„Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоем честним собором,
Серцем нелукавим,
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає:
Преподобний во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізній пута,
І їх славних оковами
Ручними окрутять;
І осудять нечестивих ⁴⁸
Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобним слава!“

XI

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала,
Дивилась, слухала, ридала ⁴⁹
І „алілуйя“ подала
За матерями. ⁵⁰
Забрязкали тяжкі окови
На неофітах; а твій син,
Єдиний твій, апостол новий,
Перехрестившись возгласив:
„Моліться, братія, моліться
За ката лютого! Його

В своїх молитвах пом'яніте;
Перед гординею ж його,
Брати мої, не поклоніться!
Молитва богові! А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророків побиває,
Нехай усіх нас пожирає. ⁵¹
Уже шпучата зачались;
І виростуть шпучата тії, ⁵²
Христоні поїни сниті,
І без огня, і без мечи
Стратеги божії поспринуть,
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать!
Моліться, братія!“ —

Молились,

Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радісно!.. Хвала,
Хвала вам, душі молодії,
Хвала вам, лицарі святії,
Во віки-віки похвала!..

XII

І в Рим галера приплила.
Минув і тиждень той. І кесар, ⁵³
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладон, миро,
Гуртами гонять христیان, ⁵⁴
Мов у різницю. І кров тече...
Ликує Рим...

І гладіатор, і патрицій,
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв; руїну слави
Рим пропиває, тризну править
По Сципіонах. Лютуй, лютуй, ⁵⁵
Мерзений старче! Розкошуй
В своїх гаремах! із-за моря
Уже встає святая зоря.

⁴⁸ І осудять неправедних (ib.)

⁴⁹ Не слухала і не ридала (ib.)

⁵⁰ За матерями христіанам.

Мов дзвони загули кайдани (ib.)

⁵¹ Нехай усіх нас розпинає (ib.)

⁵² І виростуть вони колись

Не месники внучата тії (ib.)

⁵³ Минає тиждень. П'яний кесар (ib.)

⁵⁴ Женуть гуртами христіан

У Колізей. Мов у різницю

Кров потекла. Ликує Рим (ib.)

⁵⁵ ...Лютий, лютий! (Кож.)

Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють: ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом...

XIII

Другий день
Реве арена; на арені
Лідійський золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болоті крові замівсь;
А сіракузьких Назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.
Арена звірем заревла:
Апостол син твій на арену⁵⁶
Псалом співаючи ступив,—
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготансь. І леонард
Із ями⁵⁷ вискочив, на сцену
Ступив, зирнув,—і полилась
Святая кров. По Колізею
Неначе громом⁵⁸ пронеслась
І стихла буря... Де ж була,
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась?— Бо стерегли,—
Кругом в три лави обступили
Зевеса ліктори; за ним,
Твоїм Юпітером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надворі...
І що ти зможеш?... „Горе! горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?...“ І небога
Кругом зирнула, і о мур,
О мур старою головою

Ударилась, і трупом пала
Під саму браму...

XIV

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян,
І ніби заплакав
Одинокий серед Риму:⁵⁹
Мов гора чорніє
Серед поля широкого.
Тихо-тихо віє
Із Альбано, із-за гаю
Вітер понад Римом;
А над чорним Колізеєм,
Ніби із-за диму
Сходить місяць...⁶⁰
І мир первозданий
Одпочив на лоні ночі;
Тільки, мій Адаме,
Твої чада преступнії,
Ми не спочиваєм.⁶¹
До самої домовини
У проспаним раю
Гриземося, мов собаки,
За маслак смердячий;
Та ще й бога зневажаем.⁶²
А тебе, ледачий
Наш праотче... Та цур тобі!

XV

Трохи одпочила
Стара мати недобита;
Живущую силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Кругом того Колізея⁶³
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого

⁵⁶ А син твій гордо на арену. (Льв. вид.)

⁵⁷ Із льоху... (ib.)

⁵⁸ Ревучим громом... (ib.)

⁵⁹ Одинокий, мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо-тихо віє

Із-за Тібру, із Альбано
Вітер понад Римом (Кож.)

⁶⁰ Пливе місяць круглолиций (ib.)

⁶¹ Не одпочиваєм (ib.)

⁶² Та тебе ще зневажаем,
Праотче... (ib.)

⁶³ Коло замкнутої брами (ib.)

Нишком проклінала?
 А може й так... Тихо-мовчки ⁶⁴
 До брами підкралась,
 Послухала, усміхнулась
 І щось прошептала—
 Якесь слово... І нищечком
 Під брамою сіла. ⁶⁵
 Опівночі брама тобі
 Тихо одчинилась,
 І на возах, на колісницях,
 Із Колізея, із різниці
 Святії вивезли тіла,
 І повезли на Тібр: тілами
 Святих убитих годували
 Для царського його ⁶⁶ стола
 У Тібрі рибу. Встала мати,
 Кругом оглянулась, взялась
 За биту голову руками
 І тихо-мовчки за возами
 Марою чорною пішла
 На Тібр. А скіфи сіроокі,
 Погоничі, рабів раби,

Подумали: Сестра Морока (*)
 Із некла вийшла провожать
 У некло римлян. Поскидали
 У воду трупи та й назад
 З возами скіфи повертали.—
 А ти осталася одна
 На березі. Дивилась, ⁶⁷
 Як розстилилися, стелились
 Круги широкі над ним,
 Над сном праведним твоїм...
 Дивилась довго. Не осталося ⁶⁸
 Живого сльозу на долі,
 І ти заплакала тоді, ⁶⁹
 Ти страшно-тяжко заридала
 І помолилась в перший раз
 Новому богові,—і спас
 Тебе розп'ятий син Марії,
 І ти слова його живий
 В живу душу приняла
 І на торжища і в чертоги
 Живого, істинного бога
 Ти слово правди понесла!

Кобзар Дармограй.

Нижній-Новгород
 8 Декабря 1857.

НЕОФІТИ

У виданні Сущевича, в порівнянні з основним текстом академічного видання, після рядка 59 ідуть 57 рядків, яких немає в автографах „Більшої книжки“ і „Малої книжки“.

Чи не за те, що й ми тепер,
 (Сам себе питаю),
 Оттакими злодіями
 Тюрми починаєм,
 Як і син отсієї Марії?
 Ми не розпинаєм,
 Як ті люті фарисеї,
 На хресті живого,
 Праведного чоловіка—
 Ми молимося богу,

І на храмах его честний
 Хрест златокований
 Поставили, та й молимося,
 Та б'ємо поклони...
 А то були фараони,
 Кесарі — то погань!
 Погань лютая; без бога;
 Сказано — дракони!
 А Назорей милосердний
 Назвав їх братами:

⁶⁴ ...Тихесенько (ib.)

⁶⁵ Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась (ib.)

⁶⁶ Для царського таки (Льв. вид.)

(*) Скандінавський Плутон. (Прим.
Шевченка).

⁶⁷ На березі, і ти дивилась (Рук. вар.)

⁶⁸ Дивилась, поки не осталося (Льв.
вид.)

⁶⁹ І усміхнулася тоді,
І тяжко-страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому,—і спас (Кож.)

За те й повісили его!..
 Непаче злодія. Не знаю,
 Для чого справді ми читаєм
 Святую заповідь его!
 Честную кров его п'ємо,
 Мов у шинкарки меду чарку...
 О суєслови!.. на жидах—
 Не на жидах, на нас лукавих,
 На дітях наших препоганих
 Святая кров его... Кати,
 Собаки без очей, скажені,
 Ви і не бачите,—до землі
 Б'єте поклони, за хрести
 Ховаєтесь від сатани,
 І просите стиха,
 Супостатам-христіанам
 То чуми, то лиха,
 То всякого безголов'я!
 А все по закону. . . .

А бодай вас.
 Та цур же вам,
 Новим фараонам
 І кесарям людоддам!..
 Перелечу во время оно,
 Як той мерзений Рим з Нероном
 В паскудних оргіях конав;
 А новий день, із тьми — недолі,
 На Колізей і Капітолій
 Уже світив, уже сіяв.
 Уже огненний язика
 Із краю в край по всій землі
 Святеє слово пронесли.
 І никли гордії владики
 Перед святим его хрестом.
 Перенесись во время оно,
 Душе моя, і стоном, дзвоном,
 І трубним гласом возгреми,
 Із мурів темної тюрми!

МУЗА

Текст автографа з „Щоденника“ Шевченка.

І ти, пречистая, святая,
 Ти, сестро Феба молодая!
 Мене ти в пелену взяла
 І геть у поле однесла,
 І на могилі серед поля,
 Як тую волю на роздоллі,
 Туманом сивим сповила.
 І колихала, і співала
 І чари діяла... і я...
 О чарівниченько моя!
 Мені ти всюди помагала,
 І всюди, зоренько моя,
 Ти не марніла,¹ ти сіяла!
 В степу безлюднім,² в чужині,
 В далекій неволі,
 Ти в³ кайданах пишалася,
 Як квіточка в полі.

Із казарми смердячої
 Чистою, святою
 Вилетіла як пташечка
 І понадо мною
 Полинула, заспівала,
 Моя сизокрила...⁴
 Мов живущою водою
 Душу окропила.
 І я живу, і надо мною
 Своею божою красою
 Витаєш ти, мій херувим,
 Золотокрилий серафим!
 Моя порадонько святая!
 Моя ти доле молодая!
 Не покидай мене вночі,⁵
 І вдень, і ввечері, і рано
 Витай зо мною... і⁶ учи,

¹ Слова: *не марніла, ти* написані замість закресленого: *непорочною*

² Слова: *В степу безлюднім* написані замість закреслених: *Не помарніла*

³ Слова: *Ти в* написані замість закресленого: *У*

⁴ Цей рядок вписано замість закресленого: *Та люблю, та мило...*

⁵ Спершу цей рядок було написано так: *Витай зо мною уночі*. Перед цим рядком закреслено: *Не*

⁶ Слова: *Витай зо мною... і* написані замість закреслених: *Не покидай мене*

Учи неложними устами
Хвалити правду. Помози
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!

Моя ти мати,¹ положи
Свого ти сина в домовину...
І хоч єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

МУЗА

Текст автографа з листа Шевченка до М. С. Щенікіна від 10.11.1858 р.

І ти, пречистее, святее,
Ти, чадо неба молодее,
Мене ти в п'єлену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим повила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала!
І всюди, зоренько моя,
Ти непорочною сіяла.
Не помарніла в чужині,
В далекій неволі,
У кайданах пишалася
Як квіточка в полі.
Із казарми смердячої
Чистою, святою
Вилетіла як пташечка,
І понадо мною

Попитула, застївала
Тихесенько, мило.
Мов живучою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
Своею божою красою
Витаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим!
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Витай зо мною уночі,
І вдень, і звечера, і рано,
Не покидай мене, учи,
Учи неложними устами
Хвалити правду. Помози
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Не кинь мене. А положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

[9 февраля 1858 р.]

СЛАВА

Текст автографа з „Щоденника“ Шевченка.

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна,
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор² розпустила,

Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись³ лишень коло мене
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо

¹ Слова: *Моя ти мати* написані замість закреслених: *Не кидай марне*

² Спершу було: *Мабуть*, потім виправлено: *Дрібно*, і нарешті — як у тексті.

³ Було: *Сідай*

Пожартуєм, чмокнемося¹
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
Коло тебе мизкаюся.²
Ти хоча й пишалась
І з п'яними королями
По шинках шаталась,³

І курвила з Миколою
У Севастополі...⁴
Та мені про те байдуже.
Мені, моя доле,
Дай на себе надивитись,
Дай і пригорнутись
Під крилом твоїм, і люблю
З дороги⁵ заснути.

СЛАВА

Текст автографа з листа Шевченка до М. С. Щепкіна від 10. II. 1858 р.

А ти, циндре-орендарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в чорта забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Мабуть розпустила...
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Сідай лишень коло мене
Та витнемо з лиха!
Гарнесенько обіймемось,
Та люблю та тихо⁶
Поцілуємось... та й тее...
Та й поберемося,

Моя крале мальована!,
Бо я таки й досі
Волочуся за тобою.
Ти хоч і пишалась,
І з п'яними королями
По шинках шаталась
І курвила з салдатами
Під Севастополем...
Та мені про те байдуже...
Мені, моя доле,
Дай хоч глянути на тебе,
І, і пригорнутись
Під крилом твоїм. І люблю
З похмілля заснути.

9 февраля 1858.

СЛАВА

Текст автографа з листа Шевченка до М. Лазаревського від 22. II. 1858 р.

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в чорта забарилась
З своїми лучами?

У Версалі над злодієм
Набор розпустила,
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та похмілля,

¹ Слова: *Пожартуєм, чмокнемося* написані замість закреслених: *Поцілуємось... та й тее...*

² Цей рядок написано замість закресленого: *Волочуся за тобою.*

³ Було: *таскалась*

⁴ Було: *Під Севастополем...*

⁵ Спершу було: *З похмілля*, потім виправлено: *Навіки, і нарешті: З дороги*

⁶ На початку цього рядка закреслено почате слово: *Поці*

Пригорнись лишень до мене
 Та витнемо з лиха,
 Обіймемось гарнесенько
 Та любо та тихо
 Пожартуєм, чмокнемося,
 Та й поберемося,
 Моя крале мальована.
 Бо я таки й досі
 Бахурую коло тебе.
 Ти хоча й пишалась...

І з п'яними королями
 По шинках шаталась,
 І курвила з Миколою
 У Севастополі...
 Та мені про те байдуже.
 Мені, моя доле,
 Хоч на себе надивитись
 Дай, і пригорнутись
 Під крилом твоїм, і любо
 З дороги заснути.
 [9 февраля 1858].

СОН

Текст автографа з „Щоденника" Шевченка.

На панщині пшеницю жала,
 Втомилася; не спочивать
 Пішла в снопи, пошкандибала
 Івана сина годувать.
 Воно сповитеє кричало
 У холодочку за¹ снопом;
 Розповіла, нагодувала,
 Попестила; і ніби сном
 Над сином сидя задрімала.
 І сниться їй той син Іван
 І уродливий, і багатий,
 Не одинокий,² а жонатий
 На вольній, бачиться: бо й сам

Уже не панський, а на волі,
 Та на своїм веселім полі
 Удвох собі пшеницю жнуть,
 А діточки обід. несуть...
 Та й усміхнулася небога.
 Прокинулась—нема нічого.
 На йвася глянула, взяла
 Його гарнесенько сповила:
 Та щоб дожать до ланового,
 Ще кону дожинать пішла...
 Остатню може; бог поможе,
 Той сон твій справдиться...
 13 Іюля [1858].

СОН

Текст автографа з „Вільшої книжки".

На панщині пшеницю жала,
 Втомилася, не спочивать
 Пішла в снопи. Пош[кан]дибала
 Івана сина годувать.
 Во[но] сповитеє кричало
 У холодочку за снопом.
 Розповіла, нагодувала,

Попестила; і ніби сном
 Над сином сидя задрімала.
 І сниться їй той син Іван,
 І уродливий, і багатий,
 Не одинокий, а жонатий
 На вольній, бачиться, бо й сам
 Уже не панський, а на волі,

¹ Було: *під*

² Слово: *одинокий* написано замість закресленого: *бурлакує*

Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть.
А діточки обід несуть,
Та йдучи колоски збирають,
Мов тая доленька святая,
Мов ангеляточка ідуть.

І усміхнулася небога.
Прокинулася—нема нічого!
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила,
Та щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.¹

1858. С.-Петербург

СОН

Текст автографа з листа Шевченка до М. В. Максимович від 22 листопада 1858 р.

На панщині пшеницю жала,
Втомилася, не спочивать,
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Рознощила, нагодувала,
Понестила, і піби снои
Над сном сидя задрімала.
І сниться їй той син Іван,
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться; бо й сам

Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.²
Та йдучи колоски збирають,
Як тая доленька чужая...
І усміхнулася небога.
Прокинулася; нема нічого.
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила,
Та щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

С.-Петербург.
22 Ноября 1858 года.

МАРКУ ВОВЧКУ

(На пам'ять 24 январа 1859 года)

Список твору, зроблений М. Лазаревським, з власноручною поправкою Шевченка. Оригінал писаний чорнилом на аркуші поштового формату.

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало,—

І виблагав: господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.—Світе мій!

¹ Далі чужою рукою дописані олівцем такі рядки:

*Остатню може, бог поможе,
Той сон твій справдиться...*

² Після цього рядка в автографі закреслені такі слова:

*Та й усміхнулася небога,
Проки*

Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене і нагрій
І оживи мое побите
Убоге серце,—неукрите,

Голоднее... І оживу,—
І думу вольную на волю
Із домонини воззову,—
А дні мої, моя дитино!¹
Твоїми днями назову.

17 фебріля 1859)

ВО ІУДЕЇ ВО ДНІ ОНИ

Текст чернетки (з Чернігівської збірки), написаний Шевченком в одному великому листі з поемою „Марія“, яку поет в тому ж листі переніс на чистіше. В автографі автозакреслення немає. Олівцем угорі написано: „24 Октября“.

Во Іудеї во дні они,
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні
Романські² п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори. А цар,
Самодержавний государ!³
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се
Хоч півдинарія позичив,
А той кишенею⁴ трясє.
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є.
Аж ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі
Марія⁵ привела
І в Віфлієм з малим⁶ пішла.
Біжить почтар із Віфлієма,

І каже: Царю! так і так.
Бур'яні! і кукіль! і будяк
Ростє в пшениці! Кляте плем'я,
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не підросло.—
— Так що ж!—промовив Ірод
п'яний,—

По всьому царству постинать
Малих дітей, а то погані
Не датимуть і царювать.—⁷
Почтар піроку був піднилий,
Одним сенаторі приказ,
Щоб тільки в Віфліємі били
Малих дітей... спаси ти нас,
Младенче⁸ праведний, великий,
Ще од п'янішого⁹ владики!
Тебе од п'яного¹⁰ спасла
Твоя преправедная мати.
А де¹¹ нам тую матір взяти?¹²
Ми серцем голі до гола!

¹ Слово: *дитино* вписав чорнилом Ш. замість якихось закреслених слів.

² Було: *Римлянські*

³ Було: *Єрусалимський господар*

⁴ Спершу було: *калиткою*, потім виправлено *саковкою*, і нарешті закреслено і це, а написано: *кишенею*.

⁵ Було: *Покритка*

⁶ Було виправлено: *байстря*, але потім поправку закреслено і відновлено: *малим*

⁷ Було: *І не дадуть доцарювать*.

⁸ Було: *байстрюче*

⁹ Було: *Од тверезійшого*

¹⁰ Слово: *п'яного* було закреслено і написано: *Ірода*, а потім відновлено першу редакцію.

¹¹ Після слова: *де* вписано: *твою*, а потім закреслено.

¹² Спершу було: *І де нам матір таку взяти*, потім замість *таку* написано *тую*, і нарешті дано ту редакцію, що в тексті.

Раби з кокардами на лобі!
Лакіт в золотій оздобі!

Онуча,¹ сміття² з помела
Його величства. Та й годі!³

МАРІЯ

Текст автографа (першої редакції) з Чернігівської збірки. В оригіналі заголовка немає.

Все упованіє мое
На тебе, мій єдиний раю,
На серце чистее⁴ твоє,
На тебе, мамо, возлагаю
Все упованіє мое!⁵
Прибежище, "святий покров"⁶
Ограблених людей, рабов;
За всіх скорбящая, ридаю,
Молюся плачучи, подай
Немолямкам святую руку,
Сліпцям окраденим. Згадай
Сною, сною святую муку⁷
І муку праведного сина,

Твою єдиную дитину,
І всепречистая подай
Рабам німим святую силу,
Щоб Іроди не ворушились,
Та більш нічого не давай.⁸

У бондаря, чи тесляра,
У Йосипа того старого
Убога до снаги небога⁹
У наймах Марія¹⁰ росла,
Росла собі¹¹ і виростала,
І на порі Марія стала,¹²
Рожевим квітом процвіла

¹ Було: *дрібнота*

² Над словом: *сміття* написано олівцем: *попіл*

³ Далі, після інтервала, ішли такі рядки:

*Великомучениче сину!
Байстрюче праведний! прости
Мене неправедного. Нині —
Сьогодні маю я клясти*

*Твоїх мучителів. А ти
Благословенная в женах
Пренепорочная*

Перший з цих рядків в автографі закреслено і замість нього написано: *І єдина дитина.*

На звороті автографа перші два рядки переписано так:

*Байстрюче праведний! Дитино.
І єдина дитино!*

В четвертому рядку слова: *я клясти* було виправлено: *проклясти*, а потім відновлено першу редакцію.

На початку п'ятого рядка закреслено: *Моїх*

Останні три рядки в автографі закреслені.

⁴ Спершу було: *На милосердіє*, потім виправлено: *На серце скорбнее*, і на-
решті — як у тексті.

⁵ Цей рядок дописано на берегах рукопису.

⁶ Спершу було: *Мов прибежище, покров.*

⁷ Було: *Повішеного сина муку*. Далі закреслено такий рядок:

І сина кроткого раба

⁸ Було: *не подай.*

⁹ Було: *убога*

¹⁰ Було: *дівчина*

¹¹ Було: *вона*

¹² Далі в автографі закреслено рядки:

*Неначе лілія в гаю
Марія в наймах процвітала*

Над словом: *Марія* було написано: *В убогій*, але теж закреслено.

В убогій і чужій хатині.
 На ранню квіточку в гаю,
 Неначе на свою дитину,
 Тесляр на наймичку свою,¹
 Теслу було і струг покине
 Та й дивиться; і час мине,
 А він² і оком не мигне
 І думає,—ані родини!
 Ані хатиночки нема!
 Як та билиночка одна!
 Хіба... ще ж смерть не за плечима...
 А та стоїть собі під тилом
 Та вовну білу пряде
 Йому на той³ бурнус святешний,
 Або ранесенько сердешна
 Козу з козятком поведе

З Тіверіади напувать.⁴
 Коза нап'ється та й пасеться,
 А дівчина собі стоїть,
 Неначе вкопана, під гаєм
 І сумно, сумно позирає
 На той широкий тихий став
 Чи озеро Тіверіаду.
 І мовила:—Моя порадо,⁵
 Якая доля буде нам
 З старим Іосифом? О доле!⁶
 Та й похилилась, мон тополя
 Од вітру хилиться в яру.
 -- Йому я стану за дитину --
 Плечми моїми молодими
 Його старії підопру.⁷
 І кинула кругом очима,

¹ Замість останніх трьох рядків, написаних на берегах рукопису, спершу було:

*Старий на наймичку свою
 Неначе на свою дитину*

Над словом *старий* було написано: *Тесляр*, потім закреслено. Другий рядок було виправлено так: *Як на свою, свою дитину*. Потім все закреслено.

² Слова: *А він* написано замість закресленого: *Старий*

³ Слова: *Йому на той* написані замість закреслених: *Старому на*

⁴ Замість останніх двох рядків, вписаних олівцем, було:

*На Іордан той поведе
 Козу поїть.*

Другий рядок мав такі дальші редакції:

1. *Козу сердешну напувать.*
2. *Козу з козятком напувать.*

На протилежній (чистій) сторінці Шевченко це місце перепишує в такій редакції:

<i>Або на берег поведе</i>	<i>А він сидить собі сидить</i>
<i>Козу з козяточком сердешним</i>	<i>За струг сердега не береться.</i>
<i>І попасти і напоїть.</i>	<i>Коза</i>

⁵ Замість останніх чотирьох рядків, написаних на берегах, спершу було:

*І дивиться на Іордан,
 І нібито в його питає*

⁶ В першому з цих рядків слова: *на Іордан* потім було виправлено: *на тихий став*
 Другий рядок було виправлено так:

І тихо з ставом розмовляє

Далі знову було написано рядок:

І нібито в його питає.

⁶ Слова: *О доле!* були написані чорнилом замість закреслених: *на світі*. В цьому ж рядку слова: *Старим Іосифом* було виправлено олівцем: *Отим Іосифом*, але потім цю поправку закреслено.

⁷ Замість останніх двох рядків спершу були такі:

*Моїми добрими плечима
 Його худії підопру.*

Потім ці рядки закреслено і написано:

*І я плечима молодими
 Старії плечі підопру.*

І нарешті виправлено, як у тексті.

Аж іскри синупи з очей,
 А з добрих молодих плечей
 Хітон полатаний додолу
 Тихенько зсунувся. Ніколи
 Ніхто не зрів краси такої,
 Такої божої краси!
 Тихесенько понад водою
 Пішла собі. Лопух рясний
 Широкий вирвала й накрила
 (Щоб сонце, бачте, не спалило),
 Неначе бриликом, свою,
 Головоньку свою смутную,¹
 Свою головоньку святую,
 І заховалася в гаю.

О світе наш незаходимий!
 О ти, пречистая в женах!
 Благоуханний сельний крине!
 В яких ярах, в яких лісах,
 В якім псінгаємім вертепї
 Ти заховаєшся од снєки
 Огнепалимої тїї,²
 Що серце без огню розтонить
 І без води прорве, затопить³
 Святїї думоньки твої?
 Де ти сховаєшся?
 Огонь заключувся⁴ вже, годї,⁵
 Уже розжеврївся, і шкода,
 Замарне сила пропаде,
 До кровї дійде, до костї
 Огонь той лютїй, негасимий,
 І ти, сердешная за сином
 Повинна будеш перейти⁶.

Огонь пекельний! Вже пророчить,
 Тобї вже зазирає в очі
 Твое грядущее, не зри,
 Сльозу пророчую утри,
 Укві[т]чай голову дівочу
 Лілями, і заспівай,
 Поки едем, твій тихий рай
 Ще не підпалював⁷ Егова!
 Сердитий іудейський Зевс.

Увечерї мов зоря тая
 Марія з гаю вихожає
 Закві[т]чана, а Йордан
 І сніговерхий той Ліван
 Пурпуром, золотом сіяють,
 Аж очі слїпнуть.⁸ А Марія
 Очиці кроткії святїї
 Тихенько-тихо підняла
 На Йордан, і усміхнулась,
 Козу з-під гаю зайняла,
 На руки козеня взяла,
 Кругом весела озирнулась
 І з козенятчком пішла
 В оазис бондарів убогий.
 А йдучи, козеня небога
 Дитину ніби на руках
 Хитала, бавила, гойдала,
 До лона тихо пригортала
 І цілувала. Козеня
 І не кричало й не пручалось,
 Неначе тее кошеня
 На лонї пестилося, гралось.

¹ На початку цього рядка закреслено почате слово: *Смутн*, а потім дописано і знов закреслено: *Свою*

² Рядок: *Огнепалимої тїї* написано замість закресленого:

Огнепалимої?

Нігде!

³ Рядок: *І без води прорве, затопить* спершу було написано так: *І без води в огні утопить*. Потім *води* було викреслено і вписано: *полум'я*. І нарешті виправлено, як у тексті.

⁴ Слово: *заклучувся* вписано олівцем замість закресленого: *затлівся*

⁵ Спершу було: *Огонь затлівся вже, пропалить*. Потім останнє слово виправлено: *і спалить*; нарешті закреслено і цю поправку і написано: *годї!*

⁶ Цей і чотири наступні рядки Ш. написав на берегах рукопису на заміну таких рядків, що лишилися невикресленими в автографі:

І кров і тіло до костї!

І ти безропотно за сином

В другому з цих рядків замість слова: *безропотно* спершу було: *покриткою*

⁷ Слово: *не підпалював* написані замість закресленого: *незапалений*

⁸ Було: *палить*.

Прийшла додому. На порозі,
 Отерши радістні сльози,
 Ї господар привітав,
 Неначе люблю, єдину
 Свою кохану дитину.
 — І де ти гаялась?—спитав,—
 Моя печеная дитино?
 Ходімо в¹ кушу—опочий—
 І повечеряємо вкупі
 З веселим гостем молодим.
 Ходімо, доненько.—З яким,
 З яким се... Гость уже роззутий,
 Умитий з куші вихожав²
 В одному білому хітоні,
 Мов намальований сів
 І тихим ласкавим уклоном
 Марію молодик вітав.
 Марія на його зирнула
 І стрепенулась. Пригорнулась
 Неначе злякане дитя
 До Йосипа свого старого
 І в кушу гостя молодого
 Вступить просила.

Принесла³
 Води погожої з криниці,
 Опрісноки і сир козлиці
 Їм на вечерю подала.
 Сама ж не їла й не пила,
 В куточку мовчки прихили[ла]сь.
 Та дивувалася,⁴ дивилась,
 І слухала, як молодий
 Дивочний гость той говорив.
 І словеса його живії
 На серце падали Марії
 І серце мерзло і пеклось.—
 — Во Іудеї не було,—
 Промовив гость,—того ніколи,

Що нині узриться. Равві,
 Ранні великого глаголи
 На нині сіються⁵ новій.
 І виростуть, і пожнемо,
 І в житинці соберемо
 Зерно сивгесе. Я Месію
 Іду народові возвістити!—
 І помолилася Марія
 Перед апостолом. Горить
 Огонь тихенько на кабиці,
 А Йосип праведний сидить.⁶
 І дивиться, як на кабиці
 Огонь то гасне, то горить...

Зірнула
 На небі ясно зайнялась.
 Марія встала та й пішла
 З глеком по воду до криниці,
 А гость за нею, і в ярочку
 Догнав Марію.

Холодочком
 До сходу сонця провели,
 До самої Тіверіади
 Того апостола, і раді
 Радісінки собі прийшли
 Додому.

Жде його Марія
 І ждучи плаче. Молоді
 Ланіти, очі і уста
 Маріють марне.⁷—Ти не та.
 Не та тепер, Маріє, стала.
 Цвіт зельний, наша красота!—
 Тесляр промовив.—Диво сталося
 З тобою, доненько моя!
 Ходімо в церков, повинчаймось,
 А то цеглиною уб'ють
 На улиці. І заховаймось
 В своїм оазисі.—Ідуть...

¹ Слова: *Ходімо в* написані замість закреслених: *Іди ж у*

² Слова: *з куші вихожав* написані замість закреслених: *в білому хітоні*

³ Було: *подала*

⁴ Слово: *дивувалася* вписано замість закреслених: *на прохожого*

⁵ Слово: *сіються* написано замість закресленого недописаного слова: *вирост*

⁶ Далі закреслено такі рядки:

*Старий тесляр собі сидить
 Та мовчки дума; до криниці
 Марія з глечиком пішла
 Води набрать. А яснолиций*

*Дивочний гость пішов гулять,
 І салом сіонський заспівать
 При місяці. І у ярочку
 Зострів Марію...*

В другому з цих рядків слово: *дума* було виправлено: *дивиться*

⁷ Було: *зримо*.

Несе з торбиною на плечах
 Нову коновочку старий.¹
 Продать би то та молодій²
 Купить хустиночку до речі;
 І за повінчання оддать.
 О старче праведний! Багатий!
 Не од Сіона благодать,
 А з тихої твоєї хати
 Нам возвістилася. Якби
 Ти не подав їй грішній руку,
 Рабами б подлиє раби
 І досі б кисли. О муко!
 О тяжкая душі печаль!
 Не вас мені сердешних жаль,
 Сліпі ви, нищіе душою,
 Не бачите перед собою
 Анїчогісінько. А тих
 Великих, сильних і гла[д]ких
 І отолстєвних серцем малим,³
 От їх так жалі, смердяче сало,
 Годованих добром живим,
 Людською кров'ю. Невдяки
 Смердітимуть, як та собака,
 Убита й кинута в рові.

А де ж той молодик лукавий,
 Дивочний гость то[й], де подівсь?
 Хоть би прийшов та подививсь
 На брак той славний і преславний,⁴
 На брак окрадений. Не чуть
 Ані його, ані месії,
 А люде ждуть чогось і ждуть,
 Чогось неспівного. Маріє!
 Ти ж, безталанная, чого
 І ждеш і ждатимеш од бога
 І од людей його? Нічого,
 Піже апостола свого,
 Благовістителя свого
 Тепер не жди. Тєслєр убогий

Тебе заручену веде
 В свою убогую⁵ хатину,
 Молись й дякуй. Тяжко жить.
 Настане гірше, одпочить
 У бур'яні, не то під тином,
 З твоїм святим єдиним сином
 Спочити сісти не дадуть.

Отож вони собі живуть
 Повінчані та невеселі,
 Родин отих потроху ждуть.
 Старий колисочку дебелу
 У сніях робить. А вона,
 Пренепорочная Марія,⁶
 Сидить собі коло вікна
 Та плачучи небога шие
 Манесеньке сороченя⁷
 Комуś то ще?—Хозяїн дома?—
 На дворі крикнуло.— Указ
 Од кєсаря таки самого,
 Чтобы сєгодня, сєй же час
 Ви на ревїзію у город,
 У город⁸ Віфлієм ішли.—
 І змовк і зник той тяжкий голос.

Марія зараз заходилась
 Пєкти опрісноки. Спєкла,
 В торбину мовчки положила
 І мовчки за старим пішла
 У Віфлієм.—Святая сило!
 Спаси мене, мій боже милий!—
 Тільки⁹ промовила. Ідуть,
 Сумуючи собі обое,
 І вбогії перед собою
 Козу з козяточком женуть,
 Бо дома ні на кого кинуть.
 А може бог пошле дитину,
 То матиме і молоко
 До коржиків недужня мати.

¹ Слова: *коновочку старий* вписані замість закрєслєних: *кандїєчку продать*.

² Далі закрєслєно такий рядок: *Та за повінчання оддать*.

³ Замість цього рядка спершу було: *Умом і серцем отолстєвших*, потім виправлено: *Душою й тілом отолстєвших*. Далі закрєслєно й це і виправлено, як у тексті.

⁴ Замість цього рядка спершу було: *На шлюб твій грішний і преславний*

⁵ Слово: *убогую* вписано.

⁶ Цей рядок вписано.

⁷ Останні два рядки спершу мали таку редакцію:

*Та плачучи сороченя
 Манесеньке небога шие*

⁸ Слова: *У город* дописано.

⁹ Слово: *тільки* дописано.

Ідуть вони собі рядком
І починають розмовляти
Поволі, стиха. — Семіон
Протопресвітер, — Йосип мовив, —
Такєє то пророче¹ слово
Сказав мені: — Святий закон
Возобновлять мужі есеї,
Возобновлять закон Мойсея.
І каже: поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде! — Вже прийшов,
І ми вже бачили месію! —
Марія мовила. Найшов
Опріснок мовчки із торбини
І дав Марії. — Погодуйсь²
До Віфлієма не близьенько. —
Та й сіли на шляху гарненько³
Полудновать. Сидять, сидять...
А сонечко уже низенько
На степ спустилося... і глядь,
Сховалося, і смеркло в полі. —
І диво дивнее! Ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива: Аж здригнув
Старий тесляр. Таки з востоку
Над самим Віфліємом, боком

Звізда хвоста[та]я зійшла.
Марія тут же й привела
Того возлюбленого сина,
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
За нас світлая розп'ялась!
А недалеко поза дороги
Отару гнали чабани⁴
Та й їх побачили. Небогу,
Дитя і тесляра старого
Взяли з собою й принесли
У свій курінь. І бог той з нами⁵
Чи Емануїл⁶ нарекли
Дитя немиле. А рано,⁷
До сходу сонця,⁸ на майдані
У Віфліємі люд зійшовсь
І мовить нищечком: Сбилось⁹
Пророчество Ієремія,
Ісаїя... у нас месія
У Віфліємі народивсь¹⁰
Учора ввечері. — Хто бачив?
Як сходила ота мітла?¹¹
Над Віфліємом? — Всі ми! Всі ми! —
Громада крикнула¹², — і глас
Неначе той огонь погас,
Пронав і зник. О диво! Диво!
Непевне робиться у нас!

¹ Було: *свiate*

² Далі закреслено такий рядок:

Не близько ще до Віфлієма.

³ Цей рядок написано замість закресленого:

Та й сонечко уже низенько

⁴ Було: *пастухи*

⁵ Слова: *бог той з нами* написані замість закреслених: *богом даний*

⁶ Слова: *чи Емануїл* написані замість закресленого: *Емануїлом*

⁷ Далі закреслено такий рядок:

Ще й сонечко не зіходило.

⁸ Слова: *До сходу сонця* написані замість закреслених: *У Віфліємі*

⁹ Слова: *нищечком: Сбилось* вписані замість закреслених: *нишком збу*

¹⁰ Далі закреслено такі рядки:

*Вночі як сходила мітла
Смерком учора. Як учора*

¹¹ Цей рядок спершу був написаний так:

Як в смерки сходила мітла

Потім слова: *в смерки* закреслено і написано: *вчора*, далі закреслено: *вчора*
і вписано: *ота*

¹² Слова:

*Всі ми! всі ми!
Громада крикнула*

написані олівцем.

У Віфліємі. — І осанна! —
 Співали люде. Через час¹
 Прийшов од Ірода указ
 І легіон
 Ще діточки сповиті спали,
 Ще купіль гріли матері,
 Нагріли вже, та не купали,
 Ножі салдати полоскали
 В їх чистій праведній крові.²
 Дивітесь добре, матері,
 Що роблять на світі царі!

Марія навіть не ховалась.
 Та вже, спасибі, чабани
 Вітали їх, і день ховали,
 А ввечері кожух дали,
 Ослицю на козу зміняли
 І маніціями провели
 На шлях ме[м]фіський — і світила
 На шлях³ огненний мігала,
 І піби гріла і дивилась
 На ту ослицю, що несла
 В Єгипет кроткую Марію
 І народженого Месію.
 Ослиця ж ще й дійна була
 І матір з сином і несла,⁴
 І несучи їх годувала,
 І не спочивши донесла
 Аж у Єгипет. Слава б стала
 По-всьому світу про ослицю,
 Якби вона яку царицю,
 Хоча грузинськую, несла
 В гарем з царем розкошувати,
 Од сна і власті одпочить.
 Тебе ж сердешну копт убогий —
 А ти несла живого бога —⁵
 Хотів у Йосипа купить,

Та здохла ти. Мабуть дорога
 Швидка завадила тобі?
 У Нілі скупанеє спить
 Під пальмою і під вербою
 Дитяточко, а меж лозою
 З лози колисочку плете
 Та плаче праведная мати,
 Колиску тую плетучи.
 А Йосип заходився хату
 Із очерету будувати,
 А сфінкси мов сичі вночі
 З-за Ніла мертвими очима
 На тее дивляться. За ними
 На чермному⁶ піску стоять,
 Мов фараонова сторожа,
 Мов фараонові сказати
 Хотять, що правда божа
 Встає, встає вже на землі,
 Щоб фараони стереглись. —

Марія найнялася прости
 У конта вовну. А старий
 Іосиф взявсь отару пасти,
 Щоб хоч⁷ козу ту заробить
 На молоко малій дитині.
 Минає рік, у тесляра
 Під вербами коло хатини
 Коза пасеться, а дитина
 Й мале біленьке козеня
 У сінях⁸ граються. А мати
 Сидить на приз[ь]бі коло хати
 Та вовну з кужеля пряде.
 Аж ось і сам старий іде
 Із города, носив продати
 Барилко добре та шаплик.
 Несе малому медяник,
 А їй немудрую хустину,

¹ Після цього рядка йдуть такі перекреслені рядки:

*Чи через два прийшов указ
 І легіон з Єрусалима.
 Огню ще... не розвели
 Ще не скупали, сповили
 Дитині цицьки не дали
 А вже дітей отих не стало*

*В калюжі діточки валялись
 А матері! а матері!
 По вулицям собі тинялись
 Так отакії то царі
 Щоб знали ви.*

² Цей рядок спершу було написано так: *В крові їх, праведній крові.*

³ Було: *степ*. Цей і попередні сім рядків написані олівцем.

⁴ Слова: *і несла* написані замість закресленого: *годувала*

⁵ Цей рядок вписано.

⁶ Було: *жовтому*.

⁷ Слово: *хоч* вписано.

⁸ Слова: *у сінях* написані замість закреслених: *на призьбі*

Собі ж приніс на постולי
 Ременю доброго. В хатину
 Ввійшов та й каже.— Чути скрізь,
 Що Ірод цар уже опрігсь.
 Ходімо в Назарет, дитино!—
 Марії каже.— То й ходім,—
 Вона промовила. І прати
 На Ніл сорочечки пішла,
 А Йосип заходився в хаті
 В дорогу морщить постולי.

Отож вони собі й пішли,
 На плечі взявши по торбині,
 І сина, божую дитину,
 Додому вкупі понесли.
 Приходять ввечері додому.
 Аж страшно стало.¹ Благодать,
 Одна єдина їх доля —
 Садочок тихий! І не знати,
 Де він кохався. І хатина,
 Усе сплюндровано, в пустині
 Їм довелося ночувати.
 В ярочок тихий до криниці
 Марія кинулася. Там
 Колись то з нею² яснолиций
 Зострівся³ гость отой! Бур'ян
 Та кропива там з лободою⁴
 Коло криниці поросли.
 Маріє! Горенько з тобою!
 Пошли їй, господи, пошли!
 Свою любов, любов і силу...
 Марія трохи не втопилась
 У тій криниці. Горе нам
 Було б, іскупленим рабам,
 Дитина б тая виростала
 Без матері, і ми б не знали
 Святої волі на землі —
 Святої правди! Схаменулась,
 І тяжко-тяжко усміхнулась
 Та й заридала. Полились
 На цямрину святіє сльози,
 Та й висохли, а їй небозі
 Мов легше стало. Єлисавета,

Стара вдова у Назареті
 З малим предтечею жила,
 Вона рідня якась була
 Святому бондареві. Рано
 Свою дитину безталанна
 Нагодувала, сповила
 І за свягим своїм пішла
 У Назарет той, до вдовиці
 В сусіді, у наймі⁵ проситись.

Дитиночко собі росло,
 З Івасем удовенком гралось;
 Уже чимале підросло.
 Якось вони собі гуляли
 Удвох на улиці й найшли
 Дві палички, та й понесли
 Додому матерям на дрова
 Звичайні дітки.
 Марія мовчки утішалась,
 Бо страх розумнее було
 І преласкавее до того.
 За золотого, за гіркого,
 Буквар списали їй. Взяла
 (Сама письма вона не знала)
 У школу хлопця оддала
 У ієсейську. Доглядала ж
 Сама його, сама й навчала
 Добру і розуму. Івась
 Таки⁶ удовенко в його вдавсь.
 То вдвох собі ходили в школу.
 Укунці вчилися, і росли,
 І вирости, і прорекали
 Святії божії глаголи,
 Святу волю на землі!
 Іван пішов собі в пустиню,
 А твій меж люде. А за ним,
 За сином праведним своїм,
 І ти пішла. В старій хатині
 В чужій покинула його.
 Старого Йосипа свого.
 Пішла хилитись попід тином,
 Аж поки, поки не дійшла
 Аж до Голгофи!

Розп'яли.⁷

¹ Слова: *страшно стало* написано замість закреслених: *через тиждень*

² Слова: *Колись то з нею* написано замість закреслених: *Зострівся з нею*

³ Було: *Дивочний*

⁴ Слова: *з лободою* записано замість закресленого: *поросли*

⁵ Слова: *у наймі* написано замість закреслених: *в наймичку*

⁶ Слово: *Таки* дописано.

⁷ Цей і наступні шість рядків написані олівцем.

Як розшнурати Його вели,
 Ти на розп'ятті стояла
 З учениками, і сказала:
 — Нехай іде! нехай іде!
 І нас отак він поведе.—
 Промовила і трупом пала
 На улиці. І розп'ялась
 Твоя єдина дитина.
 А ти, спочинувши під тином,
 У Назарет собі пішла.
 Вдову давно вже поховали
 В чужій позиченій труні
 Чужії люде, а Івана
 Її зарізали в тюрмі.
 І Йосипа твого не стало,
 І ти як палець той осталась
 Одна-однісінька. Такий
 Талан твій латаний, небого.
 Брати ж Його ученики¹
 Петвердії, душеубогі,
 Катим на муку не дались,²
 Схотались³ та й розійшлись.
 І ти їх мусила збирати.
 Отож вони якось зійшлись
 Вночі круг тебе сумувати,

І ти, великая в женах!
 І їх уніє і страх
 Розвіяла як ту полову,
 Своім святим огн[ен]ним словом.
 Ти дух святий свій пролила
 В їх душі вбогії. Хвала!
 І похвала тобі, Маріє!
 Мужі воспрянули святії
 По всьому світу розійшлись
 І іменем твого сина,
 Твоеї скорбної дитини,
 Любов і правду рознесли
 По всьому світу. Ти ж під тином,
 Сумуючи,⁴ у бур'яні,
 Умерла з голоду.⁵ Амінь.

А потім ченці одягли
 Тебе в порфіру і вінчали
 Як ту царицю. Розп'яли
 Їй тебе, як сина—наплювали
 На тебе кроткую⁶ кати,
 Розтлили чистую. А ти?
 Мов золото в тому⁷ горнилі
 В людській⁸ душі возродилась.

МОЛИТВИ

Текст окремих фрагментів твору. Перші шість рядків написані рукою Шевченка, а далі — чужою рукою. В оригіналі заголовок немає.

Тим неситим очам,
 Земним богам—царям
 І плуги й кораблі,
 І всі добра землі,⁹
 І хвалебні псалми
 Тим дрібненьким богам.

А премудрим умам,
 Роботящим рукам
 Думать добре, орать
 І посіяти жать,
 І надія ще вам!

¹ Спершу було: *Його брати ученики*

² Цей рядок вписано.

³ Було: *злякалися*

⁴ Було: *голодная*

⁵ Слова: *з голоду* написані замість закресленого: *плачучи*.

⁶ Було: *честную*

⁷ Слова: *в тому* написані замість закреслених: *з того*

⁸ Було: *моїй*

⁹ Далі закреслено такий рядок: *Тим неситим очам*

Чистосердим дрібним,
Творче неба, землі,
Долгоденствіє їм
На сім світі... На тім
Рай небесний пошли.

Все на світі не нам;
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо... Не нам.
Нам любов на землі.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

^{*} Текст чорнових фрагментів твору, писаних олівцем, в дуже численними поправками.
В оригіналі виготовки немає.

Чорна земля не орана
(Тихе поле)¹ половецьке
(Не оране, не сіяне)¹
Копитами поритеє,
Білим трупом укритеє
І кровію политеє,²
Веселеє тихе поле
Подало тугу-недолю³
В землю руськую з неволі.

Тихе поле половецьке
Неоране, несіяне,
Почорнене⁴ копитами,
А костями побілене,
А кровію червонене⁵

Зрана-світа до вечера,
А з вечера до досвіта
Летять рої стрілянії,
Шаблі брязчать на шеломах,⁶

Тріщать ламаючись дулеві⁷
Списи на полі половецькім,
На полі тихім і безлюднім.

Тихе поле копитами
Поорано, засіяно
Костяками, а кровію
Суто-густо поливано.

В Путивлі гряді вранці-рано⁸
Сумує-плаче Ярославна⁹.
Полечу, — рече,¹⁰ — зозулею
Понад Дунаєм полечу!
В ріці Каялі омочу
Рукав бобровий, і омию
На княжім добрім його тілі
Засохлу кров його, отру¹¹
Глибокії на ладо рани.
І плаче-плаче Ярославна
В Путивлі городі, рече:
— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши? Несеш

¹ Курсивом у дужках подано закреслені в чернетці слова.

² Збоку коло цього рядка написано: *було*

³ Спершу замість *тугу* було написано: *журбу*; замість *недолю* спершу було: *неволю*.

⁴ Було: *пооране*

⁵ Було: *мережане*

⁶ Цей рядок вписано замість закресленого: *Брячуть коп'я на шеломах*

⁷ Перед цим словом закреслено: *списи*

⁸ Було: *рано-рано*. Виправлено олівцем.

⁹ Далі закреслено такий рядок, дописаний олівцем: *Сумує, плаче і рече*

¹⁰ Було: *каже*

¹¹ Було: *Засохлу кров та почорнілу*

На легкому тому крилі
Хановські стріли...¹

Зраня світа до вечера,
А з вечера до досвіта
Летять рої стріляній,
Тріщать списи гартовані,²
Бряжчать шаблі о шеломи.

В половицькім тихім полі
Несіянім, неоранім!
Половецьке³ чорне⁴ поле
Копитами поритее⁵,
Білим трупом засіяне,
А кровію политее,
Принесло тугу-неволю
В землю руськую те поле...⁶

ТИХЕ ПОЛЕ АЖ КРИКНУЛО

Текст уривка, написаного Шевченком на берегах аркуша паперу, на якому були написані переклади Шевченкових творів, зроблені М. С. Курчківним.

Тихе поле аж крикнуло,
Аж заридало, потряслось,
Тугу-журбу та⁷ ту неволю
І на землю руську пронесло.

І АРХІМЕД, І ГАЛІЛЕЙ

Текст чернетки, написаної Шевченком на клаптику поштового паперу. Оригінал без заголовка, з численними поправками і закресленнями.

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили.— Єлей.⁸
Потік у черево чернече...
А ви—святії предотечі,

По всьому світу розійшлись,
Та й нас з собою повели⁹
І крихти хліба не взяли.¹⁰

¹ Далі в останньому рядку закреслені слова: *на мого*. Останні чотири рядки написані олівцем.

² Було: *дулевій*

³ Було: *половецькее*

⁴ Було: *теє*

⁵ Було: *пооране*

⁶ Останні сім рядків написані олівцем.

⁷ Було: *і*

⁸ Перші два рядки написані олівцем. Далі йшли такі рядки:

*Не снівсья навіть їм убогим
Помазать голови чернечі...*

Перший із них було закреслено, а другий виправлено:

Потік на черево чернече.

І наренті внизу сторінки подана остаточна редакція рядка.

⁹ Цей рядок було закреслено, а потім відновлено.

¹⁰ Слова: *І крихти хліба не взяли* написані замість закреслених: *Без крихти хліба*.

САУЛ

Текст першодруку твору („Кобзар“, 1876, Прага, т. II, стор. 244 — 247), у примітках до якого подано варіанти невідомого лиці „першого рукопису“ Шевченка.

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас;¹
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас²
Чабан було в своєму раї,
І гадки-гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає.³
Аж ось... лихий царя⁴ несе
З законами, з мечем, з катями,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля, а пасущих
І шатра їх, убогі куші,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену, і все взяли,
І все розтлили, осквернили —
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли,
І Вавілони мурували.
А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)⁵
В храмах, пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі⁶
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі,—
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,

Що й невеличкого царя,
І з кизика хоч олтаря
У їх немає. Попросили⁷
Таки старого Самуїла,
Щоб він де хоче там і взяв,
А дав би їм старий царя.
Отж премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв елей,
Та взяв от козлищ і свиней
Того Саула-здоровила
І їм помазав во царя.
Саул, „не будучи дурак“,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися, та дивувались
На новобранця чабани
Та промовляли,⁸ що й вони
Таки не дурні: „Ач якого
Собі ми виблагали в бога
Самодержанця!“ А Саул
Бере і город і аул,
Бере дівча, бере ягницю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,⁹
Благоволенье оддає
Своїм всеподданішим голим,
І в багрянлиці довгополій
Ходив по храміні, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий
Саул сердега — одурів.
Незабаром зібралась рада:
„Панове, честная громадо!

¹ ... і в нас (Перш. рук.)

² Свою худобу пастир пас
В своїм степу, в своєму раї (Іб.)

³ Пасе собі, пасе пасе,
Та хвалить бога, та співає (Іб.)

⁴ ... лихий царів несе
З дружинами, з огнем, з ножами,
З жерцями, з книгами, з войсками (Іб.)

⁵ (Мов наші ченчики-ченці)

⁶ ... От царі,
Росли собі царі, росли,
Повиростали вже чимало (Іб.)

⁷ ... і просили

Пророка старця Самуїла,
Щоб він де хоче там і взяв,
А дав би їм таки царя.
Святий старенький прозорливець (Іб.)

⁸ Та дивувались... (Іб.)
⁹ І гвардію на караул
Муштрує сам. І одинокий,
В порфірі довгій і широкій,
Серед гарема цар Саул,
Зробивши сам на караул,
Та й одурів (Іб.)

Що нам робить? Наш мудрий цар,
Самодержавець-господар¹⁰
Сердешний — одурів! Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого? По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.¹¹

В кедровій,
В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить,¹²
А мовчки долі—всемогучий
Дере порфіру на онучі,
І ніби морщить постолі,
Плете волокни, озуває,
І у кедрових стін нових
Про батькове ося питає.
То візьме скінетр і заграє
Мов на сопілці. І Саул
(Чабан Саул) сидить, співає,
Поки не втне на караул
І Самуїла не згадає.—
Оттож вельможі й чабани
(Веніамінові внучата)

Тельця отрокам¹³ принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата
Та ще й гусяра привела,
Якогось чабана Давида.
— „І вийде цар Саул, і вийде“,
Чабан співає,— „на війну!“
Саул прочувався, та й ну,
Як той москаль, у батька,
В матір свою ріденьку волохату
І вздовж і впоперек хрестить,
А гусяра того Давида
Трохи не вбив.¹⁴ Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То мов гадюку б розтоптав
Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном. Горе, горе!
Дрібніють люде на землі,¹⁵
Ростуть і висяться царі!

13 Октября 1860 р.

¹⁰ І господар, і государ,
Сьогодні одурів (ib.)

¹¹ Вельможі-пастирі (ib.)

¹² Не їсть, не п'є і не кричить (ib.)

¹³ Тельця лакеям принесли,
Щоб їм дозволено співати
У царських сінях. Заревли
Сивобороді, волохаті
Вельможі-пастирі пузаті... (ib.)

¹⁴ Трохи не вбив, не розтоптав
Яко гадюку. Якби знав,
Яке лихо на світ вийде
З того поганого Давида,
То розтоптав би і розтер
Гадючу слину. (ib.)

¹⁵ І досі дуріють царі,—
І поки горе на землі! (ib.)

РІЗНОЧИТАННЯ

НЕ ГРІЄ СОНЦЕ НА ЧУЖИНІ

Варіант з автографа Чернігівської збірки проти основного тексту („Мала книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Й на нашій славній Україні</i>	<i>І в нашій славній Україні</i>
6	<i>І я хилився ні до кого</i>	<i>І я тулився ні до кого,</i>
24	<i>Хотілося б... Та що й гадать...</i>	<i>Хотілося б... що й гадать</i>

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
15	<i>Широке море сльоз і крові</i>	<i>Велике море сльоз і крові</i>
24	<i>Кричить: Те деум! Аллуя!</i>	<i>Кричить „te deum“</i>
31	<i>І знову іменем Христовим</i>	<i>І іменем Христовим знову</i>

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ

Варіант з листа до М. О. Максимовича від 5.IV.1858 р. проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
32	<i>Возобновим наш тихий рай</i>	<i>Ми оновим наш тихий рай</i>

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Нащо живем? Чого бажаєм</i>	<i>Чого живем, чого бажаєм</i>
12	<i>І стид на тебе понесли</i>	<i>І стид на тебе навели</i>

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ

Варіант в окремого автографа проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9	<i>Бодай</i> ті діти не росли	<i>Коли б</i> ті діти не росли

ЧЕРНЕЦЬ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
28	<i>Мовчки</i> виглядає	<i>Певне</i> виглядає
46	<i>Останеться й передам.</i>	У варіанті цього рядка немає.
62—64	І знов <i>брама</i> зачинилась, Навік <i>зачинилась</i> <i>Козакові.</i>	І знов <i>браму</i> зачинили, Навік <i>зачинили</i> <i>Для козака.</i>
71	<i>Старий чернець</i> ходить..	<i>Семен Палій</i> ходить.
78—79	Та згадає, як то <i>тяжко</i> <i>Було жити в світі.</i>	Та згадає, як то <i>було</i> <i>Тяжко в світі жити.</i>
86	А думкою чернець <i>старий</i>	А думкою чернець <i>Палій</i>
89	<i>І в келії, неначе в Січі</i>	У келії неначе в Січі
91	А <i>сивий</i> гетьман, мов сова	<i>І сивий</i> гетьман мов сова
105—106	<i>Свою Борзну і Хвастовщину</i> Загине все, <i>ти</i> сам загинеш.	<i>Борзну свою і Хвастовщину</i> Загине все <i>і</i> сам загинеш.
108	І старець <i>тяжко заридав</i>	І старець <i>тяжко застогнав</i>
112—113	Для чого я на світ <i>родився</i> , Свою Україну любив? ¹	Для чого <i>ж</i> я на світ <i>вродився</i> , Свою Україну любив? ¹
118—119	І за Україну <i>молитись</i> <i>Старий чернець</i> пошкандибав.	І за Україну <i>молиться</i> <i>Чернець Палій</i> пошкандибав. ²

¹ Після цього рядка в автографі стоїть рядок крапок.

² Після цього рядка в автографі Шевченко перекреслив такі рядки:

Молися старче бий поклони
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все бач суєта
Молися ж бий собі поклони.

Моливсь чернець за Україну,
Зробив і хрест і домовину,
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

Почув чернець, недохристився,
Тільки на небо подивився,
Та щось промовив, застогнав.
І душу богові послав
А сам з труною одружився.

Стогнали дзвони завивали
Кияне гори укривали
Ченця Семена Палія
Ченця мов гетьмана ховали.
І нині братія моя
Стоять твердині на Вкраїні
Все Паліївській на Хвастовщині,
В ярах болотах лежать гармати
Нащо та й нікому їх доставати.
Захрясли жидом Хвастівські гори,
Хвастяни погані на ксьондзя орють
Інколи, інколи ченця згадають,
А де похований? В якому краю?
Вони не знають, може й не чули
Кияне бачили та й ті забули.
Отак то сталося батьку козачий
Все занехаяли діти ледачі
І свою волю, і твою славу —
Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спасу,
А над тобою глину товкмасять.

САМОМУ ЧУДНО

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	То гриз <i>потроху</i> б. Так не ті	То гриз <i>помалу</i> б. Так не ті

ОЙ СТРИЧЕЧКА ДО СТРИЧЕЧКИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
1	Ой <i>стричечка</i> до стрічечки	Ой <i>стричечку</i> до стрічечки

ОЙ ГЛЯНУ Я, ПОДИВЛЮСЯ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9	Там би я спочив <i>хоч мало</i>	Там би я спочив <i>на старість</i>
11	Там би я... <i>Та шкода й гадки</i>	Там би я... <i>Шкода і гадки</i>

МОВ ЗА ПОДУШНЕ ОСТУПИЛИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
6	По цім А р а л у; і пишу	По цім Аралу (*) і пишу
13	<i>Впирається таки</i> , та й годі.	<i>Пудьга впирається</i> та й годі.

І НЕБО НЕВМИТЕ, І ЗАСПАНИ ХВИЛІ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	Понад <i>оцим нікчемним</i> морем	Понад <i>отим поганим</i> морем
9—10	Мовчить <i>і</i> гнеться, мов жива, В степу <i>пожовклая</i> трава	Мовчить <i>та</i> гнеться, мов жива, В степу <i>високая</i> трава

ЯКБИ МЕНІ ЧЕРЕВКИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“)
має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
13	<i>Дівчаточка</i> на музиках	<i>Люде добрі</i> на музиках
17	Зношу <i>свої</i> чорні брови	Зношу <i>мої</i> чорні брови

(*) Остров. (Прим. Шевченка).

ЯКБИ МЕНІ ЧЕРЕВІКИ

Варіант на окремому аркуші (разом з поезією „Один у другого нитка“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
17	Зношу <i>свої</i> чорні брови	Зношу <i>мої</i> чорні брови

І БАГАТА Я

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Безталанна</i> я	<i>Безталанная</i> я
5	Тяжко, <i>тяжко</i> в світі жить	Тяжко <i>на</i> світі жить
18	З <i>препоганим</i> старим	З <i>рудим, косим</i> , старим

ПОЛЮБИЛАСЯ Я

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
5	Люде <i>гордїї</i> , злі	Люди <i>добрії</i> злі
11	<i>Старіюся</i> в <i>чужій</i> хаті	<i>Нужу</i> світом <i>попід</i> тином

ПОРОДИЛА МЕНЕ МАТИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	І виросла я на диво	І виросла <i>всім</i> на диво
16	<i>Як</i> билина при долині	<i>Мов</i> билина при долині

ОЙ СЯДУ Я ПІД ХАТОЮ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3	Як то тії <i>дівчаточка</i>	Як то <i>там</i> тії <i>дівчата</i>
9	<i>Дівчаточка</i> . А моєї	<i>Чужі діти</i> ... А моєї

ОЙ ЛЮЛІ, ЛЮЛІ, МОЯ ДИТИНО

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	Мене <i>клени</i> .	Мене <i>кліни</i> .
9	Мене не стане, не йди <i>меж</i> люди	Мене не стане, не йди <i>ти</i> в люде
11	Гай не <i>спитає</i> й <i>бачить</i> не буде	Гай <i>зеленицький питає</i> не буде

УТОПТАЛА СТЕЖЕЧКУ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
15	Нехай <i>своє</i> <i>лишенько</i>	Нехай <i>свого</i> <i>лишенька</i>

НАВГОРОДІ КОЛО БРОДУ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
6	<i>Сохне</i> на тичині	<i>В'яне</i> на тичині
11	Зажурилась <i>чорнобрива</i>	Зажурилась <i>дівчинонька</i>

ЯКБИ МЕНІ, МАМО, НАМИСТО

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Грає, мамо, музика</i> троїста.	<i>Там музика грає</i> троїста.
10—11	<i>Та куплю я, мамо, черевики</i> <i>Та найму я троїсті музики.</i>	<i>Зароблю я, мамо, на кісники</i> <i>Та найму троїсті музики.</i>
16	<i>Коси мої плести-заплітати</i>	<i>Довгі коси плести-заплітати</i>
18	<i>В самотині віку дожити.</i>	<i>Одинокій вік свій прожити.</i>

НЕ ВЕРНУВСЯ ІЗ ПОХОДУ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	Ні, <i>не того мені</i> шкода	Ні, <i>того мені не</i> шкода
13	<i>Гусаркою</i> звуть.	<i>Московкою</i> звуть.

НЕПАЧЕ СТЕПОМ ЧУМАКИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3—4	<i>Так і мене минають годи, А я й байдуже. Книжечки</i>	<i>Отак мене минають годи, А я байдуже... Книжечки</i>
10—11	<i>Та вже ж нехай хоч розіпнуть, А я без вірші не улежу</i>	<i>Нехай собі хоть розіпнуть, А я без цього не улежу</i>
13	<i>І третій в добрий час почну.</i>	<i>І третій год оце почну.</i>

ЯК МАЮ Я ЖУРИТИСЯ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	<i>Та не продамся нікому</i>	<i>А не продамся нікому</i>
9	<i>Пішов же я світ-за-очі</i>	<i>Пішов собі світ-за-очі</i>
15	<i>Щоб не росло таке зілля</i>	<i>Щоб не було вольного</i>

ОЙ КРИКНУЛИ СІРІ ГУСИ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3	<i>Стала [слава] на все село</i>	<i>Стала слава недобрая</i>
14	<i>Не марне пішла</i>	<i>Не марне була</i>
29—30	<i>Подивіться! — Та й повела Коня вздовж села</i>	<i>Подивіться!.. За поводи Веде вздовж села</i>
33	<i>А сама на прощу в Київ</i>	<i>А сама остригла коси</i>

НА ВЕЛИКДЕНЬ, НА СОЛОМІ

Варіант з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
1	<i>На великдень, на соломі</i>	<i>У великдень на соломі</i>
5	<i>Обновами. Тому к святкам</i>	<i>Обновами, кому к святкам</i>

ГОТОВО! ПАРУС РОЗПУСТИЛИ

Варіант з альбома Шевченка проти основного тексту („Мала книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	<i>Ти розважав таки два літа</i>	<i>Таки пропестував два літа</i>

НЕОФІТИ

Варіант з вид. К. Сушкевича — „Поезія Тараса Шевченка“. Львів, 1867, т. I, стор. 85 — 83 проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
	Епіграфа немає.	Сия глаголет господь: сотворите суд и сохраните правду, приближи бо ся спасение мое прийти, и милость моя открытся. (Исаия, V, 1).
	Підзаголовка немає.	Пролог
23	Й за те, що бачу. <i>Ще</i> живуть	Й за те, що бачу, <i>що</i> живуть
32	Що хрест поставили. А я...	Що хрест поставили; <i>і</i> я — ¹
76	Ти <i>матер</i> бога на землі!	Ти, <i>мати</i> божя на землі!
84 - 85	І на У[к]раїні понеслось, <i>І на Україні святилось</i>	І на <i>Україну</i> понеслось
92	Либонь за <i>Декія</i> -царя?	Либонь за <i>Деція</i> -царя,
99	<i>Святою, чистою красою</i>	Цього рядка немає.
108	Із <i>доброї</i> тії дівчати	Цього рядка немає.
121	<i>Лампаду</i> світять.	Із <i>доброто</i> того дівчати
145	<i>Та</i> ще гарніше попились	<i>Горить</i> кадило золоте...
157—158	То братолюбіє. І <i>ситий</i> <i>І п'яний голий отой</i> Фавн	<i>Іще</i> гарніше попились, То — братолюбіє. <i>І діти</i> , <i>І козлоногий сивий</i> Фавн
161	Перед <i>Петром</i> . І повели	Перед <i>святим</i> , і повели
163	<i>Того</i> апостола...	Цього рядка немає.
169	Співають гімн. <i>Приготован</i>	Співають гімн. <i>Приготован</i>
201	Алкід, твоя дитина	<i>Твій син</i> Алкід, твоя дитина
204	<i>Гниє</i> в неволі, в кайданах	<i>Гине</i> в неволі, у кайданах
224	Круг смертного твого <i>предстануть</i>	Круг смертного твого <i>постануть</i>
261—262	<i>Самим їм</i> дурня вихвалять, <i>То</i> разом щоб доканать	<i>Його</i> <i>самим їм</i> вихвалять, <i>Та</i> разом щоб доканать
285	<i>Раби незрячі! Кого?</i>	} Цих рядків немає.
289	<i>Молітесь</i> богові одному	
293	<i>Попи й царі...</i>	
298	<i>Кому</i> чи чином, <i>чи</i> грошима	<i>Коли</i> не чином, <i>то</i> грошима
300	<i>Байстрюкам</i> децю. А <i>кому</i>	<i>Або</i> за <i>більші</i> заслуги
303	<i>Хоча й</i> підтоптану. Нічого	<i>Хоть і</i> підтоптану — нічого
308	Себе повинні підкладать	<i>Й</i> себе повинні підкладать
322	Звелів <i>везти</i> із <i>Сіракузи</i>	Звелів <i>вести</i> із <i>Сіракузів</i>
335	<i>Ласкавого</i> бога	<i>Лукавого</i> бога!
338	Пішла його <i>зострінути</i>	Пішла його <i>зострічати</i>
386	Ручними <i>окружать</i>	Ручними <i>обкрутують</i>

¹ В поданому у Сушкевича варіанті „Неофітів“ після рядка: „Кастрати німії“, що відповідає 59 рядкові основного тексту, є 57 рядків, яких немає у „Більшій книжці“. Їх подано у „Варіантах“ (стор. 353 цього тома).

403	Перед гординею його	Перед гординею <i>ж</i> його
407	Нехай <i>пророка</i> побиває	Нехай <i>пророків</i> побиває
459	Із <i>люху</i> вискочив на сцену	Із <i>ями</i> вискочив на сцену
479	Об мур старою головою	О мур старою головою
507	Праотче <i>ледачий!</i>	Праотче...
543—544	І ти <i>осталася</i> одна	А ти <i>осталась</i> одна,
	На березі. І ти дивилась	Одна на березі. Дивилась
550—552	І <i>усміхнулася</i> тойді,	І ти <i>заплакала</i> тоді,—
	І <i>тяжко, страшно</i> заридала,	Ти <i>страшно, тяжко</i> заридала
	І <i>помолилась</i> в <i>перший</i> раз	І <i>помолилась</i> в <i>первий</i> раз
555	І <i>ті</i> слова його живі!	І слова його живі!
	1857. 8 Декабря.	5 — 8 грудня 1857.
	Нижній Новгород	В Нижнім Новгороді

ДОЛЯ

Варіант із „Щоденника“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
16	Мій друже <i>вбогий</i> , нелукавий	Мій друже <i>щирий</i> , нелукавий

МАРІЯ

Варіант з „Більшої книжки“¹ проти основного тексту (друга редакція Чернігівської збірки) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
29—31	<i>Рідня була. Отож небога</i> <i>Уже чимала піднялась,</i> Росла собі <i>та</i> виростала	} У варіанті цих рядків немає. Росла собі <i>і</i> виростала
89	<i>Свою</i> <i>головоньку</i> смутную	
97	Ти <i>заховався</i> од спеки	Ти <i>заховалася</i> од спеки
116	Червон[им] <i>маком</i> . Та засни	Червоним <i>маком</i> ; та <i>й</i> засни
215—217	До сходу сонця <i>провели</i> Благовістителя і <i>раді</i> <i>Радісінькі</i> собі <i>прийшли</i>	До сходу сонця <i>провела</i> Благовістителя і <i>рада</i> <i>Радісінька</i> собі <i>прийшла</i>
234	<i>Несе</i> з торбиною на плечах	<i>Ніс</i> з торбиною на плечах
218	Сліпі і <i>малії</i> душою	Сліпі <i>ви, нищії</i> душою
279	І <i>веселесенька</i> пішла	І <i>веселенькая</i> пішла

¹ Вписаний, як гадають, рукою Марка Вовчка. Рядки 746—756 в автографі „Більшої книжки“ перекреслені рукою Шевченка.

293	Комусь то <i>ще?</i>	Комусь то <i>це?</i>
338	<i>Додолу</i> котиться. І глядь	<i>До дому</i> котиться
394—395	<i>Кожух і свиту на дорогу</i> <i>І небораки</i> <i>додали</i>	} У варіанті цих рядків немає.
426	Страшними мертвими <i>очима</i>	
520	Таки з <i>Івасем</i> . Та й була	Таки з <i>Іваном</i> . Та й була
536	Аж любо <i>гля[ну]ть</i> , як ідуть	Аж любо <i>гледіть</i> , як ідуть!
539	Івась у коники <i>і(г)рався</i>	Івась у коники <i>гулявся</i>
582	Та в школу <i>хлопця</i> одвела	Та в школу одвела
639	І <i>прорекли і</i> розп'ялись	І <i>прорікали й</i> розп'ялись
653	І мовчки трепетно <i>раділа</i>	І мовчки трепетно <i>ридала</i>
684	Як уздрів <i>діток</i> . <i>Привітав</i>	Як узрін <i>діточок</i> , <i>привітав</i>
709	І ти як палець той осталась	А ти як палець той осталась
739	<i>Розтмили</i> кроткую! а ти	<i>Розп'яли</i> кроткую, а ти

ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ

Варіант з „Більшої книжки“ проти основного тексту (автограф, що належав М. Лазаревському) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3	Міркую сам <i>собі</i> з собою	Міркую сам <i>таки</i> з собою

ЗІЙШЛИСЬ, ПОБРАЛИСЬ, ПОСІДАЛИСЬ

Варіант з автографа на окремому аркуші проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	А хлопців в <i>москалі</i> забрали	А хлопців в <i>некрути</i> забрали
10	<i>Неначе брались — не вдалились.</i>	Цього рядка в варіанті немає.

И Р И М І Т Ъ И

ВІД РЕДАКЦІЇ

I

У другий том академічного видання творів Т. Г. Шевченка входять поезії, написані на засланні, себто в період 1847—1857 рр. („невольничя поезія“, як називає її сам поет), а також поезії, написані після заслання (1857—1861 рр.).

Переважна більшість творів друкується за автографами так званих „Малої“ та „Більшої“ книжок (скорочено ці автографи звуться ще „М“ і „Б“). Це — рукописні збірки, куди Ш. вписував свої твори: в „Малу книжку“ — перебуваючи на засланні, у „Більшу книжку“ — в Нижньому Новгороді (1858) і пізніше, аж до смерті.

„Мала книжка“ (або „захалявна“) в її теперішньому вигляді — це книжечка в чорній шкіряній оправі, має 431 сторінку in 16° поштового аркуша, списаних (за винятком кількох порожніх сторінок) дуже густо, дрібним письмом. Книжечка на кожній списаній сторінці має рамку, наведену чорнилом. Це та сама книжечка, про яку в своїх спогадах І. С. Тургенев писав: „Он (Шевченко. — *Ред.*) мне показал крошечную книжечку, переплетенную в простой дегтярный товар, в которую он заносил свои стихотворения и которую прятал в голенище сапога, так как ему запрещено было заниматься писанием“ („Кобзар“, 1876, Прага, том I, стор. 5). Склалася вона з чотирьох окремих невеличких зошитів, писаних на засланні, кожного року по одному: 1847, 1848, 1849, 1850. В першій книжечці-зошиті на першій сторінці не записано нічого, а в лівому кутку угорі чорнилом позначено: „1847“. На другій сторінці цієї книжечки поет вписав твір „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“. Далі йде „Княжна“ та інші твори. Треба відзначити, що як у „Малу книжку“, так і в „Більшу“ Ш. вписував також і окремі твори, написані ним ще до заслання („Відьма“, „Русалка“, „Лілея“, цикл казematних поезій тощо). В другій книжечці-зошиті на першій сторінці угорі позначено чорнилом: „1848“, а посередині написано олівцем: „1848“. Друга книжечка починається поезією „А нумо знову віршувать“. Третя книжечка має першу сторінку чисту, угорі чорнилом написано: „1849“, нижче червоним олівцем теж „1849“. Ця книжечка починається твором „Пеначе степом чумаки“, в якому поет зазначає: „А я байдуже... Книжечки мережаю та начиняю таки віршами... Уже два года промережав і третій год оце почну“. Четверта книжечка на першій сторінці угорі має позначення олівцем: „1850“. Починається вона твором „Лічу в неволі дні і ночі“, в якому Шевченко зазначає: „І четвертий рік минає тихенько поволі—і че-

тверту починаю книжечку в неволі". Ось ці чотири маленьких книжечки-зшитки, які „мережав" та „начиняв віршами" Ш., перебуваючи на засланні до арешту 1850 р., і складають зміст так званої „Малої книжки".

Повертаючись із заслання, Ш., затриманий поліцією в Нижньому Новгороді, 1858 року зокрема багато працював над редагуванням та переробкою своїх поезій, писаних на засланні. Ще в листопаді 1857 р. поет у листі до М. Лазаревського писав: „У мене есть багато дечого, тільки все то те понедороблюване". В листі до П. Куліша 5 грудня 1857 р. він зазначає: „У мене багато дечого зібралось через десять літ, та не знаю, що мені робити з моім добром, як його пустити в люди?" В іншому листі до Куліша (26. I. 1858) знову читаємо: „Для друку есть у мене наготовлено на добрих дві книги: тільки перепиши, та й в друкарню..."

Почав Ш. переписувати свої поезії з „Малої книжки" до „Більшої" в лютому 1858 р. Так, у „Щоденнику" від 21. II. 1858 р. він записав: „Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года—1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна?" В записі від 24. II. Ш. додає: ... „займусь перепиской для печати моей невольничьей поэзии". У „Щоденнику" від 4—6 березня він записує: „В ожидании Овсянникова и полицейского пропуска в Питер, принялся переписывать „Видьму" для печати. Нашел много длинного и недоделанного" (4 березня). „Продолжаю работать над „Видьмою" (5 березня). „Я слышком плотно принялся за свою „Видьму". Так плотно, что сегодня кончил, а работы было порядочно, и кажется порядочно кончил. Переписал и слегка поправил „Лілею" и „Русалку". Как то примут земляки мои мою невольническую музу?" (6 березня). 18 березня 1858 року в Москві Ш. зазначає на сторінках свого „Щоденника": „Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать".

Ось ці переписані в 1858 р. поезії і становлять початок другої рукописної збірки—так званої „Більшої книжки". Це—гарний, опрацьований у жовтий сап'ян альбом з синього поштового паперу великого формату, в якому 328 нумерованих сторінок (крім того майже третина альбома нумерована). Перша сторінка цього альбома порожня, на другій поет друкованими літерами написав: „Поэзия Тараса Шевченка 1847 г."

Під цим роком Ш. вписав до „Б" такі поезії: „Думи мої, думи мої, ви мої єдині", „Княжна", „Відьма", „Лілея", „Русалка", „Хустина", „Іржавець", „Чернець", „Один у другого питаєм", „Самому чудно", „Ой стрічечка", „Козачковському", цикл казематних поезій. Під 1848 р.: „А нумо знову віршувать", „Варнак", „Ой гляну я, подивлюся", „Та не дай, господи, нікому", „Старенька сестро Аполона" (або „Царі"), „На батька бісового я трачу", „І досі сниться", „Огні горять", „І станом гнучим", „І золотої, й дорогої", „Ми вкупочці", „Ми восени таки похожі".

Під 1849 роком Ш. вписав такі твори: „Неначе степом чумаки", „За сонцем хмаронька пливе", „Не додому вночі йдучи", „Як маю я журитися", „Нащо мені женитися", „Ой крикнули сірі гуси", „Якби тобі довелося", „Зацвіла в долині", „У нашім раї на землі", „На великдень, на соломі", „Мов за подушне оступили", „П. С." („Не жаль на злого"), „Г. З." („Немає гірше, як в неволі"), „Якби постріляси ми знову", „Неначе праведних дітей", „І небо невміє", „Не для людей, тієї слави", „Коло гаю в чистім полі", „Якби мені черевики", „І багата я", „Полюбилася я", „Породила мене мати", „По улиці вітер віє", „Закувала зозуленька", „Ой сяду я під хатою", „Із-за гаю сонце сходить", „Ой люлі, люлі, моя дитино", „Туман, туман долиною", „І широкою долину", „Навгороді коло броду",

„Якби мені, мамо, намисто“, „Утоптала стежечку“, „Не вернувся із походу“, „Ой умер старий батько“, „Швачка“, „Ой чого ти почорніло“.

Під 1850 роком Ш. вписав: „Лічу в неволі“, „Не молилася за мене“, „Петрусь“. Під 1857 роком Ш. вписав: „В неволі, в самоті немає“, „Москалева кривниця“ (другий варіант), „Неофіти“.

Під 1858 роком Ш. подав поезії: „Доля“, „Муза“, „Слава“, „Сон“, „Я не нездужаю, нівроку“.

Під 1859 роком вписано: „Подражаніє 11 псалму“, „Марку Вончку“, „Ісаія. Глава 35“, „N. N.“, „Така, як ти, колись лілея“, „Ой на горі роман цнїте“ (чужою рукою), „Ой маю, маю я оченята“, „Сестрі“, „Колись, дурною головою“, „Якби-то ти, Богдане п'яний“, „Во Іудеї во дні онї“, „Маріа“ (чужою рукою), „Подражаніє Е. Сові“, „Подражаніє Іезекіїлю“, „Осіп. Глава XIV“ (чужою рукою).

Під 1860 р.: „Дівча любе“, „Ой діброво, темний гаю“, „Подражаніє сербському“, „Молитви“, „Колись-то ще, во время оно“, „Плач Ярославни“, „Умер муж вслїй“, „Гімн черничий“, „Над Дніпровою сагою“, „Росли укупочи“, „Світе ясний“, „З передсвіта до вечера“, „Лікері“ (чужою рукою), „Н. Я. Макарову“, „І Архімед, і Галілей“, „Поставлю хату і кімнату“, „Не нарікаю я на бога“, „Саул“, „Минають літа молодії“, „Титарівна - Немирівна“, „Хоча лежачого й не б'ють“, „І тут, і всюди — скрізь погано“, „О люди! люди небораки“, „Якби з ким сісти, хліба зїсти“, „І день іде, і ніч іде“, „Тече вода з-під явора“, „Якось-то йдучи уночі“ (чужою рукою), „Бували війни й військові свари“ (чужою рукою), „N. T.“, „Зій-шились, побрались“. Для поезій 1861 року Шевченко власноручно зробив лише титульну сторінку з написом „1861“, але вже не встиг вписати сюди ні однієї своєї поезії: смерть припинила творчу роботу великого поета.

У „Більшу книжку“ Ш. вписав майже всі твори 1858 — 1860 рр., за винятком дрібніших або незакінчених, напр. „Юродивий“. Поезії 1847 — 1850 рр. далеско не всі переписані в автограф „Б“. Перенісуючи поезії у „Більшу книжку“, Ш. часто ставив дату не написання твору, а переписання його. Це іноді спричинялося до переплутування хронології творів поета. Тому для історії тексту, для дослідження творчого розвитку Ш. на засланні безперечно більше значення має „Мала книжка“ (автограф „М“), бо в ній поезії записувано зразу, в міру того, як вони складались.

Обидва альбоми — автографи „Більшої“ та „Малої“ книжок зберігаються нині в рукописному відділі Інституту Шевченка.

II

Як уже сказано, більшість поезій Ш. мають по декілька варіантів, які іноді значно різняться між собою. В основний текст цього видання взято найбільш вики́нені і з ідейно-художнього погляду найдосконаліші редакції.

Відаючи Шевченкові тексти, редакція в основному додержувала сучасних правописних норм, зберігаючи проте морфологічні і фонетичні особливості мови поета. Напр., збережено такі послідовно вживані форми, як *гость, радість, регот, кровавий, война, зустрічати, рабов, сирот* (род. відм. множини), *вечера* (род. відм. однини), *канати, проважати, тільки, тойді, меж* і т. п.

Залишено також паралельно вживані в Ш. форми слів, напр.: *люди — люде; придани — придане; ангел — янгол — янгелятко* і т. д.

Проте з двох паралельно вживаних форм іноді залишаємо одну, і саме ту, що була переважною в мові поета та ближчою до сучасної літературної мови. Напр., вживані в Ш. дієслівні форми на *-овати* і *-увати* (*дивовались* і *дивувались*,

муштровати і муштрувати і т. д.), передаються в нашому виданні одною формою *-увати*; прикметникові форми на *-иє*, *-иї*, *-ії* передаємо лише формою *-ії*, і т. ін.

Старослов'янські слова або й фрази, що в більшості виконують у Ш. стилістичну функцію, передаємо в написанні поета, тобто зберігаючи старослов'янську форму. Напр.: *радостним челом, главу честную, да зрит, отмищеніє, достойно пестая* і т. п.

Географічні назви і ймення власні залишені в тій формі, в якій вони подані у Ш., напр.: *Єрусалим, Євфрат, Бакчисарай, Сигизмонд, Йосип, Іосип, Іосиф* тощо.

Пунктуація в цілому подана за сучасними правописними правилами, проте зі збереженням найістотніших особливостей системи розділових знаків поета. Напр., звичним для Ш. є відділення комою рівнорядних речень (або слів), що сполучаються за допомогою *і*, *та*: *А то верзе біси-зна-що, та й думає* („Якби тобі довелося“), або вживання знаку оклику замість коми для підкреслення емоцій гніву, обурення тощо, напр.: *Слізьми! Кров'ю! письмо те полилося* („Варнак“).

Явні описки (повторення одного і того ж складу, написання іншої літери замість потрібної у слові і т. ін.) виправляються без застережень.

Пропущені літери, склади або слова подаються в квадратних дужках.

В квадратних дужках подаємо й дату та місце написання твору, хоч і точно нам відомі, але відсутні в автографі даної поезії.

Підкреслені в Ш. іншомовні слова чи речення і власні назви подані в нашому виданні розрядкою. Напр.: „По цім Аралу“, „Сингич-ага ч кайзак вспом'яне“, „Женуть (последний долг отдать)“ і т. д.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ, ВИ МОЇ ЄДИНІ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова,¹ стор. 323.

У варіантах (стор. 391) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

Цим твором, як прологом, починається перша книжечка „невольничої поезії“ III. в рукописній збірці „М“; ним же починається і рукописна збірка „Б“.

23 червня 1847 р. рядовий Шевченко пішки прибув з Оренбурга в Орськ (227 верст), перетерпівши перед ним „фельдъегерську доставку“ з Петербурга до Оренбурга (2110 верст за 8 день).

В повісті „Близнець“ III. так змальовує свої враження від убогих киргизських степів і самої Орської фортеці: „страшная пустыня, ее окружающая, показалась мне разверстою могилою, готовою похоронить меня заживо... Подъезжая ближе к крепости, я думал (странные думы), поют ли песни в этой крепости, и готов был бог знает что прозакладывать, что не поют. При такой декорации возможно только мертвое молчание, прерываемое тяжелыми вздохами, а не звучными песнями!“. Першим живим враженням була „толпа клейменых колodников“, яка „исправляла дорогу для приезда корпусного командира, а ближе к казармам, на площади, маршировали солдаты“ („Киевская Старина“, 1886 р., т. XVI, стор. 591—592). III. записали до 3 роти 5 батальйону, приставили до нього „дядьку“. Про солдатську муштру III. писав: „Если бы я был изверг, кровоупийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный оренбургский кор-

пус солдатом... И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнять благороднейшую часть моего бедного существования! Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы пронаести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительной точностью. Август-язычник, ссылая Назона к диким Гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин N (Микола I.—Ред.) запретил мне и то и другое. Оба палачи! Но один из них палач-христианин, и христианин XIX века“... („Щоденник“, 19 червня 1857 р.).

Муштра не давалася Шевченкові; він обурювався, не міг погодитись з тим, щоб стати „бессловесным животным“, яке виводять на майдан „на позор и унижение“. Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать на вытяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина“. От чому ненависть до офіцерів ще збільшилася, загострилася. „До прибытия моего в Орскую крепость я и не воображал о существовании этих гнусных исчадий нашего православного общества“ — відзначає поет у „Щоденнику“ від 25 червня 1857 р. Лише поневолені паризмом „убогі киргизи“ викли-

¹ Кобзар Тараса Шевченка. Коштом Д. Є. Кожанчикова. СПб. 1867.

кають найглибші симпатії і співчуття засланоного поета.

Ряд. 9. З киргизами убогими. — Царизм цілою армією чиновників, офіцерів, купців, попівства та жандармів все більше придушував „инородцев“,

зокрема казахів (киргизів), грабуючи та обкрадаючи їх. Досить сказати, що в 40-х рр. XIX ст. смертність серед казахів вдвоє перевищувала народження, а випадки голодної смерті були звичайним явищем.

КНЯЖНА

Друкуються за автографом „Більшої книжки“. Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

В кінці автографа Ш. написав: „1858. Февреля 24“. Це дата, коли поема була переписана до „Б“.

В автографі „Б“ є власноручні поправки Ш. в таких рядках:¹

Ряд. 27. Спершу було: І бог знає, що діється

Ряд. 90. Було: От і пишайсь собі, княгине.

Ряд. 172. Куншти́ки (з німецьк. Kunststück) — візерунки, ілюстрації, прикраси.

Ряд. 248—249. А пани... голоду раді — голодування селянства було побутовим явищем у першій половині XIX ст. Роки 1839—1840, 1844—1846, 1848, 1850—1851 були роками страшного голоду. Неврожаї 1855 і 1858 рр. захопили майже всю Російську імперію. Навіть селянство хліборобських губерній щороку голодувало. Селяни були змушені їсти кору, полу, жолуді, навіть глину, а поміщики з великих запасів хліба наживалися. Царський уряд обмежувався своїми лицемірними рецептами.

Після рядка 114 закреслено початок нового рядка: В с а м о т и н і

Вперше ціла поема надрукована в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 324—337. Вступ до твору („Зоре моя вечірняя...“) під заголовком „До зорі“ надрукований в альманасі „Хата“, 1860, стор. 85—86.

У варіантах подаємо текст твору за автографом т. зв. Чернігівської збірки (стор. 391) та автографом „Малой книжки“ (стор. 397). Текст з „Б“ — очевидно найпізніший.

Так, 1822 р. міністерство внутрішніх справ розіслало кілька тисяч брошур про те, як готувати хліб з ісландського моху, а 1840 р. уряд учив, як виготовляти „хліб“ з картоплі, з бурякової гички. Голодування приводило до масового вимирання селянства від голодного тифу, отруєнь тощо.

Ряд. 357. Ченчіо — Беатріче Ченчі (1577—1599), дочка римського багача Франческо Ченчі, яка багато мучилась від знущань свого батька-деспота; була обвинувачена в убивстві батька і скарана на смерть.

Ряд. 435. С е д м и ц я — (церк.-слов.) сім день, тиждень.

ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОІ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“. Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

В книжку „Б“ Ш. вписав цей твір

як пролог до циклу казематних поезій.

Вперше надруковано в „Основи“, 1862, кн. III, стор. 1.

У варіантах (стор. 402) подаємо текст твору за автографом „М“.

¹ Тут і далі подається перша редакція цих рядків.

N. N (Сонце заходить, гори чорніють)

Друкується за автографом „Малої книжки“. Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок Ш. дав лише: N. N.
Рік написання твору — 1847.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 403.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.
„N. N.“ — це присвята твору невідомій особі, яку засланець-поет, очевидно, з мотива конспірації не назвав.

N. N. (Мені тринадцятий минуло)

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок Ш. дав лише: N. N.

Рік написання твору — 1847.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 404 — 405.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Твір автобіографічний. В ньому поет мальовує своє безрадисне дитинство. „Дівчина“ — це мабуть кріпачка Оксана К — ко (Коваленко), подруга поетових дитячих літ. Ми не маємо про неї жодних інших відомостей, крім тих, що дав нам сам поет, зокрема в своїх поезіях: „Мар'яна черниця“, „Мені тринадцятий минуло“ („N. N.“), „Ми вкупочці колись

росли“, „Не молилася за мене“. Образ Оксани К — ко глибоко відбився на поетичній діяльності Ш. — про це згадує сам поет у поезії „Три літа“. Можна гадати, що на трактуванні однієї з сюжетних ліній поеми „Гайдамаки“ (Оксана — Ярема) також позначилися особисті стосунки між поетом і його подругою дитинства — Оксаною К — ко.

НЕ ГРІЄ СОНЦЕ НА ЧУЖИНІ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

Вперше надруковано в Празькому¹ „Кобзарі“, 1876, т. II, стор. 257 — 258.

У варіантах (стор. 471) подаємо різночитання твору за Чернігівським автографом.

СОН (Гори мої високі)

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 407 — 412, з пропущками.

¹ Т. Г. Шевченко. Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. У Празі. 1876. Т.т. I і II.

В автографі „М“ поправки є в таких рядках:

Ряд. 7. Спершу було: *Ще старішої... Ще старішої*

Ряд. 8. Було: *За Дніпром посіли.*

Ряд. 60. Було: *І грішну душу погублю.*

Ряд. 6. Вибла могила — могила коло міста Переяслава.

Ряд. 61. Трахтемиров — містечко на Київщині, на правому березі Дніпра, проти Переяслава.

Ряд. 99. Автодафе — (іспанське

Ряд. 119. Було: *Виступали із за хмари*

Ряд. 175. Було: *На високих горах.*

У варіантах (стор. 403) подаємо перекреслений III. перший варіант вступної частини цього твору.

auto de fé, португ. auto da fé) — „акт віри“; в середні віки в Іспанії — урочисте оголошення вироку інквізиційного суду, після чого засуджених на смерть здебільшого спалювали.

ІРЖАВЕЦЬ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847. В кінці автографа III. написав: „14 марта“. Це дата, коли твір було переписано до „Б“ (1858 р.).

В автографі „Б“ є поправка в рядку 53. Спершу тут було написано: *Про лихеє лихоліття*

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 364 — 366, із значними купюрами.

У варіантах (стор. 403) подаємо текст твору за автографом „М“.

Іржавець — село в кол. Прилуцькому повіті на Полтавщині. На поезії „Іржавець“ позначився деякий вплив поміщицько-націоналістичної літератури та козацько-старшинського епосу. Проте вона пройнята протестом проти кріпосництва та колоніального гноблення України російським царизмом і польськими магнатами.

Ряд. 3. Мазепа (1644—1709) — український гетьман, походженням шляхтич. Став гетьманом р. 1687 за допомогою головнокомандувача царського війська у кримському поході (1687 р.) кн. В. В. Голіцина, якому дав такий „подарунок“: 11000 крб. грішми, більш як три пуди срібного посуду та на 5000 крб. дорогіших речей. За час свого гетьманування нагромадив величезні багатства та земельні володіння з тисячами селян. В його величезних маєтках було на Україні 19600 селянських дворів та в Росії 4177. В період гетьманування Мазепи визиск селянства особливо посилювався (зокрема був виданий універсал Мазепи 1701 р. про дводенну панщину), зросла економічна та політична сила козацької старшини і православного духовництва. Козацька старшина з гетьманом на чолі

і в спілці з царизмом топила в крові селянські повстання (1687, 1692, 1696, 1707—1708). Повстанцям та їх ватажкам Мазепа наказував ламати руки й ноги, рубати голови, вішати тощо. Серед трудящих мас панувало обурення і велика ненависть до гетьмана. Почуваючи себе в небезпеці на Україні, Мазепа дбав про охорону своєї резиденції — Батурина. Там стояли 3 сердюцькі (охотницькі, наймані) піхотні полки і один полк кінноти. „Они были у Мазепы его ангелами-хранителями и духами, исполняющими самые мановения гетманские. И горе человеку, упавшему в их руки“. („История Руссов“, Москва, 1846, стор. 186). Крім цих полків, у Глухові стояв ще полк царських стрільців. Спочатку Мазепа виявив себе відданим провідником колоніальної політики царського уряду, скерованої на оволодіння узбережжями Чорного і Балтійського морів. Він користувався цілковитим довір'ям Петра I, який не вірив доносів про „зрадницькі“ наміри Мазепи. Але 1708 р., під час російсько-шведської війни, Мазепа приєднався до Карла XII, в час його походу на Україну, і виступив проти російського царя Петра I. На-

скільки несподіваним був виступ Мазепи і приєднання його до Карла XII, свідчить лист Петра I до Меншикова. „Мы получили письмо ваше о нечаянном никогда злом случае измены гетманской с великим удивлением“. Мазепа відбивав інтереси верхівки козацької старшини, незадоволеної з централістичної політики Петра. Ця старшина вбачала в шведських баронах, після їх перемог у басейні Балтійського моря, тих спільників і протекторів, які могли найкраще забезпечити їй панівне становище на Україні. Переважна більшість старшини не пішла за Мазепу, вважаючи, що в своєму наступі на селянсько-козацькій масі і в просуванні до берегів Чорного моря їй вигідніше спиратися на силу російського самодержавно-кріпосницького режиму. В час виступу Мазепи проти Петра на Україні вибухнув цілий ряд селянсько-козацьких заворушень, спрямованих і проти старшини, і проти шведського війська, і проти російських воєвод. Після розгрому шведського війська під Полтавою 27 червня (ст. ст.) 1709 р. Мазепа разом із шведським королем утік в Бендери, де й помер того ж року.

Ряд. 4. Бендери — місто в Бессарабії, над Дністром.

Ряд. 5. Гордієнко — запорізький кошовий, що виступав разом з Карлом XII та Мазепу; після зруйнування Січі (1709 р., травень) та після поразки Мазепи в Полтавському бої перейшов з частиною запоріжців під захист кримського хана.

Ряд. 11. Хвастовський полковник — Семен Палій, (див. примітку до твору „Чернець“).

Ряд. 14. У Петра — російського імператора Петра I (1689 — 1725 р.).

Ряд. 17. Прилуцький полковник поганий — Ш. має на увазі козацького старшину Ігнатія Галагана, який саме в той час був компанійським полковником. Спочатку він належав до тієї старшини, що перейшла з Мазепу до шведів, але потім повернувся і був помилуваний Петром I. Щоб запобігти царській ласки, він особливо прислужився полковникові Яковлеву, відрадженому для зруйнування Січі.

Добре обізнаний з місцевістю, Галаган допоміг царському військові дістатись до Січі, оточеної тоді через повінь з усіх боків водою. В переговорах з запоріжцями він пообіцяв їм помилування, якщо вони складуть зброю, і ствердив це присягою. Проте, після того, як царське військо зайняло Січ, почалася жорстока розправа: із 300 запоріжців, взятих у полон, старшина була закована для „розсы-

ку“, сірома ж була скарана на місці жахливою смертю: „головы дуплено, шию до плечи рубано, вешано и иные тиранские смерти задавано“. Після зруйнування Січі Галаган ловив у степах запоріжців, що понікали з Січі, та віддавав їх на розправу царській владі.

Ряд. 44 — 45. Данта старого полуканком панним можна здивувати — Ш. підкреслює, що муки, які терпів покритичене селянство України, страшний від мук грінників у пеклі, що його описує Данте у своїй „Божественній Комедії“.

Кріпаків били різками, тернями і кроутиною, натираючи рани сіллю, чіпляли за руки й за пальці, вивертали їм суглави, виривали волосся, надягали на них розп'ятки, закопували в кайдани, садовили голки на лід або на сніг, приковували до ланцюгів, іноді на цілі роки; примушували їх їсти кал і пити сечу, їсти биту цеглу і власне волосся; цькували собаками, продавали родинами і поодинці, міняли на собак, засилали кріпаків у Сибір і, нарешті, віддавали позачергово в рекрути та ще й одержували за це гроші від казни.

А ось щеніше очевидець (Солтановський) про розгул панської сваволі у першій половині XIX ст.: „Народ работал всю неделю, не исключая и праздников. Свой хлеб обрабатывал более по ночам. Крепостный был лицо, стоящее вне закона. Сечь его можно было сколько угодно (можно было и до смерти засечь, если помещик ладил с властями). Жены и дочери крепостных служили похоти панов и паничей. Женщин секли наравне с мужчинами. Секли крепостных паны и панны, секли их управляющие, секли экононы, секли полицейские и всякие другие власти, секли за преступления и проступки, секли по суду и без суда; секли даже из животной страсти видеть вздрагивание страдающего человеческого тела, видеть брызги и потоки крови“.

Ряд. 57. Шведчина — часи перебування шведів на Україні з Карлом XII (1708 — 1709 рр.).

Ряд. 65. Глухів — місто на Чернігівщині. Було резиденцією гетьманів після Мазепи. Шевченко має на увазі „вибори“ нового гетьмана (Скоропадського) 6 листопада ст. ст. 1708 р.

Ряд. 77. Що кане Гетьманщина — Гетьманщиною звалася після приєднання до Росії в 1854 р. Лівобережна Україна — Полтавщина та Чернігівщина.

Ряд. 82. Мурзи — татарські військові старшини-феодала.

Н. Н. (О думи мої! О славо злая!)

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок Ш. дав лише Н. Н.

Рік написання твору — 1847.

В автографі є поправка в рядку 24,

де спершу було: Що тебе диво, всім кохана

Вперше надруковано в „Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка“, Львів, 1901 р., кн. I, т. XXXIX, стор. 2—3 (опублікував Ол. Кониський). В „М“ твір цей перекреслено; в „Б“ його не вписано.

Ш. не зламала, не залякала миколаївська солдатчина. Мотив незламності і впертості виразно бринить у крашій його творах періоду заслання: „Нехай як буде, так і буде — чи то плисти чи то брести. Хоч доведеться розп'ястись, а я таки мережать буду тихенько білі листи“ („Лічу в неволі“). Саме цей мотив виразно проймає і даний твір: „Караюсь, мучусь... але не каюсь!“.

Ряд. 11. Перрон — римський імператор (з 54 до 68 рр.), уславився жорстокістю, марнотратством та рознустою (див. стор. 528 цього тома).

Ряд. 11. Сарданапал — ім'я останнього асирійського царя; особа легендарна; відзначався розбещеністю та любов'ю до розкошів.

Ряд. 12. Ірод — цар Іудеї (37—34 роки до нашої ери), ставлений римляни, відомий своєю жорстокістю; до часів його царювання євангельська легенда відносить народження Ісуса і приписує Іродові т. зв. вигублення віфліємських немовлят.

Ряд. 12. Сократ — (469—399 до нашої ери) — славнозвісний грецький філософ.

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ РОЗАКАМИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847. В кінці автографа Ш. написав: „14 марта“ — це дата (1858 р.), коли твір було переписано до „Б“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 367, а також у вид.

Сушкевича,¹ т. I, стор. 57 (під заголовком: „Ляхам. Бр. Залеському“).

У варіантах подаємо текст твору (стор. 405) за автографом з присвятою Ст. Незабитовському (20. VIII. 1857), а також різночитання (стор. 471) за автографом „Малої книжки“ та автографом з листа до М. О. Максимовича (5. IV. 1858). Автограф з присвятою Ст. Незабитовському публікується вперше.

Шевченко ненавидів польську шляхту, магнатів. Вже в своїх ранніх творах („Гайдамаки“, „Тарасова ніч“) і пізніше („Варіант“) він дав яскраві картини класової помсти і розправи революційного селянства над панами. Це була ненависть покріпаченого „хлопа“ до гнобителя-пана. Якби розказати про якого-небудь одного магната історію-правду, то перелякати саме пекло можна“ — писав поет. Але Ш. знав і шанував інших

поляків, які мужньо і віддано йшли на боротьбу проти царизму, проти миколаївської Росії — цієї „тюрми народів“ — і своєю діяльністю розхищували підвалини самодержавно-кріпосницької держави. Ленін у статті „Про право націй на самовизначення“ (1914 р.) писав: „Відомо, що К. Маркс і Фр. Енгельс вважали безумовно обов'язковим для всієї західноєвропейської демократії, а тим більше соціал-демократії, активну

¹ Поезії Тараса Шевченка. У Львові. Накладом К. Сушкевича. 1867. Т. т. I і II.

підтримку вимоги незалежності Польщі. Для епохи 40-х і 60-х років минулого віку, епохи буржуазної революції Австрії і Німеччини, епохи „селянської реформи“ в Росії, цей погляд був цілком правильним і єдиним послідовно-демократичним і пролетарським поглядом. Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще неспробудним сном, поки в цих країнах не було (підкреслення Леніна.— *Ред.*) самостійних, масових, демократичних рухів, шляхетський (підкреслення Леніна.— *Ред.*) визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з погляду демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, а й всеєвропейської“ (Ленін, т. XVII, стор. 457). Відомо, як палко боролися за свободу Польщі Герцен, Чернішевський, Добролюбов. Безперечно, польський визвольний рух 30—50-х рр. впливав на формування політичного світогляду Ш. Листівки і прокламації польських емігрантських центрів були відомі Ш. вже на початку 40-х рр. Посередниками тут були люди, з якими в цей час зустрічався поет, зокрема молодий поляк, студент Демський, що жив в р. 1839 в одній квартирі з Ш. З його допомогою Ш. вчився французької мови. Вже тоді, ко-

ристуючись скромною бібліотекою Демського, Ш. знайомився з творами Міцкевича і Лелєвеля, з творами визвольної політичної і революційно-демократичної польської літератури. Перебуваючи в Оренбурзі, Ш. близько зійшовся з поляками-політичними засланими—Желіхонським (Соною), Б. Залеським, Стане-ничем та інш. В Новонетровську він близько познайомився з Сераковським, Храпчинським, Фалконським, Мостовським та іншими політичними засланими, які відбували тут кару. Саме ці „преступные поляки“ стають для Ш.—незвичайними польськими панствами—„першими і найближчими приятелями“. З ними дружба Ш. тривала аж до останніх днів цестового життя. Характерно, що, перебуваючи на засланні, в „незаконній тюрмі“, Ш. цікавився історією попередніх польських повстань. В „Щоденнику“ 16. VI. 1857 р. він записує: „Во время посещения поляков 1830 г. служил он (Мостовский.—*Ред.*) в артиллерии бывшей польской армии и из военнопленных зачислен был рядовым в русскую службу. Я много от него слышал чрезвычайно интересных подробностей о революции 1830 г.“. Цим полякам, політичним в'язням, і присвячує Ш. даний твір.

ЧЕРНЕЦЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847.

В автографі „Малої книжки“ є присвята: „П. Кулішу“. Переписуючи твір

у „Більшу книжку“, поет цю присвяту зняв.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861 р., кн. I, стор. 7—10.

У варіантах (стор. 405) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

У творі „Чернець“ Шевченко має на увазі фастівського полковника Семена Палія. Палій був представником інтересів козацької старшини на Правобережжі, яка, виступаючи проти польської шляхти, хотіла перейти з-під протекторату польського короля під владу російського царизму, щоб зайняти на Правобережжі таке ж становище, яке займала козацька старшина на Лівобережжі під царською рукою. Колонізаційна діяльність козацької старшини Правобережжя на чолі з Палієм викликала незадоволення в лівобережній

козацької старшини на чолі з Мазепою. Вбачаючи в зростаючій на Правобережжі старшині, яка перемановала селян з Лівобережжя, своїх конкурентів і маючи загарбницькі апетити на Правобережжя, Мазепа 1704 р. заарештував Палія під час бенкету в своєму таборі під Бердичевом. Перед царським урядом Мазепа висунув проти Палія ряд обвинувачень. В 1705 р. царським указом Палія було заслано в Єнісейськ. 1709 р. після виступу Мазепи Палія повернено з Сибіру. Петро I милостиво прийняв його, наказав повернути йому майно

і доручив гетьманові Скоропадському „держати при себе в приязни і употребляти в теперішніх воєнних діях“.

Під час Полтавського бою Палій „пону-
ждав поїско, дабы неприятелю (тобто
Карлом XII і Мазепі.—*Ред.*) не дали обо-
зритися“. Після Полтавської перемоги
Петра I він повернувся до Білої Церкви
і був призначений компанійським (охот-
ницьким) полковником. Палій був вели-
кий феодал-землевласник. „Там (на Фа-
стівщині),— говорив він,— много моего
домостройства, пространные поля хлебом
насеяны“. У нього було багато рухо-
мого майна, срібного посуду, коштовної
зброї та одягу, 5274 битих таляри та
1000 червінців. Палій не був ченцем Ме-
жигірського монастиря. Помер він у

Фастові, до самої смерті (1710 р.) зали-
шаючись полковником, і тільки був по-
хований у згаданому монастирі. Образ
Палія в Ш. ідеалізований.

Ряд. 1. Поділ—долішня частина
Києва, прилегла до Дніпра.

Ряд. 15. Едвабно—шовкова тка-
нина.

Ряд. 58—59. Привітайте... това-
риша з Лугу—з Запорізької Січі.

Ряд. 72. Вишгород—село над
Дніпром, недалеко від Києва.

Ряд. 91. Сивий гетьман—Ма-
зепа.

Ряд. 105. Свою Борзну—Палій
був родом з м. Борзни (на Чернігівщині).

Ряд. 116. Патериця—палиця, по-
сох.

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору—1847.

Вперше надруковано в журналі „На-

родное Чтение“, 1859 р., кн. VI,
стор. 133.

У варіантах (стор. 471—472) по-
даємо різночитання за автографом
„Малої книжки“ та автографом на
окремому аркуші.

САМОМУ ЧУДНО. А ДЕ Ж ДІТИСЬ?

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору—1847.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 374.

У варіантах (стор. 473) подаємо
різночитання за автографом „Малої
книжки“.

ОЙ СТРИЧЕЧКА ДО СТРИЧЕЧКИ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок—по першому рядку.

Рік написання твору—1847. В кінці
автографа Ш. написав: „15 марта“. Це

дата (1858 р.), коли твір було вписано
до „Б“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 35.

У варіантах (стор. 473) подаємо
різночитання за автографом „Малої
книжки“.

ХУСТИНА

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847. В кінці автографа Ш. написав: „Нижній Новгород. 1858. Марта 8“. Це дата, коли твір було вписано до збірки „Б“.

В „Б“ в поправки в таких рядках:

Ряд. 42. Спершу тут було: *Що день божий виглядала.*

Ряд. 46. Перед словом: *линуть* закреслено почате слово: *стих*

Вперше надруковано в альманасі „Хата“, 1860, стор. 86 — 89.

У варіантах (стор. 407) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847. В кінці автографа „Б“ Ш. написав: „16 марта“. Це дата (1858 р.), коли твір було вписано до збірки „Б“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. X, стор. 105 — 109.

У варіантах (стор. 408) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

Неопублікований досі текст списка С. Незабитовського в точною копією з „М“; вгорі першої сторінки він має такий напис: „Астрахань. 18-го Августа 1857 года“ (оригінал списку зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка).

Автобіографічний твір, присвячений А. О. Козачковському (1812 — 1889), що був лікарем у Переяславі. Поознайомився Ш. з Козачковським десь 1842 року; пізніше вони листувалися, але особливої близькості між ними не було. Козачковський стояв на ліберально-монархічних позиціях, і після його виступів на захист царських проектів „визволення“ селян Ш. змінив своє ставлення до нього. Повернувшись із заслання, поет перестав навіть відповідати на листи Козачковського: „На письмо мое до нього в Петербург, — розповідає сам Козачковський у своїх спогадах, — він не відповів, — і мене непокоїла думка, що, може бути, мої погляди на сподівану селянську реформу не згоджувались з його поглядами“. В цьому творі Ш. змалював

жахливі умови, в яких він перебував на засланні. „Одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжении этого времени приводит меня в трепет. А что же было бы, если бы я записал эту мрачную декорацию и бездушных, грубых лицедеев, с которыми мне пришлось разыгрывать эту мрачную, монотонную десятилетнюю (1847 — 1857 рр. — *Ред.*) драму?“ — зазначає Ш. в своєму „Щоденнику“ (13. VI. 1857 р.).

Ряд. 10. Списую Сковороду — тобто вірші й повчання українського мандрінного філософа Григорія Сковороди (1722 — 1794).

Ряд. 47. Тали — слово казахське — піщані кучугури, що заросли лозою.

Ряд. 47. Понад Уралом — рікою, над якою стояла Орська кріпость.

МОСКАЛЕВА КРИНЦЯ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Присвята: „Я. Кухаренкові“ написана олівцем.

Рік написання твору — 1847.

В автографі „М“ поправки є в таких рядках:

Ряд. 28. Спершу було: Ні, вона дівонька не та.

Ряд. 88. Було: Сиріт підпалили.

Після рядка 101 закреслено такий рядок: Сусіди раділи.

Ряд. 104. Після слова: в богі закреслено почате слово: горіла

Ряд. 124. Було: Коли ж не дама ладу

Ряд. 212. Було: Бо хочеться їсти і вам і мені.

Я. Кухаренко (1798 — 1862) — генерал-майор, наказний отаман Чорноморського війська. Брав участь у російсько-турецьких війнах, у придушенні визвольної боротьби кавказьких народів. Українське ж панство створило ореол слави навколо Кухаренка, як „останнього кошового“, „батька козацького“. Кухаренко — автор кількох творів: він написав п'єсу „Чорноморський побит“ (1836), йому ж приписують авторство поеми „Харко запорозький кошовий“. В творах своїх намагався йти за зразками Котляревського. Познайомився Ш. з нимдесь коло 1842 р. в Петербурзі. В листі до Кухаренка 1854 р. Ш. налічує вже близько 14 років їх знайомства. Перший лист Ш. до Кухаренка датований 30. IX. 1842 року. В ньому поет згадує про нещасті їх зустрічі. Поет кілька разів збирався поїхати до Кухаренка, але вони так більше й не побачились. Листування між ними не раз уривалося (з 1845 до 1854, з 1855 до 1857 і т. д.).

Ряд. 47. За три кони — копа — 60 кон.

Ряд. 85. Ненатля — ненажерливість.

Ряд. 164 — 165. Ви для себе живете, заплющивши письменні очі — так Шевченко звертається до

Ряд. 250. Було: Старого Москсима.

Ряд. 253. Було: Пошкандибани вдовину

Після рядка 255 закреслено такий рядок: Колишнє згадає

Ряд. 266. Слово: Шкандибани написано замість закресленого: І рушає

Після рядка 294 закреслено: П'ють воду холодну, де слово холодну потім було виправлено: погожую

Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 156 — 165.

У варіантах (стор. 410) подаємо текст перекресленої Шевченком частини твору (від слів: „Спочинем трохи, поговорим“ до слів „Одружились небожата“).

українських і російських поміщицьких письменників — придворних поетів, які в своїх одах прославляли царів і вельмож.

Ряд. 197. Пугав Пугач над Уралом — натяк на селянське повстання, очолене Ємельяном Пугачовим (1773 — 1774).

Ряд. 198. Пііти в одах — Ш. глузує з придворних поетів. Відомо, напр., що поет Державін, якого Ш. в „Щоденнику“ зве „сплетателем торжественных од и иной гнусной лести“, одержав від Катерини II 8000 кріпаків і великої маєтки.

Ряд. 215. Пікінери — військо, озброєне піками. Пікінерські полки — військові поселення, утворені царизмом р. 1764 в Степовій Україні з місцевого населення — козаків і селян. Надзвичайно важке становище пікінерів призвело до великого бунту Донецького і Дніпровського полків (1769 — 1771 рр.), жорстоко придушеного царським сатрапом графом П. Паниним, спільно з козацькою старшиною. Чимало пікінерів забито було батогами на смерть, а решту примусили „заслужити прощення“ в походах на Крим та проти Пугачова.

Ряд. 237. Хавтури — попівські побори з селян-парафіян.

ТО ТАК І Я ТЕПЕР ПИШУ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1847 (цією поезією кінчається перший зошит „Малої книжки“ — поезій 1847 року).

В автографі після рядка 5 закреслено початий рядок: *І на годину по*.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 406.

В „Більшу книжку“ цього твору не вписано.

А НУМО ЗНОВУ ВІРШУВАТЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848. Цей твір в нас є прологом до другої кни-

жечки „невольничої поезії“ Ш. 1848 р.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 413 — 414.

У варіантах (стор. 411) подаємо текст цього твору за автографом „Малої книжки“.

Ряд. 5. Сиріч — (церк.-слов.) — тобто.

У БОГА ЗА ДВЕРМИ ЛЕЖАЛА СОКИРА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автографі „М“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 28. Спершу було: *І мер [к] за димом сонця світ.*

Ряд. 31. Спершу було: *Неначе хлопчик в льолі білій*

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 436 — 438.

В „Більшу книжку“ не вписано.

Подаючи стародавню казахську легенду, Ш. насичує її революційним змістом, викриваючи колоніальне загарбництво російського царизму на Сході. Цей грабіж народів Сходу досяг за часів Ш. (перша половина XIX ст.) особливої сили. Цілі селища канчуками царських опричників зганялися в безводні пустині, огнем і мечем винищувалися „непокірні“. Багатії-казахи допомагали російському царизмові загнати трудящі маси в ярмо соціальної і національної неволі.

Ось, наприклад, хан Доржа Назаров (XVIII ст.), ставленик царизму, кри-

ваво придушивши повстання казахів і башкирів, прислав царському сатрапові князеві Волинському 415 людських ушей, одрізаних у покараних повстанців, на доказ своєї „вірної служби“. „Де город був або село — і головня уже не тліла, і попіл вітром рознесло“. Перебуваючи на засланні, Ш. бачив навколо себе подібні картини. Він глибоко співчував „убогим киргизам“, так само, як співчував він і поневоленим народам Кавказа, уярмленим трудящим Росії, Польщі, Білорусі, Фінляндії, Молдавії та ін.

Ряд. 4. На хирю — тобто собі на біду.

ВАРНАК

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 38. Перед словом: утєкло
в автографі залишено вільне місце.

Після рядка 48 закреслено рядок:

Та мною пси коверзували.

Після слова: мною закреслено недо-
писане слово: дурне

Після рядка 104 закреслено:

Мене вельможні павичі

Хоч бачили, та не пізнали

Варнак — таврований каторжник,
що втік з каторги. На цю тему і під
таким самим заголовком Ш. згодом, уже
в Новопетровську, написав і прозову
повідь російською мовою.

Ряд. 2. Елек — невелика річка, до-
плив Урала.

Ряд. 38. Іква — річка на Волині,
доплив Стира.

Ряд. 55. Дешевших панської
собаки. — Француз Дюкре в своїх за-
писках про Росію часів Олександра I

Ряд. 106. Спершу було: В селі
гуляли, в карти грали

Рядки 185 — 186 взято з „М“. В „Б“
це місце подано так:

Святим помолитись

Та суда, суда людського

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 415 — 420.

У варіантах (стор. 412) подаємо
текст твору за автографом „М“.

зазначав, що 1808 р. ціна кріпака дося-
гала 400 — 600 франків. 1829 року
Ж. Б. Мей про часи Миколи I писав, що
в Петербурзі можна купити людину за
400 франків (150 крб.), а через кілька ро-
ків ціни на кріпаків упали до 100 крб.
Український поміщик Трошинський
1836 р. за „редкостной породы пса“ від-
дав трьох дорослих кріпаків і двох дітей.

Ряд. 124. Рудю — кров'ю.

Ряд. 165. З Броварського лісу. — Бро-
вари — містечко поблизу Києва.

ОЙ ГЛЯНУ Я, ПОДИВЛЮСЯ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 422.

У варіантах (стор. 473) подаємо
різночитання за автографом „М“.

ТА НЕ ДАЙ, ГОСПОДИ, НІКОМУ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 423.

У варіантах подаємо текст твору
за автографом „М“.

СТАРЕНЬКА СЕСТРО АПОЛОНА

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 111. Спершу було: Без тебе
я умру, умру.

Ряд. 132. Було: Ридає, плаче.
І рвучись

Ряд. 165. Було: В траві при
долоні,

Після рядка 211 закреслено такі
рядки:

Блукала в Києві одна,

Аж поки сина привела,

А потім з сином Ізяславом

Вперше надруковано в Празькому
„Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 248 —
256, під заголовком „Царі“.

У варіантах (стор. 414) подаємо
текст твору за автографом „М“.

Ряд. 1. Старенька сестро Аполлона — іронічне звертання Ш. до музи, яку він далі називає „дядиною“.

Ряд. 15. На тих помазаниках божих — на царях та королях. Ці рядки в одному з варіантів твору подано так: „Хоть нищечком якби мені ви розказали про царя — або якого короля, з їх фон-баронами-князями і їх високими страстями, бо вже остили мужики, та безталаним покритки, та й тих уже не стало. А про журбу та про печаль — остило... і паперу жаль“.

Ряд. 21. Парнас — гора в Греції, де, за міфом, жив Аполлон з музами.

Ряд. 28—29. Покажем спереду і ззаду незрячим людям — в чернетках Ш. що ж думку висловлює так: „А я трохи згодом захожуся коло царів та штилем високим розмалюю помазаних і спереду й збоку“.

Ряд. 34. Стогни (церк.-слов.) — майдани.

Ряд. 48. Давид — другий цар стародавнього Ізраїля (кінець XI і початок X століття до н. е.), родоначальник династії, яка правила царством до т. зв. Вавилонського полону (VI ст. до н. е.). За царювання Давида зміцнилося міжнародне становище Ізраїля і була заснована в Іерусалімі нова столиця Ізраїльського царства. Легенда оточила Давида сийвом святості, йому приписано поетичний дар, що ніби виявився в складанні релігійних пісень, т. зв. псалмів. Факти, що їх подає сама біблія, малюють обличчя Давида в зовсім іншому вигляді. Наприклад, ще до свого царювання Давид займався грабежами. З його відома й намови був виконаний цілий ряд убивств, якими він прагнув забезпечити собі царювання. Провадячи переможні війни з філістимлянами та з іншими сусідніми племенами, Давид відзначався страшенною жорстокістю; напр., після перемоги над моавітянами дві третини цього племені були цілком знищені; така ж доля спіткала і амонітян: одні з них були перебиті живцем; других кляли на землю вряд і потім проорювали по них упоперек плугом; треті були вкинуті в ями для виділювання цегли. Щождо особистого життя Давида, то, як видно з біблії, він мав гарем з великою кількістю жінок та наложниць.

Ряд. 51. Червлена риза (церк.-слов.) — червона риза (багрянця).

Ряд. 54. Гурія — (власне Урія Хетейянин) — Давидів воєначальник. Шевченко в основу свого твору бере такий переказ з Біблії:

„2. Одного разу над вечір Давид,

устанни з ложа, походжав на даху палацу царського і наглянув жінку, що купалася; а жінка та була вельми вродлива.

3. І послав Давид розвідати, хто ця жінка? І доповіли йому: це Вірсавія — дочка Еліама, дружина Урії Хетейянина.

4. Давид послав слуг узяти її; і вона прийшла до нього, і спав він з нею. Коли ж вона очистилася від нечистоти своєї, вернулася до свого дому.

5. Жінка ця стала наївною і послала сповістити Давида про це, кажучи: я вагітна.

6. І послав Давид переказати Іоаву: надішли до мене Урію Хетейянина, і прислав Іоав Урію до Давида.

14. Ранком Давид написав листа до Іоана і послав його з Урією.

15. В листі він написав таке: поставте Урію там, де буде найсильніший бій, і відступіться від нього, щоб він був поражений і вмер...

17. І вийшли люди з міста і стялися з Іоавом, і загинуло кілька з народу, із слуг Давидових; було забито також і Урію Хетейянина...

27. Коли скінчився час плачу, Давид послав і взяв її (Вірсавію) у дім свій, і стала вона його жінкою і народила йому сина" (Друга книга царств, розділ II).

Ряд. 55. Вертоград — (церк.-слов.) — родючий сад.

Ряд. 68. Я... Ми повелим!.. — Шевченко в уста стародавнього єврейського царя вкладає слова царських маніфестів та указів Миколи I.

Ряд. 73. Сікер — міцний напій.

Ряд. 93. Анафан — за біблійною легендою пророк часів Давида; картав царя за смерть Урії. Давид на знак каяття ніби склав навіть псалом: „Помилуй мене, боже“.

Ряд. 164 — 165. Крин — лієць; сільний — польовий.

Ряд. 173. І... і не познаю. В біблійних легендах про це розповідається:

„1. Коли цар Давид зістарівся, дійшовши похилого віку, то вкривали його одежами, але не міг він зігрітися.

2. І порадили йому слуги його: нехай знайдуть для господаря нашого царя молоду дівчину, щоб вона була при царі і ходила за ним і лежала з ним, і буде тепло господареві нашому — цареві.

3. І шукали красуню дівчину по всіх землях Ізраїльських, і знайшли Авісагу Сунамітянку, і привели її до царя.

4. Дівчина була дуже вродлива, і була вона при царі і слугувала йому, але цар не спізнав її" (Третя книга царств, розділ I).

Ряд. 175. Рогволод — князь Полоцький (кінець Х ст.).

Ряд. 180. Рогніда — дочка Рогволодова.

Ряд. 181. Лель і Лад — за старослов'янською міфологією: Лад — богиня весни, кохання і щастя в одруженні, Лель — її син.

Ряд. 185. Валькірії — богині війни у давніх германців.

Ряд. 192. Полоцьк — місто над річкою Зах. Двиною; колись столиця білоруських князів.

Ряд. 202. Володимир — княжив спочатку в Новгороді, а потім у Києві (980 — 1015). Діяльність його характеризується численними завойовницько-грабіжницькими походами на племена слов'янські, литовські та ін., розширенням політичних зв'язків Київської держави з країнами Сходу і Заходу, а також примусовим насадженням християнства в Київській Русі. Християнську церкву Володимир використовував як зброю для зміцнення панування феода-

лів над масами, для зміцнення своєї внутрішньої політичної сили і зв'язків з Візантією. Через християнство ширився культурний вплив Візантії на Русь.

Ряд. 207 — 211. Потя — (церк.-слов.) — порізав, побив; поя — взяв (тут — в наложницю); отиде в волості своя — пішов у свої володіння; растлю — згвалтував її, знечестив; прожене ю — прогнав її.

Ряд. 213. Нічого з ворогом не вдіє — за літописними відомостями Рогніда була засватана за київського князя Ярополка. Коли потім новгородський князь Володимир посватався до неї, то Рогніда відмовилася піти за нього заміж. Тоді Володимир напав на Полоцьк, убив Рогволода і силоміць узяв Рогніду. Щоб помститися за смерть батька, Рогніда пробувала вбити Володимира, але сама трохи не загинула і врятувалася від смерті лише завдяки заступництву свого сина Ізяслава. Володимир замінив Рогніді смертну кару засланням до Ізяслава, де вона й померла.

ДОБРО, У КОГО Є ГОСПОДА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Ряд. 14. Прийшли в Дар'ю — Сир-Дар'я — ріка, що вливається в Аральське море.

Ряд. 15. Ватага — тут рибальський зимівник, де розташувалася експедиція лейтенанта Бутакова, в якій брав участь

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ його не переписано.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 439.

Ш., маючи завдання змальовувати береги.

Ряд. 17. Колега — товариш Ш. по експедиції, поляк Томаш Лернер, політичний засланець, що брав разом із ним участь в експедиції на Аральське море, як спеціаліст-геолог.

ТИТАРІВНА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“

Кожанчикова, 1867, стор. 565 — 572.

В автографі є поправка в рядку 145. Спершу тут було: Той це, той, що ти в селі

В автограф „Більшої книжки“ цей твір не вписано.

Титарівна — дочка титаря, церковного старости.

Ряд. 10. Оранда — корчма, шинок,

де жив і сам орендар.

Ряд. 12. Шеляг — дрібна монета, гріш.

НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок — по першому рядку.

Рік написання твору — 1848.

Оригінал перекреслено олівцем.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 576 — 577.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Ряд. 12. Діана — давньоримська богиня полювання. Тут — уособлення місяця.

МОВ ЗА ПОДУШНІК ОСТУПНИЦІ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. VIII, стор. 4.

У варіантах (стор. 473) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

II. С. (Не жаль на злого)

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 463 — 464.

У варіантах (стор. 417) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

У цьому творі поет має на увазі українського поміщика П. П. Скоропадського, власника с. Григоровки на Котопщині, де в нього було 552 кріпаки. Ш., очевидно, зустрічався із Скоропадським під час свого перебування на Україні і бачив його „село, обідране кругом“.

Скоропадський справді був „потомок гетьмана дурного“, тобто нездарного гетьмана Івана Скоропадського

(1708 — 1722), вірного слуги царизму. За гетьманування Івана Скоропадського козацька старшина захопила більше селянсько-козацьких земель, ніж за всіх попередніх гетьманів. Петро Скоропадський — предок царського генерала Павла Скоропадського, ката українських трудящих, який 1918 року був настановлений на гетьмана німецьким імперіалізмом та українськими й російськими поміщиками і куркулями.

Г. З. (Немає гірше, як в неволі)

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок Ш. дав тільки „Г. З.“

Рік написання твору — 1848.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 6. Над словом: свіжо написано олівцем: гарно

Ряд. 10. Після слова: *моя* вписано олівцем: *ти*

Після рядка 35 закреслено рядок:
Веселі діти

Вперше надруковано в альманасі

„Хата“, 1860 р., стор. 80 – 83 (під заголовком: „На Вкраїну“).

У варіантах (стор. 418) поданий текст твору за автографом „Малої книжки“.

ЯКБИ ЗОСТРІЛИСЯ МИ ЗНОВУ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 468.

У варіантах (стор. 418) поданий текст твору за автографом „Малої книжки“.

НЕНАЧЕ ЦВЯШОК, В СЕРЦЕ ВБИТИЙ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок — по першому рядку.

Рік написання твору — 1848.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 3. Спершу було: *Списать би вже несамо виту*

Ряд. 18. Слово: *братами* вписано над нерозібраним закресленим словом.

Після рядка 31 закреслено нерозібраний рядок.

Ряд. 127. Після слова: *дівчаток* закреслено „їм“ і дописано: *щоб навчилися*.

Ряд. 184. Після слова: *молодою*

закреслено слово: *прошептала* і перенесено його в наступний рядок.

На початку рядка 185 закреслено недописане слово: *Заду*

Ряд. 244. Спершу було: *Ось на тобі, давись*.

Ряд. 284. Було: *Не плач, голубко, подивись*

Ряд. 294. Було: *А я гуляла понад морем*

Рядок 300 вписано.

Ряд. 301. Було: *З байстрям розхристана їду*.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 513—523, під заголовком „Марина“.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

ПРОРОК (Неначе праведних дітей)

Друкуються за автографом Чернігівської збірки. Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

У рукопису є присвята Шевченка: „Мойй любій кумасі, Н. В. Тарновської. На пам'ять 17 декабря 1859 року“.

Рік написання твору — 1848, в кінці автографа стоїть дата: „1859 року. Декабря 18.“ Це дата, коли Ш. переписав твір для Тарновської.

В автографі Чернігівської збірки є поправки в таких рядках:

Ряд. 23. Спершу було: *О роде лютий і неситий!*

Ряд. 25. Було: *Царя вам повелів послать*.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 470 (без заголовка).

У варіантах (стор. 419) подаємо текст твору за автографами „Більшої“ і „Малої“ книжок.

НА НИВУ В ЖИТІ УНОЧІ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автографі є поправки в рядках:

Ряд. 8. Слово: Орлине написано замість закресленого: А п т а ш е

Ряд. 10. Було: А орла повісити на тичині

Після рядка 15 один нерозібраний рядок закреслено.

Ряд. 17. Слова: А то зирк написано замість закресленого нерозібраного місця.

Ряд. 20. Було: В копиці спати, а вранці рано

Потім увесь текст перекреслено олівцем.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 582—583 (під заголовком „Сич“).

В автограф „Б“ цей рядок не вписано.

В творі йде мова про повстання, але про яке — точно не відомо. Є припущення, що Ш. має на увазі польське повстання 1846 року в Австро-Угорщині і роль в ньому т. зв. „мазурських різунів“, тобто польських селян. Розбуркані агітацією шляхти, яка закликала їх до участі в повстанні проти царської мо-

нархії за „єдину Польщу“, польські селяни кріпаки, що зазнавали жорстоких утисків від своїх поміщиків, повернули зброю проти самої шляхти і вчинили криваву розправу над нею. З цього скористався австрійський уряд, щоб ліквідувати повстання.

МІЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Ряд. 27. Цей рядок попередні видав-

ці розшифровували так: Ішли ма ж і рипучі. В автографі виразно написано: „Ишли мажеры пьючи“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 524—529.

В „Б“ цей твір не вписано.

Рядок 39. На Бесарабію пішов. — Під страшним тиском кріпацького ярма селяни цілими селами залишали свої халупи і тікали світ-за-очі. Особливо великих розмірів у першій половині XIX ст. набрали ці втечі на Правобережжі. Чигиринське поміщицтво через свого предводителя дворянства Нечая 1832 року звернулося навіть з окремим проектом до уряду, щоб запобігти цьому „лихові“. Ось що писав Нечай в „проекте к поднесению государю императору от имени дворянства всеподданнейшего прошения о нуждах дворянства с изложением причин“: „Состояние крестьян наших ни мало не улучшается; они к земледелию и приличным званию своему занятиям совершенно потеряли охоту... ропот и наре-

кания на притеснения делается почти общим, и что уже во многих местах крестьяне, под предлогом таковых притеснений и под другими различными видами, сами собою уклоняются уже от власти помещиков... Коль скоро же ни религия, ни нравы не обуздывают достаточно страстей человеческих, тогда уже физическая сила власти и законов должна заменить место совести...

Смежные с нашею губерніею новороссійских губерний помещики, с давнего времени принимая и давая в поместьях своих пристанодержательство крестьянам нашим, таким образом перевели много сих последних в свои именья, с ущербом нашим, ибо мы лишились собственности нашей, и к большій обиде еще и самих крестьян, ко-

торые, имея случай избавиться от домашних своих занятий и семейственных обязанностей, привыкают к бродяжеству, разоряют себя и оставшиеся здесь семейства и тем наносят большое опустошение в здешнем крае, без больших при том выгод и для помещиков Новороссийского края, ибо таковые бродяги, оставив здесь свои семейства, и у них жить постоянно не могут, а, влекомые праздностью, уходят часто в Бессарабскую область, а оттуда иногда и в другие смежные с нашим государством..." ("Киевская Старина", 1899, т. 65, кн. третья—червень, стор. 420, 421, 428—429).

У кирилівському маєтку ще за часів старого Енгельгардта були поширені

селянські втечі. "Одни из крестьян,— писала до влади адміністрація кирилівського маєтку,— с начала весны и через целое лето находятся в бродяжничестве, единственно дабы во время уборки хлеба уклониться от отработки барщины; другие же бывали по два года и более в самовольной отлучке". Тікали за Дунай, тікали на Дон, на Кубань, в Бессарабію, у Таврію тощо.

Ряд. 42. Файда — довгий циганський батіг; тут у розумінні взагалі канчуків, якими били поміщики та їх управителі покріпачених селян.

Ряд. 162. Москва — дружина взятого „в москалі“, — тобто солдата царської армії.

І НЕБО НЕВМИТЕ, І ЗАСПАНІ ХВИЛІ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. VII, стор. 16.

У варіантах (стор. 473) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

В автограф „Б“ твір цей не вписано.

Рік написання твору — 1848.

В автографі (рядок 14) слово: б о г у дописано пізніше.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 530—531, а також у виданні Сушкевича, Львів, 1867, т. II, стор. 242—244.

Характерно, що в цих виданнях редактори випустили останні рядки твору: „Якби не осталося сліду панського в Україні!“

Ряд. 40—42. Препоганії пани жидам... остатні продають штани — Ш. має на увазі єврейських лихварів і купців, які разом з україн-

ськими та російськими лихварями, купцями та поміщиками визискували трудящу людність.

НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІБІ СЛАВИ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автографі є поправка в рядку 12.

Спершу тут було: М о ю с и р у д у ш у.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. I, стор. 1—2.

У варіантах (стор. 420) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

КОЛО ГАЮ В ЧИСТІМ ПОЛІ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. IX, стор. 1—2.

У варіантах (стор. 420) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

ЯКБИ МЕНІ ЧЕРЕВКИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі

„Народное Чтение“, 1859, кн. V, стор. 168.

У варіантах (стор. 473) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“ та за автографом на окремому аркуші.

І БАГАТА Я

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журн. „Народное Чтение“, 1860, I, стор. 145—146.

У варіантах (стор. 474) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

ПОЛЮБИЛАСЯ Я

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Народное Чтение“, 1860, кн. I, стор. 147.

У варіантах (стор. 474) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

ПОРОДИЛА МЕНЕ МАТИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 2—3.

У варіантах (стор. 474) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

ОЙ Я СВОГО ЧОЛОВІКА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.
Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 532 — 533.
В автограф „Б“ цей твір не вписано

ОЙ ВНОСТРІЮ ТОВАРИЩА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.
Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 534.
В автограф „Б“ цей твір не вписано

ПО УЛИЦІ ВІТЕР ВІЄ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 3.
У варіантах (стор. 421) подано текст твору за автографом „М“.

ОЙ СІДУ Я ПІД ХАТОЮ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1848.
В „Б“ після першого рядка закре-

слено рядок: Як тії дівчатки
Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 3 — 4.
У варіантах (стор. 474) подано різночитання за автографом „М“.

ЗАКУВАЛА ЗОЗУЛЕНЬКА

Друкується за автографом „М“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 3.
У варіантах (стор. 421) подано текст твору за автографом „Б“.

ШВАЧКА

Друкується за автографом „М“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1848.
В автографі „М“ після рядка 37 було: У Б и х о в г у л я т и. Пізніше

Ш. цей рядок викреслив і дописав останні п'ять рядків.
Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 489 — 490.
У варіантах (стор. 422) подано текст твору за автографом „Б“.

Швачка — один з ватажків селянського повстання 1768 р. (Коліївщини). Вірно змальовуючи Швачку, як лютого месника над гнобителями — шляхтою й

орендарями, Шевченко проте і в цій поезії відбиває вплив поміщицько-буржуазної літератури (ідеалізація Палли та інших).

Ряд. 15. В Переп'яті гайдаки
нишком ночували.—Переп'ять—
маленька могила на Київщині в кол. Ва-
няківському повіті. 1845 р. її розко-
пувала Київська археологічна комісія.
В роботах комісії брав участь і Шев-
ченко, який робив відповідні малюнки

та збирав легенди, зв'язані з могилою.

Ряд. 39. Бихов—місто в Білорусі
(на Могилівщині). Ш., мабуть, мав на
увазі Бішів—містечко на Київщині.

Ряд. 40. Левченко—очевидно,
один з маловідомих селянських ва-
тажків.

ОЙ НЕ ПРЮТЬСЯ ПИВА, МЕДИ

*Друкується за автографом „Малої
книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

Рік написання твору—1848.

В автографі рядок 21 спершу було

*написано так: Ой подежить во-
роненьки*

*Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 535—536.*

*В автограф „Б“ цей твір не впи-
сано.*

Рядок 3. Чумацтво—торгово-
підприємницький промисел, виник на Україні
в XVI і XVII ст., особливо поширився у
XVIII і першій половині XIX ст. Чумаки
провадили торгівлю з Чорномор'ям. При-
возили звідти сіль, рибу; туди везли
хліб, вироби з дерева тощо. Спочатку
чумаки були переважно дрібні торговці
із заможних козаків, міщан та селян.
В далекі подорожі для більшої без-
пеки, оборони від нападу татар тощо
чумаки їздили гуртом—валками. У XVIII
і в першій половині XIX ст., в зв'язку
з дальшим розвитком торгівлі і торго-
вого капіталу, частина чумаків переро-
стає в великих капіталістів-купців. Се-
ред них були такі, що за літо „заробляли“
4000—10000 крб., нагромаджуючи капі-
тали в сотні тисяч карбованців. Ці чу-
маки-гиганти, чумаки-капіталісти, органі-
зуючи великі чумацькі валки, визиску-

вали десятки, сотні наймитів з обезземе-
леного селянства і біднішого козацтва.
В чумацьких піснях чумаки-наймити
виступають як справжні невольники.
Коли їх кличуть вернутися додому, во-
ни відповідають: „Ой раді б ми вер-
нутися—хазяїн не пускає“. Наймити
одержували мізерну платню—напр.,
в 30-х роках XIX ст.—до 25 крб. на рік.
Чимало гинуло їх у далекій дорозі від
пошестей.

Чумацькі наймити, випусквані ха-
зяями, часто приставали до постанських
селянських загонів, які боролися проти
поміщиків, нерідко нападаючи й на чума-
ків-купців.

В другій половині XIX ст. чумацтво,
яке не відповідало розвитку капіталі-
стичного господарства і не мало змоги
конкурувати з новим транспортом (заліз-
ниці, пароплави), занепадає.

НА УЛИЦІ НЕВЕСЕЛО

*Друкується за автографом „Малої
книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

Рік написання твору—1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

*В автографі „М“ рядки 7—8 спершу
були написані так:*

З іншими полюбитися

Чи то утопитися.

*Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 537.*

У ТІЛІ КАТЕРНИН

*Друкується за автографом „Малої
книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

Рік написання твору—1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

*В автографі є поправки в таких
рядках:*

Ряд. 9. Слово: ми вписано пізніше.
Ряд. 44. В автографі маємо: Третій Кіндрат Ярошенко. Даємо Іван, бо Ш. на початку (ряд. 7)

власноручно виправив Кіндрат на Іван.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 221 — 223.

Ряд. 42. Козлов — місто над Чорним морем, на західному узбережжі Криму, тепер — Євпаторія.

Ряд. 47. Бахчисарай — Бахчиса-

рай, колишня столиця Кримського ханства („Бахче-Сарай“ — „палац садів“), тепер — центр Бахчисарайського району Кримської АСРР.

ІЗ-ЗА ГАЮ СОНЦЕ СХОДИТЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 472.

У варіантах (стор. 422) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

ОЙ ПІШЛА Я У ЯР ЗА ВОДОЮ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 538.

НЕ ТАК ТІІ ВОРОГИ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 5. Слово: тебе вписано пізніше.

Після рядка 10 закреслено два нерозібрані рядки.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 539.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

ОЙ ЛЮЛІ, ЛЮЛІ, МОЯ ДИТИНО

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 5.

У варіантах (стор. 475) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНИЛО

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Берестечко — містечко на Волині поблизу Володимира, відоме тим, що тут р. 1651 козацька старшина зрадила селянсько-козацькі маси в їх боротьбі проти шляхетської Польщі. В червні 1651 р. під Берестечком польська армія на чолі з королем Яном-Казіміром розпочала бій з селянсько-козацькими повстанськими загонами на чолі з Хмельницьким. Кримський хан, що прийшов на допомогу Хмельницькому, несподівано покинув поле бою. Хмельницький кинувся за ханом, щоб умовити його вернутись.

Боячись поразки, козацька старшина почала переговори з польським урядом,

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VII, стор. 1.

У варіантах (стор. 423) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

які, проте, не дали ніяких наслідків, бо польський уряд поставив такі вимоги, яких козацька старшина не могла прийняти. Після цього польське військо поновило наступ. Воно загатило річку Пляшуву, так що вода залляла прибережну частину табору селянсько-козацького війська. Козацька старшина і частина реєстрового козацтва на чолі з Богуном вночі втекли з табору. Коли повстанці довідалися про це, серед них почалася паніка. Польське військо, скориставшись цим моментом, жорстоко погромило повстанців, в наслідок чого під Берестечком загинуло кілька десятків тисяч селян і рядових козаків.

ТУМАН, ТУМАН ДОЛІНОЮ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 4 — 5.

У варіантах (стор. 423) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автографі „М“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 4. Слово „в“ вписано пізніше.

Ряд. 9. Слово: корогвами написано замістьзакресленого: о б р а з а м и.

Вперше надруковано у „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 655.

Ряд. 37—38. Одногласне, однос-тайне громада вибрала гетьмана — в дійсності часто було навпаки: обрання гетьмана загострювало класову боротьбу між заможними козаками, старшиною, „кармазинниками“, „дуками-срібляниками“, з одного боку, і „голо-тою“, „козаками-нетягами“, „сіромою“ — з другого. Досить пригадати так звану „Чорну раду“ 1663 р., коли обрання гетьмана супроводилося значними повстаннями козацької бідноти проти стар-

шини. „Багато козаків значних чернь по-забивала. А старшина, козаки значні, всіляко ховалися, де хто міг, жупани кармазиннові на сіряки міняли“, так пише про ці події літописець („Летопись само-видца“, К., 1878, стор. 77).

Ряд. 39. Преславного Лободу Івана — Лобода звався Григор, а не Іван; гетьманував над реєстровими козаками з перервами від 1593 до 1596 р.; був значним землевласником (володів селом Сошники, на Київщині); мав також

багато рухомого майна. Під час придушення польським урядом селянсько-козацького повстання на Україні в 1596 р. Лобода стояв на чолі повстанського табору (на р. Солониці, недалеко від Лубнів), обложеного польським військом; на одній із рад, що відбувалися в таборі, Лобода був забитий повстанцями,

прихильниками Наливайка, які обвинуватили Лободу в зраді.

Ряд. 62. Наливайко — ватажок нереєстрового козацтва в кінці XVI ст. За участь в селянсько-козацькому повстанні на Україні в 1593—1596 рр. Наливайко був скараний польським урядом на смерть (1597 р. у Варшаві).

У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Ряд. 1. У перетику ходила — у невеличкий лісок, що перетинає, одмежовує чийсь лани або село від села.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Ряд. 7. Замість: Мене горне було: Бондар.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 540—541.

Ряд. 10. Лимаренко — син лимаря, ремісника, що робить збрую для коней.

У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАПЕСЕНЬКО

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 5. Невеселяя, написано замість закресленого нерозібраного слова.

Після рядка 7 викреслено такі три рядки:

Ряд. 20. Притика — кілок, яким притикають ярмо до дишля.

Того молодого
Чумаченька свого
Зострічати.

Ряд. 19. Слова: в степу вписані.

Ряд. 22. Слово: Івана вписано замість закресленого нерозібраного слова.

Ряд. 25. Було:

Боже милий, милосердий,
Я його так любила.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 542.

НЕ ТОПОЛЮ ВИСОКУЮ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Ряд. 7. Слова: й досі написані замість закресленого нерозібраного слова.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 543.

УТОПТАЛА СТЕЖЕЧКУ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору 1848.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 486.

У варіантах (стор. 475) подаємо різночитання за автографом „М“.

І ШИРОКУЮ ДОЛИНУ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору 1848.

Вперше надруковано в журналі „На-
родное Чтение“, 1860, кн. I, стор. 143.
У варіантах (стор. 423) подаємо
текст твору за автографом „М“.

НАВГОРОДІ КОЛО БРОДУ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору 1848.

Вперше надруковано в журналі
„Основа“, 1861, кн. VII, стор. 3.
У варіантах (стор. 475) подаємо
різномовні за автографом „М“.

ЯКБИ МЕНІ, МАМО, НАМИСТО

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1848.
В „Б“ є поправки в таких рядках:
Ряд. 4. Спершу було: *Т а м г р а в*
м у з и к а т р о ї с т а.

Ряд. 6. Було: *К о х а ю т ь с я , м а м о ,*
м а м о.
Вперше надруковано в журналі
„Основа“, 1861, кн. VII, стор. 2.
У варіантах (стор. 475) подаємо
різномовні за автографом „Малої
книжки“.

НЕ ХОЧУ Я ЗЖЕНИТИСЯ

Друкується за автографом „Малої
книжки“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.
В автограф „Б“ цей твір не вписано.
Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 224 — 225.

Ч У М А

Друкується за автографом „М“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1848.
В „Б“ цей твір не вписано.
В „М“ є поправки в таких рядках:
Після першого рядка закреслено
один нерозібраний рядок.
На початку рядка 20 одно нерозі-

бране слово закреслено; ті її вписано.
Ряд. 24. Слово: *с у м у ю т ь* напи-
сано замість закресленого нерозібра-
ного слова.
Ряд. 25. Слова: *з а г о р о д а м и* на-
писані замість закресленого нерозібра-
ного слова.
Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 544 — 545.

В іншому варіанті цей твір почи-
нається так: „Холера з заступом ходила“.
На протязі першої половини XIX ст.
Росія та Україна пережили кілька епі-
демій холери, зокрема в 1831 та 1848 рр.

З найбільшою силою ці епідемії падали
на виснажене, голодуюче селянство. За
самий тільки 1831 р. в Росії загинуло від
холери понад 100000 чол., переважно се-
лян. Єдиною формою „боротьби“ ца-

ризму проти цієї епідемії були молитви, ладаи, „хресні ходи“ та проповіді. Пушкін жорстко висміяв характер подібних попіських проповідей: ... „И холера

послана вам, братцы, оттого, что вы оброки не платите, пьянствуете, а если вы будете продолжать так же, то вас будут сечь. Аминь“.

І ЗНОВ МЕНІ НЕ ПРИВЕЗЛА

Друкуються за автографом „М“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

В „М“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 25. Спершу було: То підую погуляю

Ряд. 26. Після слова: понад закреслено нерозібране слово і вписано: м о р е м, а на початку рядка дописано: погуляю

Рядок 27. Було: Розважити (!) своє горе.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 546—547.

... „У меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет“ — писав ІІІ в „Щоденнику“ 10. ІІІ. 1858 р., надуючи своє перебування „на берегах Стар-Дарин“. „Тяжко мені, дуже тяжко“ — зойком пишеться в одному листі з Кос-Арала. Немає листів від знайомих, які „колись божились та клялись, братались, сестрились зо мною“. Зрозуміли „землячки“, що ІІІ не „тихий, кроткий, ніжний бандурист“, а бунтар проти існуючого самодержавно-кріпосницького ладу. „Тогда, по поводу катастрофы 1847 г. и обиска, — розповідає в своїх спогадах Білозерський, — все в провинции находилось под таким страхом и трепетом, что и помышлять не смели о переписке с Шевченко. Тогда-то погибла масса писем, книг с надписями, рукописей и драгоценного исторического и этнографического материала, сожженного или закопанного в землю“. Українські пани одвернулися тепер від засланця. Та й не тільки одвернулися. Кожен з них наввипередки намагався підкреслити свою любов та пошану до царизму, засудити „политического преступника“. „Я сердцем предчувствовал, — писав 1848 р. Лукашевич, — что он (Шев-

ченко. — *Ред.*) дождется когда-нибудь на свою шею петли!“ Шевченко, перебуваючи на засланні, з гнівом і презирством писав про своїх „землячків“: „Було на собаку кинь, то влучиш друга, а прийшлось до скрути, то святий їх знає, де вони поділись? Чи не вимерли, крий боже? Ні, здравствують, та тільки одурались свого безталанного друга!“ ІІІ. й не шукає їхньої ласки. А повертаючись з заслання, він ганьбить українське панство за його „подлую лесть“ царизмові, і не тільки ганьбить, а й пориває з багатьма знайомство. Ось один з таких епізодів: „Прошлой зимой в фельетоне „Русского Инвалида“ вижу на бесконечных столбах бесконечное малороссийское стихотворение по случаю, не помню, по какому именно случаю, помню только, что отвратительная и подлая лесть русскому оружию. Ба, думаю себе, не мой ли это приятель так отличается. Смотрю: действительно он — А. Чужбинский. Так ты, мой милый, жив и здоров, да еще и подличать научился! Желаю тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобой не желаю!“ (Щоденник, 2—3 липня 1857 р.).

В НЕВОЛІ, В САМОТІ НЕМАЄ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. VII, стор. 7.

У варіантах (стор. 424) подаємо текст твору за автографом „Малой книжки“.

ОЙ УМЕР СТАРІЙ БАТЬКО

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VII, стор. 2—3.

У варіантах (стор. 424) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

НЕ ВЕРНУВСЯ ІЗ ПОХОДУ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Вперше надруковано в журналі „На родное Чтение“, 1860, кн. I.

У варіантах (стор. 475) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

Автограф перекреслений олівцем. В ньому є поправки в таких рядках:

Ряд. 53. Спершу було: Уже де вона читала

Ряд. 59. Було: Та й сплела со[б]і такую.

Цей твір вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 79—82.

Ряд. 5. Здоровий-прездоровий — університет, який після польського повстання (1830—1831 рр.) перетворений був на шпиталь (1832 р.). Отже, можливо, що подія, про яку тут розповідає Ш., сталася під час перебування його у Вільні.

Ряд. 7. Бакалярів розігнали — тобто студентів.

Ряд. 9. Остра брама — міська брама у Вільні з іконою „богородиці“, проходячи перед якою віруючі повинні були скидати шанки.

Ряд. 43. За к р е т — передмістя Вільні.

ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 6. Спершу було: А дурний попович

Ряд. 44. Було: Та молися богу. На початку рядка 62 закреслено нерозібане слово.

Ряд. 83. Було: За гетьмана й панахиду

Спершу надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 573—575.

Ряд. 8. Самойлович — гетьман (з 1672 до 1687 р.), походив з попівського роду. Крім маєтків з тисячами кріпаків за час гетьманування Самойловича разом з синами „придбав“ 70 000 карб. готинкою, силу срібного посуду, різних золотих і срібних оздоб, коштовної зброї, худоби, зброї тощо. Незадоволена з Самойловича в останні роки його гетьманування велика старшина скинула його з гетьманства за згодою і допомогою царського уряду, висунувши на гетьмана Мазепу.

Ряд. 13. Дорошенко Петро — козацький старшина — мав великі маєтки. Ставши 1665 р. гетьманом на Правобережжі, спочатку скеровував свою політику на спілку з польською шляхтою, а потім з турецькими феодалами, прагнучи під їхньою зверхністю зміцнити старшинську диктатуру на Україні. З Дорошенком розпочав боротьбу лівобережний гетьман Самойлович, представник старшини, яка орієнтувалася на царизм. Підтриманий царським військом на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським, головнокомандувачем царського війська на Україні, Самойлович переміг Дорошенка. Останній, не діставши потрібної допомоги від турецьких і татарських феодалів і покинутий значною частиною старшини, що перейшла на бік Самойловича, 1676 р. зрікся гетьманства. Йому було призначено жити в містечку Сосниці Чернігівського полку,

що надане було йому як маєток. Але незабаром царський уряд викликав Дорошенка до Москви, а потім призначив вятським воєводою. Залишивши через кілька років службу, Дорошенко одержав від царя село Ярополче, Волоколамського повіту, з 1000 кріпацьких дворів, де й жив до смерті як поміщик. Дорошенко, як і інші гетьмани, боровся за інтереси козацької старшини. Сам Дорошенко, наприклад, писав „султану турецькому“, що він „без числа таких людей (повстанців. — Ред.) сердюками (найманим військом. — Ред.) и снарядом розгромив, поотдавал татарам“. Ш. під впливом поміщицької історіографії ідеалізує Дорошенка. Проте основним у творі є протест поета проти колоніального гноблення України.

Ряд. 41. Клейноди — ознаки гетьманської влади: булава, бунчук, хоругви печатка і літаври.

Ряд. 55. Улус — татарське село.

Ряд. 68. Шляхом Ромоданом. — Ромоданами звалися чумацькі шляхи, що йшли з Полтавщини на південь.

Ряд 77. Святий Ростовський — Дмитро Туптало, мітрополит ростовський (1702 — 1709 рр.); син козацького сотника з Київщини, прихильника Дорошенка. Спільні інтереси попівства і козацької старшини, а також родинні зв'язки між ними пояснюють, чому саме Дмитро Ростовський спорудив пам'ятника Дорошенкові.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1848. Декабря 24. Кос-Арал (як зазначає сам Ш. в автографі альбома).

Вперше надруковано в альманасі „Хата“, 1860 р., стор. 77 — 78 (під заголовком: „На різдво“. Цей заголовок вигаданий П. Кулішем).

У варіантах (стор. 424, 425) подаємо текст твору за автографами „Малої книжки“ та альбома.

НЕНАЧЕ СТЕПОМ ЧУМАКИ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Цей твір є вступом до третьої книжечки „невольничої поезії“.

В автографі „Б“ рядок 10 спершу було написано так: Не хай собі хоч розіпнуть

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 444.

У варіантах (стор. 476) подаємо різночитання за автографом „М“.

У ОГЛАВІ...

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 13. Спершу було: *К в а с о л я в і т ь с я п о т и ч и н і*.

Ряд. 18. Слова: *б у в с о б і н а п и с а н і* замість *з а к р е с л е н и х* нерозібраних слів.

Ряд. 20. Слова: *з а д и т и н у* написані замість *я к и х о с ь* *з а к р е с л е н и х* слів.

Після рядка 20 закреслено один нерозібраний рядок.

Ряд. 22. Було: *У з я в с о б і ч и ю с ь д и т и н у*.

Ряд. 45. Слово: *л і т а є* вписано замість *з а к р е с л е н о г о* нерозібраного слова.

Ряд. 92. Було: *Т о я й о г о п о в и р и в а ю*.

Ряд. 137. Після слова: *у ж е* закреслено нерозібране слово.

Ряд. 171. Було: *Х о ч е ш* *п о г у б и т и*.

Ряд. 192. Слова: *ч и щ о* написані замість *з а к р е с л е н о г о* нерозібраного слова.

Ряд. 203. Слова: *а я т а к и н е ч и т а т и м у* написані замість *з а к р е с л е н и х* нерозібраних слів.

Ряд. 292. Було: *Д о ж е н у* *П е т р у с я*.

Ряд. 303. *П о б і ж у* вписано замість *з а к р е с л е н о г о*: *П і д у*

Ряд. 380. Було: *С т а р и м* *д у р н е м ...* *Т а к і* *т р е б а*.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 492 — 508 (під заголовком „Сотник“), а також у вид. Сушкевича, т. II, стор. 168 — 183 (під заголовком „Сотник“). В автографі заголовка немає.

Ряд. 115. Оглаві Борисполь — містечка: перше — на Чернігівщині, друге — на Київщині.

Ряд. 167. *І г н и ч* *н е* *д о* *р е ч і* — все це пі до чого, подолалу.

ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ПЛІВЕ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в „Основі“ 1861, кн. XI — XII, стор. 4 — 5.

У варіантах (стор. 426) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

ЯК МАЮ Я ЖУРНІТИСЯ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. XI — XII, стор. 5.

У варіантах (стор. 476) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

НАЩО МЕНІ ЖЕНИТИСЯ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в альманасі „Хата“, 1860, стор. 79—80 (під заголовком „Козацька доля“).

У варіантах (стор. 426) подаємо текст твору за автографом „М“.

ОЙ КРИКНУЛИ СІРІ ГУСИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі „Б“ рядок 3 написано так: *Стала на все село; збоку*

чужою рукою дописано олівцем: Слава?

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. III, стор. 3—4.

У варіантах (стор. 476) подаємо різночитання за автографом „Малої книжки“.

ЯКБИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 6. Дівчаток накритих — покриток.

Ряд. 34. Лановий — доглядач за роботами на панській ниві.

Ряд. 44. Спершу було: *Прибігли люди. Не рятують*

Ряд. 63. Було: *Сіли одпочити.* Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 453—456.

У варіантах (стор. 426) подаємо текст твору за автографом „М“.

Ряд. 50. Опрігся — сконав, умер.

Ряд. 68. Поїзжане — весільні гості, що після весілля проводжали молоду до хати молодого.

ЗАРОСЛИ ШЛЯХИ ТЕРНАМИ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі „Б“ цей твір не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Після рядка 8 закреслено один нерозібраний рядок.

Ряд. 17. Було: *Свого серця молодого.*

Ряд. 20. Слова: „Мої дні і“ написано замість закреслених нерозібраних слів. У слові молодії закінчення „ії“ дописано замість закресленої нерозібраної частини слова.

Ряд. 33. Було: порадовать, і укорить

Ряд. 38. Було: На мою країну.
Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 509—510.

ЗАЦВІЛА В ДОЛИНІ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 5—6.

У варіантах (стор. 428) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

У НАШІМ РАІ НА ЗЕМЛІ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. VIII, стор. 1—3.

У варіантах (стор. 428) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

НА ВЕЛНІДЕНЬ, НА СОЛОМІ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. II, стор. 1.

У варіантах (стор. 476) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

БУЛО РОБЛЮ ЩО, ЧИ ГУЛЯЮ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 24. Спершу було: Ніколи не мати.

Ряд. 29. Слова: Чого думаю написані замість закреслених: І не знати му, чого я

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 511—512.

БУВАЄ ІНОДІ СТАРШІЙ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі є поправки в рядках:

Ряд. 4. Спершу було: *І заспіває*, хоч не вмів.

Ряд. 8. Слова: *Витає весело* над ним написано замість закресленого нерозібраного рядка.

Ряд. 16. Слова: *Не раз такому любо стане* написано замість закресленого нерозібраного рядка.

Ряд. 17. Слова: *Не раз барвінком* написано замість закреслених нерозібраних слів.

Ряд. 21. Було: *Святая травки* проросте.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 440.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Оригінал перекреслений олівцем.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 6. Після слова: *Того* закреслено одно нерозібане слово.

Ряд. 44. Спершу було: *Отак і я тепер терплю*

Ряд. 47. Слово: „її“ написано замість закресленого нерозібраного слова.

Ряд. 48. Слова: *Мою Україну широку* написано замість закресленого нерозібраного рядка.

Ряд. 49. Слова: *і одиникий* написані замість закресленого нерозібраного слова.

Ряд. 50. Слово: *бачте* написано замість закресленого нерозібраного слова.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 580 — 581.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Ряд. 10—11. Либонь уже десяте літо, як людям дав я „Кобзаря“ — перше видання „Кобзаря“ вийшло 1840 року (травень).

Ряд. 53. Дулевина — гартована сталь, з якої робили дула рушниць.

Ряд. 56. Вона — капуста головата — так Ш. глузує з українських та російських ліберальних „культурних діячів“, що були холопами царсько-поміщицького ладу, покірливо слугуючи йому своїми писаннями.

ДУРНІ ТА ГОРДІ МИ ЛЮДИ

Друкуються за автографом з альбома, вжитого у Ш. жандармами під час трюсу 1850 р. в Оренбурзі. Знайдено його 1907 р. в архіві департаменту поліції (кол. III відділ царської канцелярії).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі є поправки в таких рядках:

Після рядка 9 закреслено нерозі-
раний рядок.

Рядок 10. По волі разуму го-
рять вписано замість закресленого
нерозібраного рядка.

Ряд. 26. Після слів „та й“ одно не-
розібане слово закреслено.

Після рядка 30 закреслено чотири
нерозібрані рядки.

Вперше цей твір був опублікований
В. Доманицьким у „Кобзарі“ 1908 р.,
стор. 485—486.

В автографі „М“ і „Б“ цей твір не
вписано.

І ЗОЛОТОЇ, Й ДОРОГОЇ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі (рядок 7) після слова:

хлопчика викреслено слово: під

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 427.

У варіантах (стор. 430) подаємо
текст твору за автографом „Малої
книжки“.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі „Б“ є поправки в та-
ких рядках:

Ряд. 14. Слово: мені спершу було
написано після слова: чомусь.

В рядку 39 викреслено помилково
написане вдруге слово: ота

Вперше цей твір надруковано в
„Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 428—
430.

У варіантах (стор. 430 і 431) подаємо
текст твору за автографом „Малої
книжки“ і автографом з альбому Шен-
ченка.

Ми вкупочці колись ро-
сли — автобіографічний твір, в якому
ІІІ згадує своє село (Кирилівку) і то-
варишку дитячих літ — Оксану К—ко,
дівчину-кріпачку, яка потім стала жерт-

вою дворянської розпусти (див. при-
мітку про О. К—ко на стор. 489 цього
тома).

Ряд. 36. Сатурн — бог часу за
римською міфологією.

ГОТОВО? НАРУС РОЗПУСТИЛИ

Друкується за автографом „Малої
книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В автографі „Б“ цей твір не вписано.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 441.

„Двухлетнее плавание по неисследо-
ванному еще Аральскому морю“ часто
згадує поет в своїх листах і в „Щоден-

нику“. Експедиція Бутакова, в якій брав
участь ІІІ, вирушила в море 25 липня
1848 року. 23 вересня експедиція пішки

прийшла до острова Кос-Арала, в гирлі Сир-Дар'ї, на зимівлю. Тут поет тяжко захворів цингою. Але все ж він багато працює над матеріалами, здобутими під час експедиції, малює і дуже багато пише. На весні 1849 р. знову експедиція вирушила в море і лише в вересні Ш. покинув сумні береги Аральського моря. Вертаючись із заслання (після ув'язнення в Новопетровському форті) і зустрів-

шись у Володимирі з Бутаковим, Ш. записує 10. III. 1858 р. в „Щоденнику“: „Тепер, он (Бутаков.— *Ред.*) едет с женой в Оренбург, а потом на берега Сыр-Дарьи. У меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет“.

Ряд. 4. Байдара і баркас — великі човни, парусники.

МИ ВОСЕНИ ТАКИ ПОХОЖИ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1849.

В „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 19. Спершу було: По л е м п о д о л и л і,

Після рядка 28 було почато новий рядок: Т в о ю п р а в д у, а л е п о т і м з а к р е с л е н о.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 431 — 432.

У варіантах (стор. 432) подаємо тексти автографів твору з „Малої книжки“ і альбома Шевченка.

ЛІЧУ В НЕВОЛІ ДНІ І НОЧІ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

Цим твором починається четверта

книжечка (1850 р.) „невольничої поезії“ Ш.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. III, стор. 2.

У варіантах (стор. 433) подаємо текст твору за автографом „М“.

Ряд. 33. Р у ш а ю.— Останні рядки даного твору в одному з варіантів („М“) Ш. подав так: „Нехай як буде, так і буде.

Чи то плисти, чи то брести. Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду тихенько білі листи“.

МИ ЗАСПІВАЛИ, РОЗІЙШЛИСЬ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

В автограф „Б“ цей твір не вписано.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 562.

НЕ МОЛИЛАСЯ ЗА МЕНЕ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

В автографі „Б“ рядок 40 спершу було написано так: Д а в ш т и, г о с п о д и, п а л а т и

Вперше надруковано в альманасі „Хатина“, 1860, стор. 83—84, під заголовком „Хатина“.

У варіантах (стор. 434) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

ПЕТРУСЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

В автографі „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 48. Спершу було: З нудьги в поле погуляти

Після рядка 52 закреслено такі рядки:

За шляхом хлопчик. Чи се ти?
Петрусю! каже

Після рядка 74 закреслено рядок:
І рада стала

Ряд. 78. Було: А ми не знали,
що твориться

Ряд. 107. Спочатку було: Перед

іконою пречистої. Потім слово: іконою закреслено і вписано: образом, а далі знову відновлено першу редакцію.

Ряд. 150. Замість слова: стіну спершу було: камінь

Ряд. 194. Спершу було: І спать упоравшись лягла.

Ряд. 206. Було: За гробом люде ідучи.

Ряд. 207. Було: Прощатся люде. А ж гуде

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. VII, стор. 1—5 (з великими пропусками, під заголовком „З поеми „Петрусь“).

У варіантах (стор. 435) подаємо текст твору за автографом „Малої книжки“.

Ряд. 14. Цугом — запряжка по кіль-
ка пар коней одна за одною: це був зви-
чайний виїзд багатого панства.

Ряд. 115. Все — (церк.-слов.) да-
ремно, марно.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ

Друкується за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Ряд. 31. Де ж ти — є підстави га-
дати, що Ш., має тут на увазі М. Ю.
Лермонтова (1814—1841), великого ро-
сійського поета, який в ряді своїх творів
гостро бичував царських підлабузників-
сатрапів.

„А вы, надменные потомки
Известной подлостью прославленных
отцов,
Пятою рабскою поправшие обломки
Игрою счастья обиженных родов!“

Рік написання твору — 1850.

В автографі „Б“ його не вписано.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 560—561.

Вы, жадною толпой стоящие у трона
Свободы, Гения и Славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда — все молчи!..“

Так ганьбив Лермонтов царських са-
новників у творі „Смерть поета“. Гер-
цен у своїй роботі „О развитии револю-
ционных идей в России“ так схаракте-
ризував поетичну діяльність і саму особу
М. Ю. Лермонтова: „Он всецело при-
надлежит нашему поколению. Мы все

наше поколение, были слишком юны, чтобы принимать участие в 14 декабря. Разбуженные этим великим днем, мы видели только казни и ссылки. Принужденные к молчанию, сдерживая слезы, мы выучились, сосредоточиваться, скрывать свои думы,—и какие думы! То не были уже идеи цивилизующего либерализма, идеи прогресса, то были сомнения, отрицания, злобные мысли. О Лермонтове говорили, как об избалованном аристократическом ребенке, как о каком-нибудь бездельнике, погибающем от скуки и пресыщения. Никто не хотел видеть, сколько боролся этот человек, сколько он выстрадал, прежде чем решился высказать свои мысли. За великий поэтический талант и за бунт Лермонтова проти тиранії Ш. так само глибоко його шанував і високо цінював (див. записи в „Щоденнику“ від 20 і 28 липня 1857 р.).

Ряд. 33. Пророче божий—ці слова так само можна розглядати як звертання поета до Лермонтова, який у творі „Пророк“ писав:

„С тех пор, как вечный судия
Мне дал всеведение пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока.
Провозглашать я стал любви
И правды чистые ученья:
В меня все ближние мои
Бросали бешено камня“.

Ряд. 34. Присносущий—(церк.-слов.)—що існує вічно.

Ряд. 40—41. Про марне литув кров з людей великими катми—Лермонтов з приводу грабіжницької царської війни на Кавказі писав:

„И с грустью тайной и сердечной
Я думал: жалкий человек.
Чего он хочет!.. Небо ясно,
Под небом места много всем,
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он—зачем!“

(„Я к вам пишу“).

Ряд. 47. І чуем бога в небесах—переспів кінцівки поезії Лермонтова—„Когда волнуется желтеющая нива“ („и в небесах я вижу бога“).

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ

Друкуються за автографом „Малої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору—1850.

Поміщицько-дворянські письменники, змальовуючи побут покріпаченого селянства, вдавалися до солоденької елегійної лірики: „Ой не дарма, Катренюко, тужиш по родині! Чи є ж де жить так гарненько, як в тій Україні?! Червоніють в нас в затишші яблучка і грушка, а дівчата червоніші: що дівка, то душка. І сонечко веселіше у нас вранці сходить, і ввечері люб'язніше за гори заходить“—писав, наприклад, про Україну Гулак-Артемовський, український поет, про якого Ш. писав: „Г. Артемовський в пани постригся“. П. Куліш у панських маетках, в кріпацьких селах також бачив „рай“. „Весьма удобные и чистые избы, народ здоровый, веселый и хорошо одетый; у каждого мужика полон двор лошадей и скота... Самое обхождение со мною крестьян показалось мне как-то облагоустроенным: я нашел в них учтивость без глупого

В автограф „Б“ його не вписано.

Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“ 1876 р., т. II, стор. 152—155 (а також у „Правді“, 1876, № 4, стор. 125—127).

страха и удивления к приезжему, что меня очень занимало и вместе радовало... Говорил себе мысленно: как много зависит не только вещественное, но и нравственное благосостояние от помещика. Надо ему иметь только бескорыстие и справедливость, чтобы крестьяне сделались зажиточными и счастливыми. Житейские нужды не велики, а для счастья внутреннего природа так много влагает добрых чувств в их простые души“ („Карманная книжка для помещиков или лучший, извлеченный из опыта способ управлять имением“, СПб, 1846). Ось як крізь Гребінчині окуляри виглядає „шасливе“ життя в кріпацькому селі: „Кашовар, почепивши на вила свитку, зійшов на могилу та знай маха, щоб ішли вечерять. Біля куреня уже стоять ваганки, повнісінькі галушок з салом, або коли в піст, то з таранею. Прийшли хлопці, випили по корячку, сіля,

ідати собі галушки, настромлюючи на спички. Сміх, регіт, гудуть як ті бджоли..."
"Так тобі легко дихать, так весело!.. Прийдеши у хату, шапку об землю і сам мерщій на коліна перед образами,— молишся і плачеш, плачеш і молишся. І що то бог святий так любить своє створіння?" ("Так собі до земляків").

Шевченкові-кріпакові ненависне було це базікання "дурнів у жупанах". "Щоб млать людей, то треба пожити з ними,

а щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу!" (з передмови Шевченка до нездійсненого другого видання "Кобзаря", 1847 р.).

Шевченко цим "марнотрателем", дворянським письменником, протиставляє свою глибоко-правдиву картину кріпацького села.

Ряд. 73. Х у л а — (церк.-слов.) — образа, зневага.

БУВАЄ, В НЕВОЛІ ПОДІ ЗГАДАЮ

Друкуються за автографом "Малої книжки".

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

В автограф "Б" його не вписано.

В автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 7. В слові *з а с н у в* закінчення "в" дописано олівцем.

Ряд. 8. Було: *Р а з м е н і п р и с н и л о с ь*.

Ряд. 63. Перед словом: *к р о в ' ю* викреслено одно нерозіbrane слово. Слово: *с и н у* вписано.

Ряд. 67. Одно нерозіbrane слово в

кінці цього рядка і наступний рядок (також нерозібраний) закреслені.

Ряд. 77. Слово: *м е н е* вписано замість закресленого нерозібраного слова.

Ряд. 93. Було: *Н а л ю д я х і з с е л а в с е л о*

Ряд. 105. Слова: *я б а ч и в* вписано замість закресленого нерозібраного слова. Далі два нерозібрані рядки закреслено.

Ряд. 106. На початку рядка закреслено слово: *Д р а г у н и*. Слово: "п'я н а" вписано.

Ряд. 108. На початку рядка закреслено: "Т а м і". Слова: "т е ж. А" вписано.

Вперше надруковано в "Кобзарі" Кожанчикова, стор. 563 — 564.

Ряд. 53 — 55. Аж поки третій Сигизмунд з проклятими його ксьондзами не роз'єднали нас.— Сигизмунд III, король польський (1587—1632), відомий як фанатичний поборник католицизму. За його королювання, в 1596 р., в м. Бересті відбулася унія православної церкви з католицькою. В здійсненні унії католицькій церкві допомогло вище православне духовництво, яке хотіло позбутися втручання в церковні справи братств (організацій за-

можного міщанства та частини православної шляхти); звільнитися від залежності від східних греко-православних патріархів і здобути всі права вищого католицького духовництва. Унія зміцнювала позиції католицизму, владу Польщі на Україні і сприяла посиленню соціального та національно-релігійного пригнічення українських трудящих мас.

Ряд. 83. Ч у р а — а б о д ж у р а — слуга заможного козака, козацького старшини.

І СТАНОМ ГНУЧНМ, І КРАСОЮ

Друкуються за автографом "Більшої книжки".

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

Вперше надруковано в "Кобзарі" Кожанчикова, стор. 425 — 426.

У варіантах (стор. 437) подаємо текст твору за автографом "Малої книжки".

ОГНІ ГОРЯТЬ, МУЗИКА ГРАЄ

Друкуються за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.
Рік написання твору — 1850.
Вперше надруковано в журн. „Ілюстрація“, 1861, № 177 (13. VII), стор. 27.

У варіантах (стор. 438) поданий текст твору за автографом „Маліт книжки“ та автографом на окремих аркуші, що належав К. Троцині (автограф цей нині зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка).

ЧИ ТО НЕДОЛЯ ТА НЕВОЛЯ

Друкуються за автографом „Маліт книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

Оригінал перекреслений олівцем.

В автографі в поправки в таких рядках:

Ряд. 3. Слово: Душу вписано замість якогось закресленого слова.

Ряд. 4. Було: Й не жив я, а нині живучи.

Ряд. 7. Слова: Звичайне, люба вписано замість якихось закреслених слів.

Ряд. 12. Слова: заховали написано замість якогось закресленого слова.

Ряд. 24. Було: О його... Правда боячись.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 577 — 579.

НА БАТЬКА БІСОВОГО Я ТРАЧУ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 421.

У варіантах (стор. 439) поданий текст твору за автографом „Маліт книжки“.

І ДОСІ СНИТЬСЯ: ПІД ГОРОЮ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Рік написання твору — 1850.

Вперше надруковано в журн. „Основа“, 1861, кн. XI — XII, стор. 3 — 4.

У варіантах (стор. 439) поданий текст твору за автографом „Маліт книжки“.

МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО!..

Автограф невідомий.

Друкуються за текстом збірки „Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії“. Женева, 1891, стор. 119.

В передмові до цієї книжки між іншим зазначається: „Мій боже милий, знову лихо ми перепе-

чатали з женевського вибору з „Кобзаря“ (1877). Це творик, явно, Шевченків, тільки на ньому не ясно видно час, коли він був написаний“ (стор. VI згаданої збірки).

В автографах „М“ і „Б“ цього твору немає.

Шевченко, перебуваючи на засланні, підгукується цим твором на звістку про Кримську війну 1853—1856 рр., яка спалахнула між царською Росією, з одного боку, і Туреччиною, Англією, Францією, Сардинією — з другого. Поет добре знає, що в цій війні зацікавлені

лише „кати вінчанні“, що вона є наскрізь грабіжницькою („Мов пси голодні за маслак гризуться знову“). Він добре знає, що в ній летиться „мужицька кров“, кров трудящих. І справді, в цій війні загинуло тоді понад 500 000 самого тільки російського війська.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „1857. Маия 16. Новопетровское укрепление“.

В автографі „Б“ є поправки в таких рядках:

Ряд. 107. Спершу було: *Таки я бачив[сь] з лихом, сину*

Після рядка 107 закреслено початий рядок: *Ніхто з*

Ряд. 156. Було: *Мій друже єдиний!*

Після рядка 216 закреслено початий рядок: *Повернемо*

Ряд. 268. Слова: *Постривай лиш* написано замість закреслених: *Не запитуй*

Даний текст є другою редакцією твору (перша редакція 1847 р.). Написана вона після довгої, майже 7-річної перерви в творчості поета. Поет іноді навіть зневірявся в своїх творчих силах, бо 10 років заслання аж надто вимучили його не тільки фізично, а й морально. „Не написав нічого, бо мені було наказано писати, а тепер уже і бог його святий знає, чи й напишу щонебудь путне... О віршах уже й нічого думати“. Але це були лише окремі хвилини розпачу. Поет залишився все ж незламним, сили мав невичерпні. Діставши звістку від М. Лазаревського про звільнення з заслання, він пише поему „Москалева криниця“ (другий варіант). Хоч довга перерва дещо відбилася на художній якості поеми, але все таки, як Ш. сам зазначає у своєму „Щоденнику“: „Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее, но это ничего, даст бог, вырвусь на

Ряд. 269. Було: *Не розказуй, сину!*

Після рядка 390 закреслено початий рядок: *Його кри*

Ряд. 391 був написаний після рядка 392. Шевченко ці рядки переставив, позначивши їх цифрами: 1, 2.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. II, стор. 1—13.

В іншому автографі цього твору (надісланому Шевченком Я. Кухаренкові і переданому пізніше О. Я. Кухаренком — сином Я. Кухаренка — О. Кониському) присвята така: „Батькові кошовому Я. Кухаренкові на пам'ять 7 апреля (а не „7 маия“, як у „Б“.— Ред.) 1857“.

У варіантах (стор. 439) подано уривок твору за автографом на окремому аркуші.

свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее, и проще, и веселее“ (запис 20. VI. 1857 р.). І справді, повертаючись із заслання, Ш. пише такі поетичні твори, як „Неофіти“, „Юродивий“ та ін.

7 травня 1857 р. — день, коли Шевченко дістав першу звістку про наступне звільнення.

Ряд. 106. *Кобила* — стовп з поперечною перекладиною, до якого прив'язували за руки засудженого на покарання батогами.

Ряд. 185. *Зобралася громада радить, кого голить у москалі* — тут Ш. має на увазі саме ту сільську „громаду“, де верховодили багатії, які віддавали в солдатчину сільську бідноту, наймитів. Весь цей розділ поеми дуже важливий тим, що правдиво відбиває розшарування в кріпацькому селі. З одного боку — біднота, що йде „у найми голодні злидні годувать“; з другого — заможна верхівка, яка прибирала до своїх рук село.

В народних піснях того часу знаходимо чимало ілюстрацій до того, як багатії змушувалися з сільської бідноти, віддають її в солдати:

„У неділю уночі
Зібралися багаті,
Стали раду радити,
Кого в некрути брати.
Багацького не дати:
Буде в полі орати,
Удовиці гарний син,
Він до того способен...

В іншій пісні розповідається:

А йде наймит, а йде бідний
Воли заганяти,

А йде соцький з десятиником
У некрути брати.
Понід лугом зеленешким
Там разні кити,
Не за себе йду в некрути,
За хазайські діти.

Ряд. 190. Скрепиця — кодофін.
дерев'яні кайдани.

Ряд. 204. Очаков — місто на
Дніпровським лиманом.

Ряд. 397. Бо тут Сибір був
колись — „не дуже давно посилали
каторжних на Елек чи Елекську за-
щиту — для ломки солі“ (примітка Шен-
ченка).

НЕОФІТИ

Друкуюється за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

В автографі є присвята: „М. С.
Щепкіну. На пам'ять 24 Декабря
1857“.

Дата написання в автографі: „1857.
8 Декабря. Нижній Новгород“.

В автографі „Б“ є поправки в та-
ких рядках:

Ряд. 68. Спершу було: *І золос*
пламенем святим. Потім—го-
лос виправлено на—розум, і нарешті
дано остаточну редакцію: І слово
розумом святим

Ряд. 76. Спершу було: *Ти матер*
правди

Ряд. 82. Було: *Щоб слово пла-*
менем святим

Ряд. 114. Замість: *вітали* *спер-*
шу було: привітали

Ряд. 121. Було: *Лампаду* *те*
плать.

Ряд. 137. Було: *І слово правди*
рознеслось

Ряд. 158. Слово: *отой* *написано*
замість закресленого: пан

Ряд. 161. Було: *Перед* *святим*
І повели

Ряд. 163. Слова: *Того* *апостола*
дописано пізніше.

Ряд. 191. Слово: *сядеш* *написано*
замість закресленого: ходиш

В автографі помилково поставлені
нумерація розділів: після розділу V на-
писано: VII, а за ним VIII, IX і т. д.

Вперше надруковано в журн. „*Не-*
черниця“, 1862, №№ 31, 32, 33, „*Основи*“,
1862, кн. IV, стор. 1—17.

„Тепер я... на волі,—на такій волі,
як собака на прив'язі“ — писав Ш.
з Новгорода в листі до М. С. Щеп-
кіна 12. XI. 1857 р., повертаючись із за-
слання. 23 жовтня поет у „Щоденнику“
записує: „Бумага гласит о том, что мне
воспрещается въезд в обе столицы и
что я обретаюсь под секретным надзо-
ром полиции. Хороша свобода! — додає
поет,—собака на привязи! Это значит не
стоит благодарности, ваше величество!“. В листі до Осипова 23. XII. 1857 р. він
повідомляє: ... „На перепутье, т.-е. в
Н.-Новгороді, мене поліція остановила
и объявила, что въезд в обе столицы
мне воспрещен, и вдобавок, что моя

особа поручена ее непосредственной
опеке, т.-е. надзору. Я и застрял в
Нижеме и пробавляюсь теперь чем мо-
гло пало в ожидании будущих благ“. Саме
в час перебування в Нижньому Ш. і
працює над „Неофітами“. „В продол-
жении этих четырех дней,—зазначає
Ш. в „Щоденнику“ під 8. XII. 1857 р.,
...писав поему, названия которой еще не
придумал. Кажется, я назову ее Не-
о ф и т ы или первые христиане. Хорошо,
если бы не обманул меня Щепкин (при-
їзду якого Ш. чекав.—Ред.), я ему не по-
казываю это произведение, и мне бы ужасно
хотелось ему прочитать и услышать его
верные, дружеские замечания“.

Неофіти — це перші сміливі поборники нового вчення, які віддано йдуть на боротьбу за його перемогу. Саме так і назвав Ш. одну із своїх кращих політичних поем. Сюжетом вона належить начебто до часів давнього Рима, але це тільки форма, в якій поет-революціонер майже сучасну йому кріпосницько-царську самодержавну Росію. „Царствование Николая I начинается огромным монопопом. Он идет короноваться в Москву под триумфальными воротами пяти вассалов. Сотни заговорщиков с цепями на ногах отправляются в рудники, гурьбы молодых людей следуют за ними и исчезают в Сибири“... так схарактеризував Герцен ще 1855 р. царювання Миколи I. Саме цю Росію, Росію епохи розкладу кріпосництва показав у своєму творі Ш. „Нема сім'ї, немає хати, немає брата, ні сестри, щоб незаплакані ходили, не катувалися в тюрмі, або в далекій стороні, в британських, гальських легіонах не муштрувалися“. Безмежна була ненависть Ш. до цієї в'язниці — царської Росії, до цього кріпосницького ладу, на чолі з „деспотом скаженим“ — Миколою I. Це була ненависть поета-демократа до цього нестерпного соціального і колоніального ярма, яке несла російська поміщицька держава всім поневоленим народам імперії. „Є два сорти людей в Росії, — відзначав іноземець Р. Фавр про 20-ті роки XIX ст., — це дворяни й селяни, або раби. Дворяни, що мають все, і селяни, що не мають нічого; дворяни — завжди праві, і селяни — завжди винні; селяни, що весь час працюють, і дворяни, що весь час жеруть“. Ось яку Росію ненавидів Ш. Але він бачив і любив іншу Росію — Росію декабристів, Росію революційної демократії. Перед очима Ш. стояли дворянські революціонери 1825 р., відважні польські повстанці, петрашевці, бійці за свободу Кавказа. В даному творі він з великою любов'ю і пошаною виводить тих відважних перших борців, що намілилися кинути правду у вічі деспотам і за це йшли десятками, сотнями в кайданах на шибениці і на каторгу. В поемі пооди бринять нотки примирення, заклику до „всепрощення“, виступає ідеалізація первісного християнства. Але не це становить основний зміст твору. „Лютий, лютий, мерзений старче! Розкошуй в своїх гаремах! Із-за моря уже встає святая зоря. Не громом праведним, всятим тебе уб'ють, — ножом тупим тебе заріжуть, мов собаку, уб'ють обухом!“. Ш. вірить, що незабаром спалахне новий революційний вибух, коли повсталі маси „кров'ю вашою, деспоти, похмілля спра-

влять“. Численні звертання Ш. до „плебей гречкосіів“ із закликом відкинути геть віру в „доброго“ царя, пам'ятаючи, що „все брехня — попи й царі“ — підкреслюють революційно-демократичну основу цього твору. Сучасники одразу ж помітили гостру злободенність і політичну актуальність Шевченкових „Неофітів“. Куліш аж перелякався, прочитавши цю поему. Він ніяк не радить друкувати її: „Твої „Неофіти“, брате Тарасе, — пише він в листі від 10 січня 1858 р., — гарна штука, та не для друку. Не годиться нагадувати синові (Олександрю II. — *Ред.*) про батька (Миколу I. — *Ред.*)! ждучи від сина якого б не було добра! Не тільки друкувати сю річ рано, але дозволяй мені, брате, не посилає її й Щепкіну, бо він з нею усюди носитиметься і піде про тебе така чутка, що призьмом не слід пускати тебе у столицю“. Ш. і без Кулішєвих „порад“ не збирався друкувати поему (розраховуючи, очевидно, на рукописне її поширення), але він настоював на тому, щоб Куліш передав таки її Щепкіну: „Пошли старому, бо він уже знає, що „Неофіти“ в твоїх руках“, пише Ш. 26. I. 1858 року. В десятках рукописних списків ця поема вже й тоді потайки поширювалась. Політичне значення її було величезне, в ній бо Ш. бичує не тільки минулу, миколаївську Росію (Микола помер 1855 р.). Поет розніщує в цьому творі ліберально-монархічну політику Олександра II, який в своєму маніфесті під час коронації дав урочисту обіцянку бути зяриладим „желанный и видов незабвенного своего родителя“.

Щепкін Михайло Семенович (1788 — 1863) — відомий російський артист, син кріпака і сам до 33 років кріпак. Ш. познайомився з Щепкіним десь 1843 р. Очевидно, під час короткого перебування в Москві, де жив і працював тоді Щепкін, встановилися між ними теплі, приятельські відносини. Щепкін вже тоді користувався загальним визнанням, як найвидатніший артист і реформатор російської сцени. Реалістичний характер його артистичної гри, за яку так глибоко шанували Щепкіна, особливо, демократи Герценового гуртка, правильно визначив ще Белінський: „Торжество его искусства, — писав він, — состоит не в том только, что он умеет возбуждать и смех и слезы, но в том, что он умеет заинтересовать зрителей судьбою простого человека и заставить их рыдать и трепетать от страданий принца Гамлета или полководца Отелло“. Герцен ще в своєму „Дневнике“ за 1844 рік відзначив у грі й оповіданнях Щепкіна

„струю демократин и иронию“. „Он был великий артист, — пише в іншому місці Герцен, — артист по призванню і по труду; он создал правду на русской сцене, он первый стал не театрален на театре; его воспроизведения были без малейшей фразы, без аффектации, без шаржа“. Ш. все своє життя дуже високо шанував Щепкіна, як великого артиста, любив його, як відданого товариша, як близького друга. „Із далекої киргизької пустині, із тяжкої неволі, — починає поет свого першого листа до Щепкіна з Нижнього (12. XI. 1857 р.), — вітає я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого широкого великого серця... Якби то нам побачитися, якби то нам хоть часиночку подивитися один на одного, хоть годиночку поговорити з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, інакше живучою водою“. І не дарма саме Щепкін виїхав до Шевченка, „політичного злочинця“, в Нижній Новгород і дружньо стиснув йому руку, в той час як Куліш та інші „землячки“ боялися, як би своїм приїздом не скомпрометувати себе в очах начальства. „Каков старец! — писав з захопленням Ш.: — за чотиреста верст приїхав навестить давно невиданного друга. Вот это называется друг! И я бесконечно счастлив, имея такого искреннего друга“. А перед тим Щепкін приїздив до політичного емігранта і „преступника“ Герцена за кордон, аж у Лондон (в 1853 році). „И первый русский, приехавший в Лондон, не побоявшийся по старому протянуть мне руку, был Михаил Семенович“ — згадував не раз про Щепкіна Герцен. Ось чому так полюбив цього „великого друга“ Тарас Шевченко, ось чому вже під час першого знайомства він відчув в ньому теплу, щирі людину, якій можна довірити свої почуття. Ш., зокрема, високо цінив майстерність гри Щепкіна. „Подарил нижегородцам три спектакля, — згадує поет приїзд Щепкіна 1857 року до Нижнього, — привел их в трепетный восторг, а меня! Меня вознес не на седьмое, а на семидесятое небо. Какая живая, свежая, поэтическая натура! Великий артист и великий человек! И я с гордостью говорю — самый нежный, самый искренний мой друг!“ (2 січня 1858 р., лист до графині Толстої).

На пам'ять 24 грудня 1857 р. — дата приїзду Щепкіна з Москви до Н.-Новгорода, щоб побачитися з Ш.

Ряд. I. Возлюбленнику муз і грацій — так Ш. звертається до Щепкіна.

Ряд. 11. Лета — за грецькою міфологією — річка в підземному царстві; коли покійники пили з неї воду, то одразу забували все. Ш. ж підкреслює, що його слово „переплыве Лету“, тобто не забудеться, а „притчею стане розпинателям народним, грядущим тиранам“.

Ряд. 92. Декий-цар — римський імператор Децій (249—251); відомий лютими розправами над першими християнами.

Ряд. 93. Нерон — римський імператор (54—68 рр.). Часи царювання Нерона заповнені боротьбою між імператорською владою, яка спиралася на представників грошового лихварського капіталу (клас „вершників“) та на дрібних землевласників у провінції, і великими аграріями (сенатською партією). Нерон уславився кривавими розправами з своїми політичними супротивниками, і взагалі жорстокістю (убивство брата, матері, двох жінок, учителя — філософа Сенеки та інш.), марнотратством і розпустою. Ш. під ім'ям Нерона розуміє Миколу I („оба палачи“ каже Шевченко про них у своєму „Щоденнику“).

Ряд. 104. Гіменеї — бог шлюбу у стародавніх греків.

Ряд. 105. Гінекей — жіночі покої в стародавньому грецькому будинку.

Ряд. 110. Пенати (лат.) — боги-охоронці домашнього вогнища у давніх римлян.

Ряд. 111. Капітолій — храм Юпітера в Римі.

Ряд. 113. Синкліт — зібрання вищих духовних сановників.

Ряд. 118. Алкід — син сили, силач; ім'я міфічного велетня-героя.

Ряд. 119. Гетера — (грец. — подруга) — у давніх греків так звали розпутних жінок.

Ряд. 120. Венера — богиня весни, краси й кохання у давніх римлян.

Ряд. 127. Фарисей — назва іудейської релігійної секти наприкінці II і на початку I ст. до н. е. Їх ідеалом було суворе, вузько-формальне додержання закону. На народну масу вони дивилися з презирством. З фарисейів головним чином виходили книжники і равіни.

Ряд. 142. Козлоногой п'яний дід — фавн (у греків Пан), за віруваннями римлян — божок з козячими рогами, що наглядав за гаями, луками і отарами.

Ряд. 143. Аппіїв шлях — воєнно-стратегічна дорога, споруджена 312 р. до н. е. римським державним діячем Аппієм Клавдієм; вона сполучала Рим з південною Італією.

Ряд. 146. Пріап — бог садів та

ляли у стародавніх греків; у римлян — бог плодучості.

Ряд. 152. **Оргія** — (грецьк. дійство) в стародавньому світі священнодіяння, яке входило в склад культів божеств. У давній Греції оргії характеризували головню культ Діоніса. Пізніше це слово набуло значення бенкету з пиятикою і розпущеною.

Ряд. 164. **Терми** — розкішні споруди в давньому Римі, що містили в собі купальні, приміщення для розваг, імінастичних вправ, гулянок тощо.

Ряд. 166. **Амфори** — старогрецький посуд, переважно для вина і олії. В даному разі — посуд з пахучим куривом.

Ряд. 168. **Кіпріда** — одно з імен Афродіти, у давніх греків — богині краси й кохання. У римлян подібна до неї богиня — Венера.

Ряд. 170 — 171. **Полягли на лжах** — на бенкетах в давньому Римі за столом не сиділи, а напівлежали.

Ряд. 182. **Катакомби** — підземні ходи, часто на кілька поверхів; в катакомбах давні християни ховали своїх мерців, збиралися на моління, ховаючись від переслідувань римської цезарської влади.

Ряд. 199. **Сіракузи** — місто на острові Сіцилії, куди римський уряд заслав на каторгу, зокрема своїх політичних ворогів.

Ряд. 208. **Скіфія** — територія Чорномор'я (від Дона до Дуная), західна частина якої належала Римській імперії, місце заслання політичних злочинців.

Ряд. 216. **Леґіони** — військові одиниці у давньому Римі; число їх за імператорської доби досягало 30; кожний леґіон поділявся на 10 когорт і мав приблизно 5000 солдатів.

Ряд. 230. **Медуза** — страховища істота в грецькій міфології.

Ряд. 248. **Преторіане** — преторіанці, імператорська гвардія, що набиралася з дрібнопомісної знаті; преторіанці користувалися значними привілеями і мали великий вплив на державне управління, підносячи на трон або скидаючи з нього імператорів, відповідно до своїх інтересів.

Ряд. 249. **Ліктори** — почесна варта вищих сановників у давньому Римі.

Ряд. 253. **Кесар** — римський імператор.

Ряд. 257. **Патрицій** — знатний, родовитий римлянин.

Ряд. 265. **Юпітер** — найвищий бог у давніх римлян.

Ряд. 271. **Нота-бене** — (лат. nota bene) — зверни увагу.

Ряд. 301 — 302. **Самі благово-**

дили дати свою підложницю в супруги — Ш. говорить про Миколу I, любовниця якого видавано за найближчих придворних; це вважалося за „неизреченну милость монарха“.

Ряд. 308 — 309. Себе повинні підкладати, не тільки сестер — М. О. Добролюбов у своїй статті: „Разврат Николая Павловича и его приближенных любимцев“ („Голос Минувшего“, 1922, № 1, стор. 64 — 66) зазначає: „Всякому известно, что Николай пользовался репутацией неистового разрушителя девических невинностей. Можно сказать, что нет и не было при дворе ни одной фрейлины, которая была бы взята ко двору без покушений на ее любовь со стороны или самого государя, или кого-нибудь из его августейшего семейства... Обыкновенный порядок был такой: брали девушку знатной фамилии во фрейлины, употребляли ее для услуг благочестивейшего, самодержавнейшего государя нашего, а затем императрица Александра начинала сватать обесчещенную девушку за кого-нибудь из придворных женихов... Известно возвышение Клейнмихеля (вельможи Миколи I. — *Ред.*) сначала за сестру, а потом за воспитание незаконных детей Николая Павловича. Известно также, что бывший нижегородский губернатор, а потом московский сенатор М. П. Бутурлин вышел в люди именно потому, что его сестра пользовалась ласками Николая“.

Ряд. 314. **Плебей** — так звалися у стародавньому Римі більшість населення, яка не мала політичних прав і була обмежена в правах цивільних. Ш., звучи плебей „грецькосями“, тим самим виразно підкреслює, що мова йде про покріпачене селянство царської Росії, зокрема про соціально і національно гноблене селянство України.

Ряд. 330. **Колізей** — величезний цирк у давньому Римі (вміщав близько 70 тис. чол.).

Ряд. 348. **Афіни** — найбільше місто давньої Греції, в якому було багато розкішних споруд; один з найвидатніших культурних центрів античного світу.

Ряд. 353. **Тібр** — річка в Італії, над якою стоїть столиця Італії — Рим.

Ряд. 371. **Тимпан** — стародавній музикальний інструмент, подібний до літаврів.

Ряд. 409. **Внучата** — молоде покоління борців проти царизму.

Ряд. 415. **Тьма** — (церк.-слов.) десять тисяч; вживається в розумінні — дуже багато, безліч.

Ряд. 426. **Зевес** — найвищий бог

у грецькій міфології (як у римлян — Юпітер).

Ряд. 429. Мірро — пахуча смола, яку привозили, головне, зі Сходу.

Ряд. 433. Гладіатори — в давньому Римі борці з рабів та полонених, що билися на смерть один з одним або з хижими звірами в цирках (зокрема в Колізеї) для розваги римських рабовласників. Гладіатори брали активну участь у повстаннях рабів (учасники повстання Спартака 73—71 року до н. е. переважно були з гладіаторів).

Ряд. 436. Тризну править — (старослов'янськ.) справляє поминки по померлих.

Ряд. 437. Сципіони — римський багатий і знатний рід, з якого вийшли відомі полководці: Сципіон Африканський, Старший (Публій Корнелій, коло

257 — 183 р. до н. е.). Провадив війну з Карфагеном, розбив Ганнібала. Сципіон Молодший, Еміліан (185 — 129) закінчив третю пунічну війну і зруйнував Карфаген.

Ряд. 437. Мерзеній старче — Микола I; під час Кримської війни йому було 59 років.

Ряд. 439 — 440. Із-за моря уже встає святая зоря — натяк на революційно-демократичний рух у Західній Європі і в Росії.

Ряд. 449. Назореї — так звали перших христیان.

Ряд. 492. Альбано — місто недалеко від Рима.

Ряд. 538. Морок —, скіфський Плутон (бог підземного царства)* (примітка в рукопису Шевченка).

ЮРОДИВИЙ

Автограф невідомий.

Вперше надруковано в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, 1901, кн. I, т. XXXIX, стор. 3 — 6.

О. Кониський, що опублікував цей твір (а також „Подражаніє Іезекілю“ та „О думи мої! о славо злая!..“) зазначає: „Усі ці вірші і поправки на них з початку і до кінця написані власною рукою Шевченка і властивою йому орфографією. Написані вони на чвертці аркуша, перегорненій вдвоє, папір простий сірий з паралельними просвітами впоперек аркуша... На віршах ні дати, ні жадної ознаки часу написання їх — нема“.

До опублікованого тексту твору О. Кониський дав такі текстологічні примітки:

Ряд. 10 (до слова „на“): „Знак акцентування поставив сам автор“.

Ряд. 11 (до слова „люд“): „Спершу стояло нас, а потім закреслено і рукою автора написано люд“.

Ряд. 17 (до слова „дивились“): „Було перекреслене, а над ним написано: читали, потім се слово закреслене, а відкреслене слово дивились; по-

правки зроблені тим самим атраментом“.

Ряд. 43 (до слова „собаці“): „Після сього слова йшло три рядки:

Тоді, дурні, і вам було-б
На його вийти з рогаками,
А ви злякалися...

Усі три рядки закреслені автором“.

Ряд. 52 (до слова „капрал“): „Спершу було са т ра п, та закреслене і над ним написано ка пр ал“.

Ряд. 56 (до слова „на“): „Спершу було у“.

Ряд. 70 (до слова „його“): „Се слово написане поверх закресленого т в о і“.

Ряд. 75 (до слова „дивилося“): „Спершу було: не гля ну л о“.

Ряд. 83 (до слова „царі“): „Написане поверх закресленого ка т и“.

Ряд. 94 (до слів „в кайданах“): „Між двома останніми рядками закреслене: І той юродивий в кайданах“.

Дата написання твору — кінець 1857 р., Нижній Новгород, в дорозі з заслання до Петербурга („Ведеш мене з тюрми, з неволі якраз на смітничок Миколи“).

В „Щоденнику“ Ш. на перших же сторінках зустрічаємо ті гострі характеристики царських сатрапів, які пізніше, під час перебування поета в Нижньому, стали матеріалом для написання даного твору. Так, у записі від 19. VI. 1857 р. Ш. на адресу графа Перовського, тодішнього ген.-губернатора Оренбурзького краю, зазначав: ... „просвещенный блюститель царских повелений... прихлопнул меня своим бездушным могуществом. Холодное, развращенное сердце! И этот интел, старый развратник пользуется моею славой щедрого и великодушного благодетеля края. Как близоруки, или лучше сказать, как подлы эти гнусные славешишки! Сатрап грабит вверенный ему край и дарит своим распутным престлстицам десятилетиянные фермуары, а они прославляют его щедрость и благодеяния. Мерзавцы!“.

Трохи пізніше (19. VII. 1857 р.) Ш. записує в „Щоденнику“: „Он (сон.—*Ред.*) перенес меня в какой-то восточный город, утыканный, как иглами, высокими минаретами. В тесной улице этого восточного города встречаю и будто бы ренегата Николая Эрастовича Писарева (управителя канцелярии киевского генерал-губернатора 40 pp.—*Ред.*) в зеленой чалме и с длинной бородою. А безрукий Бибинов (киевский ген.-губернатор.—*Ред.*) и рядом с ним София Гавриловна Писарева сидят на балконе, и тоже в турецком костюме. Они что-то говорили о киевском панталыке (про „володіння“ Бібікова — кийське генерал-губернаторство.—*Ред.*), но мне на лицо вскочила холодная лягушка, и я проснулся. Перенесся одр свой в беседку, я снова было скорчился под шинелью, но, при всем моем старании, заснуть не мог. У меня все вертелся перед глазами ренегат Писарев со своим всемогущим покровителем и со своей бездушной красавицей-супругой. Где он? Что теперь с этим гениальным взяточником и с его целомудренной помощницей? Я слышал здесь уже, что он (Писарев.—*Ред.*) из Киева переведен был в Вологду гражданским губернатором и что в Вологде какой-то подчиненный ему чиновник публично в церкви, во время обедни, дал ему пощечину. И после этой истинно-торжественной сцены неизвестно куда скрылся так громогласно уличенный взяточник.

В ожидании утра я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде „Анджело“ Пушкина, перенес место действия на Восток, и назвал ее „Сатрап и Дервиш“. При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план. Жаль,

что я плохо владею русским стихом, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски.

Есть еще у меня в запасе один план, основанный на происшествии в Оренбургской сатрапии. Не присоединить ли его, как яркий эпизод, к „Сатрапу и Дервишу“?

В „Щоденнику“ від 13. XII. 1857 р. Ш. записує: ... „Мне хочется написать „Сатрапа“ в форме эпоса. Эта форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с нею слажу“. В творі „Юродивий“ поет дає тільки одну з частин такої епопеї. Це зразок революційно-демократичних сатир, які тоді нелегально поширювались. Ш. в даному творі обрушується насамперед на царських сатрапів—губернаторів Бібікових і Долгорукових, які з ласки „фельдфебеля-царя“ разом з усією своєю зграєю соціально й національно гнітили трудящі маси України.

Перебуваючи в Нижньому, Ш. шукає нових матеріалів про декабристів, знайомиться з тими окремими учасниками подій 1825 р., які після десятиліть каторги поверталися з Сибіру, а в творі „Юродивий“ присвячує їм глибоко-зворушливі рядки.

Урочистий бойовий гімн, що його співає Шевченко декабристам, виявляє ту глибоку пошану, з якою ставилися революційні демократи кінця п'ятдесятих років до дворянських революціонерів 1825 р.

Ряд. 1. Фельдфебель — цар Микола І; знущи цього царя „фельдфебелем“, а найближчих його сановників „капралами“, „ундірами“ та „ефрейторами“. Ш. підкреслює цим одну з найхарактерніших рис миколаївського ладу — грубу воєнщину, безглузду муштру та палочну казарменну дисципліну.

Ряд. 2. Капрал Гаврилович Безрукий — кийський, подільський та волинський ген.-губернатор (1838—1848) Дмитро Гаврилович Бібіков (у нього справді не було однієї руки). Це був типовий миколаївський сатрап, який впродовж 10 років займав провадив колоніально-грабіжницьку, русифікаторську політику царизму на Україні.

Відомий кріпосник Кошелєв писав 1863 року під час польського повстання: „Жаль, що стар Дмитрій Гаврилович Бібіков, а то б його в Варшаву. Он бы положил Польшу под чугунный пресс“. (Барсуков, Н. Жизнь и труды М. Погодина, кн. 20, стор. 109).

Ряд. 3. Унтер-п'яний Долгорукий — генерал-губернатор харківський, полтавський та чернігівський (1839—1847), князь Микола Андрійович

Долгоруков, другий царський сатрап на Україні.

Ряд. 9. Є фрейтор малий—права рука Бібікова, управитель його канцелярії—Пісарев. Він користувався безмежною владою. Йому доручалося на Україні вести цілий ряд політичних справ. Відіграв він, очевидно, певну роль і в житті Ш., бо 1847 року його теж було викликано до Петербурга в справі заарештованого поета й Кирило-Мефодіївського братства. 1848 р. Пісарев дістав посаду губернатора в Петрозаводську.

Ряд. 18—19. Німії, подлії раби, підніжки царські, лакеї—так Ш. зве українських лібералів, які плазували перед царським тронем і, базикаючи про „визволення“ України, по суті готували ще гірше ярмо для покріпаченого селянства.

Ряд. 22. Донощики—тут, можливо, Ш. має на увазі навіть конкретний факт (як їх він знав багато), натякаючи на Я. І. Ростовцева, генерал-ад'ютанта Миколи І, відомого діяча „селянської реформи“, який зрадив свого часу декабристів, донісши на них царизмові; головував він у т. зв. „редакційних комісіях“, які готували проекти „реформи“. Українські й російські ліберали всіляко вихваляли Ростовцева як „поборника правди“, „захитника сирих и убогих“.

Ряд. 28. Коли ми діждемося Вашингтона—Вашінгтон Джордж (1732—1799)—керівник боротьби американців за незалежність, перший президент Сполучених Штатів Північної Америки. Демократи тодішньої царської Росії з ім'ям Вашингтона пов'язували боротьбу за американський тип буржуазного розвитку, за цілковите повалення феодально-кріпосницької системи.

Ряд. 32. Поляни, дулеби і древліани—давні слов'янські племена; поляни жили на Київщині, древліани—на Волині, дулеби—в басейні ріки Західного Буга.

Ряд. 36. Прафоси—так в царській армії звали солдатів, обов'язком яких було чистити відхідники тощо. Правила вони і за полкову поліцію та катів. Ширше це слово вживається як синонім мерзотника. Шевченко так зве царських міністрів, губернаторів та інших чиновників.

Ряд. 45. Вийти з рогаками—як колись виходили проти панів гайдамаки; Ш. пропонує революційний спосіб розправи з царем та поміщиками.

Ряд. 54. Бивий—(архаїзм) той, що був, колишній, давній.

Ряд. 55. Сарданапал—легендарний асирійський цар, відомий своїм розкішним та розпусним життям. Шевченко має тут на увазі Миколу І.

Ряд. 65. Смітничок Миколи—царський Петербург—символ самодержавства, бюрократизму, поліцейської сваволі і жандармського знущання.

„Столиця наша чудная,
Богата через край:
Жит'є в ней нищим трудное,
Миллионерам—рай“—

записав 22-річний Некрасов свої перші враження від царської столиці.

„Вчерашний день, часу в шестом,
Зашел я на Сенную;
Там били девушку кнутом—
Крестьянку молодую...“—

писав той же Некрасов. Оцей царський Петербург, прийнятий дворянським, жандармським і попівським духом, Петербург миколаївський—символ батога, катувань і гніту, глибоко ненавидів Ш. Але разом з тим він близько стояв до петербурзьких підпільних революційно-демократичних гуртків, зокрема до гуртка Чернишевського.

Ряд. 77. В Сибір невольників святих—революціонерів, які виступали проти гнобительського ладу. За часів Миколи І пішли на Сибір у кайданах тисячі політичних в'язнів.

ДОЛЯ

Друкуються за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору (за автографом „Щоденника“) „9 феверала“.

Вперше надруковано в альманасі „Хата“, 1860 р., стор. 59.

У варіантах (стор. 478) подаємо різночитання за автографом „Щоденника“.

МУЗА

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору (за автографом „Щоденника“) — „9 февраля“ 1858 р., Нижній Новгород.

Вперше надруковано в „Кобзарі“

Кожанчикова, 1867, стор. 619 — 620.

У варіантах (стор. 452 — 453) подаємо тексти твору за автографами „Щоденника“ та листа до М. С. Щепкіна від 10. II. 1858 р. Оригінали всіх цих автографів зберігаються в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Ряд. 2. Феб — Аполлон, за грецькою міфологією — бог музики і поезії.

СЛАВА

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі „Б“: „1858. Нижній Новгород“, у „Щоденнику“: „9 февраля“, у листі до М. С. Щепкіна: „9 февраля 1858“, у листі до М. Лазаревського: „1858. 22 февраля“.

Ряд. 5. Версаль — колишня резиденція французьких королів поблизу Парижа. Злодій — французький імператор Наполеон III, який після лютевської революції 1848 року був обраний президентом республіки, а потім (2. XII. 1851 р.), спираючись на воєнщину, зро-

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 621 — 622.

У варіантах (стор. 453 — 454) подаємо тексти твору за автографами „Щоденника“, листа до М. С. Щепкіна від 10. II. 1858 р. та листа до М. Лазаревського від 22. II. 1858 р. Оригінали всіх цих автографів зберігаються в рукописному відділі Інституту Шевченка.

бив переворот („18 брюмера Луй-Бонапарта“, як його назвав Маркс) і оголосив себе імператором.

Ряд. 22. У Севастополі — III. натякає на величезну поразку царського війська під Севастополем (1855 р.), під час Кримської війни.

СОП (На пишній пшеницю жати)

Друкується за автографом, написаним на звороті офорта, подарованого Ф. І. Черненку 1860 р.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору: в автографі „Б“ — „1858. С.-Петербург“ та в автографі „Щоденника“ „13 июля“ 1858 р.

В автографі, подарованому Черненку, є поправки в таких рядках:

Ряд. 3—4. Після слова *піш* *ла* викре-

слено слова; а *І* *в* *а* *с* *я* *с* *о* *б* *і* *і* *в* *п* *и* *с* *а* *н* *о* *:* *в* *с* *н* *о* *п* *и*. Далі викреслено рядок: *М* *а* *л* *е* *н* *ь* *к* *о* *г* *о* *н* *а* *г* *о* *д* *у* *в* *а* *т* *ь*.

Ряд. 4. Замість *І* *в* *а* *н* *а* *с* *и* *н* *а* *с* *п* *е* *р* *ш* *у* *б* *у* *л* *о* *:* *а* *с* *и* *н* *а* *Й* *в* *а* *н* *а*.

Ряд. 5. Спершу було: *В* *о* *н* *о* *м* *а* *л* *е* *с* *е* *н* *ь* *к* *е* *л* *е* *ж* *а* *л* *о*

Ряд. 8. Було: *П* *о* *п* *е* *с* *т* *и* *л* *а* *і* *ч* *у* *т* *к* *и* *м* *с* *н* *о* *м*

Ряд. 11. Перед словом: *б* *а* *г* *а* *т* *и* *й* *з* *а* *к* *р* *е* *с* *л* *е* *н* *о* *п* *о* *ч* *а* *т* *е* *с* *л* *о* *в* *о* *:* *ж* *о* *н* *а*

Ряд. 18. Спершу було: І усміхнулася небога.

Замість рядків 19—23 спершу було:

*Та й пробудилась, сповила
Свого Івасечка малого
І копу дожинать пішла;
Поки не чути ланового.*

Ряд. 22. Спершу було: Та щоб не зуспить ланового

Ряд. 10. І сниться їй — Ш. у формі сну кріпачки відображає дрібно-власницькі мрії пригноблених панами селян-кріпаків того часу. Ці буржуазно-демократичні мрії про „вільне“ життя „на своїм веселім полі“ були в епоху падіння кріпацтва прогресивними, бо здійснення цих ідеалів „рівності“ і „права на землю“ означало захват землі селянством у поміщиків та революційне знищення кріпацтва. „Ідея „права на землю“ і „зрівняльного поділу землі“ є ніщо інше, як формулювання революційних стремлень до рівності з боку селян, що борються за повне знесення поміщицької влади, за повне знищення поміщицького землеволодіння“ (Ленін,

Вперше надруковано в „Русской Беседе“, 1859, № 3, стор. 5—6.

У варіантах (стор. 455—456) подаємо текст твору за автографами: „Більшої книжки“, „Щоденника“ та листа до М. В. Максимович.

Оригінали всіх цих автографів зберігаються в рукописному відділі Інституту Шевченка.

т. XV, стор. 466). Отже, цілковита перемога селянського повстання все ж не звільняє від капіталізму, бо „ця перемога,— каже Ленін,— знищить до кінця всі рештки кріпосництва, але зовсім не знищить буржуазного хазяйнування, не знищить капіталізму, не знищить поділу суспільства на класи, на багатих і бідних, на буржуазію і пролетаріат“ (Ленін, т. VIII, стор. 363). Мрії покріпачених селян про свій власний шматок землі, про „хатину тиху і веселу“, „садок-райочок“, що їх відбивав і Ш,—в епоху падіння кріпосних порядків були прогресивними, бо вони „виражали боротьбу з нерівністю феодальною, кріпосницькою“ (Ленін).

Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОГУ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „1858. 22 Ноября“.

Під впливом поразок у Кримській війні (1855 р.) та грізних заколотів селянства царський уряд змушений був взятися за „реформи“. Вже Микола I, жахаючись примар селянської революції — „нової пугачовщини“, думав про це. Олександр II почав прискорювати роботу різних „негласних комісій“ і „секретних комітетів“, вимагаючи швидше кінчати проекти скасування кріпацтва, „не відкладаючи дела под разными предлогами в долгий ящик, ибо наше положение таково, что медлить нельзя“. „Лучше отменить крепостное право

Вперше надруковано у вид. Сушкевича, т. I, стор. 65, із значними купюрами та відмінами тексту. Наприклад, замість слів: Любить царя свого п'яного, в цьому виданні маємо: Любить царя свого дурного.

сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнет отменяться снизу“ — заявив Олександр II у 1857 р. Навколо нього згуртувалися кріпосники та ліберали; вони становили один фронт. Проти них стояли селянські маси та селянські революціонери-одинаки. Про цей другий фронт Ленін писав: „І якщо віки рабства настільки забили і притупили селянські маси, що вони були нездатні під час реформи ні на що, крім розпорошених, поодиноких повстань, швидше навіть „бунтів“, не освітлених ніякою політичною свідо-

містю, то були й тоді вже в Росії революціонери, що стояли на стороні селянства і розуміли всю вузькість, всю убогість пресловутої „селянської реформи“, весь її кріпосницький характер. На чолі цих, вкрай малочисленних тоді, революціонерів стояв М. Г. Чернишевський* (Ленін, т. XV, стор. 143).

Відбувши десятирічну каторгу, Ш. повертається в Петербург, де відразу стає в ряди цих одинаків-революціонерів. В особі Чернишевського, Добролюбова, Курочкіна він знаходить спільників у боротьбі з самодержавним гнітом. В гуртку „Современника“ Ш. стає своєю людиною. Він зустрічається з Чернишевським, дружить з Курочкіним. Його твори проймаються все глибшою і неохитнішою вірою в неминучість і силу селянської революції.

Слід зауважити, що образ „сокири“ в ті часи був серед бійців революційно-демократичного фронту широко вживаним символом революції. В одній із кращих своїх поезій Некрасов писав:

... усадьбы барские
Запылают как костер,

И на головы боярские
Ты наточишь свой топор*...

Ще яскравіше образ сокири, як символ революції, виступає в листі Чернишевського до редакції „Колокола“:

„Нет, наше положение ужасно, невыносимо, и только топор может нас избавить, и ничто, кроме топора, не поможет!“ „Вы,— ниже далі Чернишевський Герцену,— все сделали, что могли, чтобы содействовать мирному решению дела. Перемените же тон, и пусть наш „Колокол“ объявит не к молодежи, а зовнит в набат К топору зовните Русь!...“ (М. Г. Чернишевський, Листування, т. II, стор. 405).

Заклики до „сокири“, до селянської революції стають одним з основних мотивів творчості Шевченка. Саме цей лозунг і становить головний зміст даного твору.

Ряд. 20. Візантійство.— „Візантійством“ революційні демократи кінця 50-х рр. називали все реакційне, нападницьке, все, що сковувало дальший розвиток і закріпляло гніт та неволю.

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Друкуюється за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „1859. 15 февраля“.

Ш. часто використовував біблійну поезію. У нього є різні „подражанія“, „псалми“, „молитви“ та ін. Проте, його використання біблійних образів і мотивів цілком протилежне до переспівів і „подражаній“ псалмам, молитвам тощо, які ми зустрічаємо в українській поміщицькій літературі.

„Переспіви“ і „подражанія“ псалмам, наприклад, Гулака-Артемовського (цих

В автографі рядок 8 спершу було написано так: Гостей на цвинтарь повезуть, а потім виправлено: Гостей на цвинтарь понесуть.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. X, стор. 1.

же років) зроблені цілком у дусі релігійно-кріпосницької моралі.

Беручи біблійну форму, поет-демократ викладав у цю форму свій зміст, скерований проти церкви, панства та царів. Використання біблійних образів і мотивів було характерним для багатьох письменників-демократів (на подібні образи ми натрапляємо і в Герцена, і в Добролюбова, і в інших).

МАРКУ ВОВЧІКУ

Друкуюється за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

*В автографі в заголовку стоїть:
На память 24 Генваря 1859*.*

*Дата написання в автографі: „1859.
Феврала 17. С.П.Б.“.*

*Після 16 рядка в автографі закре-
слено: А дні мої... моя ти доле,
твоїми днями назову.*

Марко Вовчок — відома украї-
нська письменниця М. О. Маркович
(1834 — 1907), автор збірки „Народних
оповідань“ (1858), перекладеної потім
Тургенєвим на російську мову (1859).
В „Народних оповіданнях“ вона пода-
вала картини кріпацького побуту, зну-
щань поміщиків над селянами. Зро-
зуміло, що саме цією творчістю, спря-
мованою проти кріпацтва, Марко Вовчок
зацікавила Ш., який назвав її „облич-
телем жестоких людей неситих“. Герцен,
Чернишевський і Добролюбов також
високо ставили антикріпосницькі твори

*Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 627.*

*У варіантах (стор. 456) подаємо
список твору, зроблений Лазаревським,
з власноручними поправками Шевченка.
Цей список зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

М. Вовчка. Але Марко Вовчок не закли-
кала до селянської революції, до нещадної
розправи над поміщиками. Такі заклики
кидали революційні демократи. Подаючи
у художніх творах картини поміщи-
цьких знущань, Марко Вовчок у полі-
тичних своїх прагненнях не вийшла за
межі ліберально-буржуазного табору,
хоч у 60-х рр. і перебувала під знач-
ним впливом революційних демократів.
На память 24 січня 1859 р.—
день знайомства Шевченка з Марком
Вовчком після приїзду її з Немирова
до Петербурга.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

*Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.*

У своєму „Подражанні“ Ш., дотри-
муючись в значній мірі поетичних за-
собів біблійних пророкувань, висловлює
свої думки про майбутнє життя визво-
леного з панського ярма народу. Мріяв
Ш. про вільне життя „без холопа і без
пана“, про жнива на „своєму“ власному
„полі“. Об'єктивно це було обстоювання
поетом-демократом такого типу буржу-
азного розвитку, який би революцій-
ним шляхом знищив поміщицьке господа-
рство, поміщицьку експлуатацію і
привів би до розвитку капіталістичного
фермерства; порівняння Ш. до майбут-
нього ладу, заснованого на принципі
„рівності“ і „права на землю“, були
відображенням загальних його буржу-
азно-демократичних, селянських пози-
цій. Це аж ніяк не заперечує того,
що ці порівняння в умовах знищення
феодального ладу мали революційне зна-

*Дата написання твору в автографі:
„25 Марта 1859*“.*

*Вперше надруковано в журналі „Ос-
нова“, 1861, кн. XI—XII, стор. 2—3.*

чення. „Ідея рівності — найреволюцій-
ніша ідея в боротьбі з старим порядком
абсолютизму взагалі — і з старим кріпо-
сницьким, великомаєтковим землеволо-
дінням особливо. Ідея рівності законна
і прогресивна в дрібного буржуа-селя-
нина, оскільки вона відбиває боротьбу з
нерівністю феодальною, кріпосницькою“
(Ленін, т. XI, стор. 347). Сама віра в те,
що „спочинуть невольничі утомлені руки,
і коліна одпочинуть, кайданами куті“,
віра в можливість такого ладу, коли на-
решті „раби... позіходяться докупі, раді
та веселі, і пустиню опанують веселії
села“, — ця віра давала Ш. силу й завзяття,
підносила й гартувала його в боротьбі
з самодержавно-поміщицьким гнітом.

Ряд. 8—9. Карміл і Ліван — го-
ри в Малій Азії.

Ряд. 13. Омороф — частина свя-
ченицької одягу, нараменник.

Н. Н. (Тава, як ти, колінь лілея)

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „19 апреля 1859“.

Вперше надруковано в Празькому „Кобларі“, 1876 р., т. II, стор. 212.

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

Друкується за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою. Поправки зроблені рукою Ш.).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в „Б“: „Лихн. 7 Іюня“.

В автографі заголовок немає.

Присвята твору (написана рукою Ш.): „Федору Івановичу Черненку. На память 22 Сентября 1859 року“ (спершу було написано: „Григорію Федоровичу“, але закреслено).

Ряд. 1. Ой по горі роман цвіте— „роман“, а не „ромен“, як подавали

всі попередні видавці, дано на підставі рукопису „Більшої книжки“, де поезія ця вписана хоч і не рукою Ш., але з його власноручними поправками.

Форма „роман“ зустрічається в народних говірках на Україні, зокрема на Правобережжі.

В 11 рядку спершу було: Та в рушничку та в хустині, потім виправлено рукою Шевченка: У рушнику та в хустині.

Вперше надруковано в альманасі „Хата“, 1860, стор. 90, під заголовком: „Пісня“. Присвяти Черненкові тут немає.

ОЙ МАЮ, МАЮ Я ОЧЕНЯТА

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі: „10 Іюня. Пирятин“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 632.

СЕСТРИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі: „20 Іюля. Черкаси“.

В автографі рядок 10 спершу був написаний так:

Сіє синій та горить,

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VI, стор. 47—48.

Ярині Григорівні Бойко—сестрі своїй присвячує Ш. цей твір. Ще

за дитячих років була вона йому вірною товаришкою: носила їсти, коли той хо-

нався по кущах та бур'янах від знуцання „мелікого катюги“ — заможного селянина Павла, який „предложил мне (згадає пізніше поет) за яствие и питье пасти летом свое стадо, а зимою помогать его наймиту по хозяйству“ („Автобіографія“); ховала від биття п'яного дяка, в якого Ш. був „попихачем“. Не раз пізніше, перебуваючи уже в Петербурзі, в Академії мистецтв, Ш. в листах до брата Микити тепло згадає Ярина: „Поцілуй старого діда Івана за мене і поклонись всій рідні нашій, яка есть; доглядай сестру Марусю, та коли можна, помагай і бідній Ярині“. Ця приязнь збереглася в Ш. до останніх днів його життя. „Була я на городі, копала грядки,— розповідає Ярина про свою з братом зустріч 1859 року,— дивлюсь, біжить моя дівчинка:— Мамо, мамо, вас якийсь Тарас гукає! Скажи, каже, матері, що до неї Тарас прийшов.— Який Тарас,— питаю,— а сама і з місця не зступлюся. Аж ось і сам він іде: „Здрастуй, сестро!“ Я вже й не пам'ятаю, що то мною ділося. От ми сіли гарненько на пришибі, він сердешний положив голову

на мої коліна, та все просить, щоб я йому розказувала про своє гірке життя. А він, покійничок, слухає, та все додає: „Еге ж! Так, сестро, так!“. Наплакалась я доволі, аж поки не доказала до кінця“.

23. III. 1860 р. Ш. в листі до Варфоломія Шевченка пише: „У послідньому письмі просив я тебе, щоб ти мені швиденько написав о Микиті, Йосипі і Ярині, і об їх дітях і грунтах. Робота моя об їх волі аж шкварчить“. М. Новицький, знайомий Ш., подає таку сцену останнього свого побачення з поетом у Петербурзі: „Я нікогда не забуду нашего прощания,— оно было последнее, ибо более я его уже в жизни не встречал. Тарас, вновь повторяя свою просьбу похлопотать о его братьях и сестре Орине, с судорожным воплем: „О, Орина, Орина!..“ упал на убогий диванчик, стоявший в углу его убогой квартиренки, и истерически громко зарыдал, как ребенок“. Ярина, після зустрічі з Шевченком 1859 р., вдруге побачила брата лише тоді, коли останки Ш. привезли з Петербурга в Канів, щоб поховати.

КОЛИСЬ, ДУРНОЮ ГОЛОВОЮ

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Цей твір Ш. написав у Черкасах, сидючи під арештом. Заарештовано поета за те, що „криме богохульства, говорил еще, что не нужно ни царя, ни попов, ни панов“ (з доносу черкаського земського ісправника Табачнікова). Ходили й такі чутки, що Ш., бувши на ярмарку в Межиричах, „забравшись на віз сіна“, почав був підбурювати селян проти поміщиків. Царизм ще раз пересвідчився в „крайній політичній неблагонадійності“ поета, „найшкідливішому впливові його на селян“ і вжив заходів, щоб якнайшвидше повернути його до Петербурга. „К сему честь имею присовокупить, что если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение“, — писав київський генерал-губернатор кн. Васильчиков в листі до начальника III відділу. Отож Ш. після подорожі 1859 року годі було й мріяти оселитися на Україні: „Местопребывание Шев-

Дата написання в автографі: „21 люля. Черкаси“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. I, стор. 6.

ченка вблизи Днепра было бы распадником богоотступничества и гайдамацких вожделений“ — писали до губернатора канівські дворяни, боячись, щоб Ш. не оселився в їх повіті.

Ряд. 10. І де я в світі заховаюсь — не встиг Ш. приїхати на Україну, як із царської столиці, від III відділу, полетіли „совершенно секретные“ листи до тих губернаторів, у володіннях яких міг опинитися Ш.: „По поручению князя Долгорукова, считаю долгом сообщать вашему высокопревосходительству для должного с вашей стороны наблюдения за художником Шевченко во время его пребывания во вверенной вам губернии“ (з листа III відділу до київського, полтавського і чернігівського губернаторів). Крім поліцаїв, за Ш. пильно стежили і дворяни-поміщики, повідомляючи губернську владу про „підозрілі дії політично-неблагонадійного“ поета.

Ряд. 11. Щодень пілати роз-
пинають.—Пілат—римський наміс-
ник, правитель Іудеї, який, за євангель-

ською легендою, віддав на смерть Хри-
ста. Пілатами, тобто катами, III. зве цар-
ських жандармів, поліцаїв та попів.

ЯКБИ ТО ТИ, БОГДАНЕ П'ЯНИЙ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „18 ав-
густа. В Переяслові“.

Повертаючись з наказу київського
генерал-губернатора до царської столи-
ці після арешту 1859 року, III. спи-
нявся в Переяславі, де 1654 року Богдан

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 636 (лише чотири
перші рядки).

Повністю цей твір вперше опублі-
ковано у Призькому „Кобзарі“, 1876 р.,
т. II, стор. 213.

Хмельницький присягав на вірність царю
Олексію Михайловичу. Тут і була на-
писана ця поезія.

ВО ІУДЕЇ ВО ДНІ ОНИ

Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „24 Ок-
тября. С.-Петербурґ“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“

Кожанчикова, стор. 637—638 (із знач-
ними пропусками, зокрема, зовсім немає
кінця твору, де III. ганибить царизм і
українське панство).

У варіантах (стор. 457) подано
текст чернетки цього твору з Черні-
гівської збірки.

Ряд. 1. Во Іудеї во дні они—
мова йде про сучасну Шевченкові Росію
та про Олександра II.

Ряд. 12. Динарій—римська дріб-
на монета.

МАРІЯ

Друкується за автографом Шев-
ченка з окремого зошита (так звана
друга редакція з Чернігівської збірки),
куди була вписана поетом крім цього
перша редакція „Марії“ і чернетка
твору „Во Іудеї во дні они“.

Вгорі на першій сторінці цього ру-
копису є власноручний Шевченків напис:
„Прочитайте і взавтра вранці при-
шліть“, який свідчить, що III. посилав
„Марію“ комусь на перегляд, можливо
М. С. Щепкіну.

Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок „Марія“ в обох цих ре-
дакціях немає.

В автографі „Більшої книжки“ ру-
кою III. написано (олівцем): „Марія
(поема)“.

Дата написання твору в автогра-
фі „Б“: „11 Ноября. С.-Петербург“
(написана рукою Шевченка). В першій
редакції Чернігівської збірки в кінці
автографа (після рядка: „Умерла з

голоду. Амінь") Шевченко написав:
„27 Октября“.

В даному автографі є поправки в таких рядках:

Ряд. 3. Було: на серце чистее твоє.

Ряд. 5. Спершу було: На тебе слабий возлагаю. Потім слабкий виправлено на сило, далі закреслено і це, а вписано: мати

Ряд. 6. Було: Святая матер всіх святих!

Ряд. 17. Було: Вони їх плачу і пошли

Ряд. 19—20. Було:

А я убогий воспою,
Як процвітуть веселі села.

Ряд. 21. Спершу було: Псалом і тихий і веселий.

Після 21 рядка закреслено рядки:

Про долю тяжкую твою
Я воспою тойді. А нині,
Мов благодистиню милостиню,
Тобі убогий подаю.
Динарій лепту подаю,
Тебе, о мати, воспою.

Слова: Мов благодистиню, милостиню було виправлено: Мов фарисей той милостиню

Після слова: убогий було вписано лепту, але закреслено.

Ряд. 22 вписано. Далі, після інтервала закреслено рядок: Тебе, о мати, воспою. Над першим рядком закреслено початий рядок: У бондаря

Ряд. 30. Було: Уже чимала підросла. Рядки 29—30 вписані.

Ряд. 31. Було: Росла вона і виросла

Ряд. 47. Було: Йому на той бурнус святешний.

Ряд. 51—57 написані на берегах рукопису і позначені хрестиком (X).

Ряд. 58. Слова: та все вписані замість закресленого нерозібраного слова.

Ряд. 64. Було: На тихий той широкий став.

Ряд. 65. Було: Чи озеро і море ріаду.

Ряд. 67. Слова: Скажи мені написано замість закресленого: і примовля. В автографі 67 рядок текстів (за нашим виданням) стоїть після р. Шевченко їх переставив, позначивши цифрами: 1, 2.

Ряд. 81. Замість: Злая ж доля було: О доле! Далі закреслено нерозкінчений рядок: Згнуцалась тітка

Ряд. 82. Було: Тернами в нозі вела

Ряд. 85. Було: Смутная, тилоч пішла. Далі закреслено рядок: Іду чи вирвала зелений

Ряд. 86. Після слова: лопух закреслено почате слово: зірва

Ряд. 108. Після „І“ викреслено: та

Ряд. 134. Було: Чи я нагуляюсь

Ряд. 158. Було: І повечеряємо вкупі

Ряд. 164. Було: Заветхую Єлисавету.

Ряд. 207. Було: Горить і гасне на кабиці

Ряд. 215. Перед словом сходу закреслено: самої Т

Після рядка 243 закреслено початий рядок: Ти приг

Ряд. 244. Було: Рабами б подлив раби

Ряд. 245. Після слова: досі закреслено: б кисли.

Ряд. 248. Було: І жаль на вас, малих душою. Далі закреслено два рядки:

Не бачите перед собою
Анічогісінько.

Ряд. 275 вписано між рядками.

Після рядка 276 закреслено початий рядок: У горо ти

Ряд. 331. Було: Дав та й каже.— Погодуйсь.

Ряд. 351 вписано між рядками.

Ряд. 352. Було: За нас святан розп'ялась.

Ряд. 397. Закреслено початок рядка: І не

Ряд. 459—460 Було:

Із города, носив продать
Барилочко та шапличок.

Ряд. 461. Було: Несе йому мениччок

Ряд. 473. Слово: сказала вписано
замість закресленого: промовила.

Ряд. 479. Було: На річці прала
ті малі

Ряд. 493. Було: Все, все сплюн-
оровано. В пустині

Ряд. 503. Було: Скрепи свою
святую силу

Ряд. 522. Після слова: дитину за-
креслено: одягла.

Ряд. 526. В другій редакції Черні-
гівської збірки маємо: В сусіду, в
наймичку проситись. У першій
редакції це місце виправлено так: В
сусіди, у наймї проситись.

Ряд. 553. Було: Ще в перший
раз дитячі сльози

Ряд. 555. Слово: ніби дописано.

Після рядка 562 закреслені рядки:

А на дитину

Дитина спить. Вона ж над
сином

Ряд. 587. Після слова: собі закрес-
лено почате слово: вон

Ряд. 602. Було: І батько й ма-
ти, і дитина.

Ряд. 604. Було: Таки в самий
Єрусалим.

Ряд. 613. Було: Зайшла вона
благого бога

Ряд. 616. Було: Її дитиночка
сидить.

Написано цей твір скоро після по-
вернення Ш. з України (остання подо-
рож 1859 року). Весь зміст поеми прой-
нятий „богохульними“ думками, про
які в своїх „донесеннях“ писали царські
жандарми. Поет розвінчує християнську
легенду про т. зв. „непорочне зачаття“
Христа, даючи зворушливий образ дів-
чини-матері, скривдженої покритки. Чер-
каський земський ісправник Табачников
писав до губернатора: „Сейчас же по
получении предписания его превосход-
ительства по уезду о надзоре на случай
приезда Шевченко, я подтвердил кому

Після рядка 619 закреслено: І ди-
увались фарисеї

Після рядка 625 закреслено поча-
тий рядок: Вона вж

Ряд. 626—627. Було:

Самого бога меж людьми
Вона вже бачила.

Ряд. 629. Було: Та й рушили
собі в дорогу.

Ряд. 630. Закреслено на початку
рядка: У Назарет

Ряд. 660. Було: Романський ку-
пленний плесей. Далі закреслено
такі рядки:

І знайде дірочку в хітоні
І зала та, та й сидить
Під смоквою, і виглядає

Ряд. 665. Було: І ти заплачеш
уночі.

Ряд. 684. Замість слова: діток
спершу було: діточок.

Після рядка 688 закреслено поча-
тий рядок: На нову у

Ряд. 738. Було: На тебе крот-
кую.

Ряд. 742. Слово: малій дописано
замість якогось закресленого слова.

Вперше надруковано в Празькому
„Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 215—235,
(без останніх десяти рядків).

У варіантах подаємо текст твору
(стор. 458) за автографом першої редак-
ції Чернігівської збірки та різночитан-
ня (стор. 478) за „Більшою книжкою“
(куди „Марія“ вписана рукою не Шев-
ченка, а, як гадають, Марка Вовчка).

слідovalo о бдительном наблюдении за
действиями Шевченко". Що ж виявило
це „бдительное наблюдение"? „Показы-
вая Садовому оторванный тут же от липы
лист,— читаємо в рапорті про інцидент у
селі Межирічах,— Шевченко спрашивал
по-малоросійски: „Кто это дал?" —
И когда отвечал Садовой, что бог, то
Шевченко отозвался: „Дурак, ты ве-
руешь в бога", а потом прибавил:
„Бог-саваоф, пусть он поцелует меня..“
(указывая на заднее место), затем назвал
божью мать покрывкой... Между же
официалистами межиречского инения

разнеслись толки, будто Шевченко, крім богохульства, говорив ще, що не нужно ни царя, ни попов, ни панов". 18 липня Ш., як „боговідступника" і „підбурювача", під найсуворішим конвоем привезли в Черкаси; 24 липня з розпорядження генерал-губернатора відправлено його в Київ „в супроводженні полицейских служителей". Із вересня того ж року поета вислали до Петербурга.

„Кошунні", „богохульні" погляди Ш. лягли в основу і його поеми „Марія", в якій поет широко використав фольклорні матеріали і, зокрема, апокрифи про народження Христа. „Ето кошунство, это безумие рассвирепевшей черни, клеймющей святейшие таинства христианства" — писав харківський архієпископ Антоній про твори Ш. „Марія" — самое мерзкое и богохульное из произведений Шевченка, гнуснейшим образом искажающее евангельское повествование о благовещении и рождестве Христовом, равно как изображающее усупение божьей матери так, что должно содрогнуться от негодования и омерзения сердце всякого верующего христианина" — писав пізніше харківський професор Вязігін; а поміщик Лободовський, „патріот" і українофіл, навіть підробив цю поему Ш., написавши в попівському дусі свою „Марію", і всіх запевняв, що це і є справжня Шевченкова „Марія".

Ряд. 15. Досто́йно пета́я — гідно освітана.

Ряд. 47. Бу́рнус — верхній одяг східних народів (у формі плаща, але з грубої матерії).

Ряд. 53. Тіве́ріада — озеро в Галілеї.

Ряд. 78. Хіто́н — одяг (схожий на сорочку), що його носили стародавні греки та євреї.

Ряд. 121. Фа́вор — гора в Галілеї над Тіверіадським озером.

Ряд. 157. Ку́ща — житло, схоже на шатро.

Ряд. 198. Ра́вві — равін — учитель, духовний наставник; почесний титул, який давався у стародавніх євреїв видатним учителям і коментаторам релігійного вчення.

Ряд. 203. Ме́сія — староеврейське слово, що значить помазаник (рівнозначне грецькому „христос"). Перебуваючи з VI століття до нашої ери в національній неволі, євреї намагалися вирватись з цієї неволі, часто повставали проти своїх гнобителів. Невдачі повстань і породили думку про чудесного спасителя, про месію. Виразником її була єврейська пророческа література, яка вчила, що з потомства царя Давида

з'явиться могутній ватажок (месія), який визволить єврейський народ з чужо-земної неволі.

Ряд. 207. Ка́бця — огнище (у сінях або надворі) для готування страви.

Ряд. 221. Ла́ніти (церк.-слов.) — шoki.

Ряд. 227 — 229. Хо́дім, Ма́ріє, по́вінчаймо́сь, а то (й не вимовив — у б'ють на вулиці) — за т. зв. Моїсеевим законом позашлюбні статеві зносини вважалися за тяжкий злочин, який карали смертю (побивали камінням).

Ряд. 240. Сіо́н — горб (невеличка гора), на якому був побудований Єрусалим.

Ряд. 297. Ре́візія — перепис населення для оподаткування його; Ш. вживає тут термінологію царської Росії, де періодично відбувалися такі „ревізії". Оповідання євангелістів про цю подію не відповідає історичній дійсності, бо перший такий перепис у Палестині відбувся вже після легендарного різдва Ісуса, а саме, 7-го року нашої ери.

Ряд. 319. Прото́пресвіте́р — (грец.) — старший священик.

Ряд. 322. Авраа́м і Моїсе́й — легендарні особи; за біблійним оповіданням, Авраам був родоначальник, а Моїсей вождем єврейського народу, що визволив євреїв з єгипетського рабства і довів їх через пустиню до межі Ханаанської землі; легенда вважає Моїсея також за автора тих законів, що зібрані в перших п'яти книгах біблії, зокрема т. зв. „десяти заповідей".

Ряд. 323. Єсе́ї — іудейська секта II і I ст. до нашої ери. Жили первісними напівкомуністичними громадами.

Ряд. 343. Мі́тла о́гненная — комета.

Ряд. 359. Ема́нуїл — (євр.), означало: „З нами бог"; біблійна назва месії або Христа.

Ряд. 372. Оса́нна — (євр.) — спаси; молитовне звертання стародавніх євреїв до тієї особи, від якої чекали спасіння.

Ряд. 375. Ле́гіон — військовий загін.

Ряд. 400. Ме́мфіський шля́х — ішов на південь Єгипта. Мемфіс — велике місто в південному Єгипті.

Ряд. 412. Ко́пти — нащадки давніх мешканців Єгипта.

Ряд. 425. Сфі́нкс — своєрідна споруда в давньому Єгипті — фігура лева з людською головою, витесана з каменя; мала містично-алегоричне значення.

Ряд. 429. Піра́міди — величезні споруди, в яких ховали єгипетських фараонів.

Ряд. 525. Наза́рет — містечко в

Галілеї. За євангельською легендою, в ньому Ісус виступив з першою своєю проповіддю.

Ряд. 601. Кандійка — миска з виплутими вінцями.

Ряд. 612. Синагога (грецьке) — приміщення, де збирались євреї для молитви, а також для читання та тлумачення біблій.

Ряд. 623. Книжники — єврейські вчені, які розробляли та тлумачили релігійні закони.

Ряд. 641. Іван — легендарна постать іудейського пророка (Іоан).

Ряд. 658. Вісон — коштовна тонка тканина.

Ряд. 659. Ізраїльський архі-

єрсей — називаючи так Іерусалім, Ш. підкреслював теократичний характер іудейської держави, де вища влада належала іерусалімському духовництву.

Ряд. 660. Романський золотий пласей — (романський — те саме, що й римський) — так Ш. зве Іерусалім, столицю стародавньої Іудеї, панівна гнобительська імперія якої була прислужницею Імператорського Рима.

Ряд. 673. Сімокиа — плодове дерево (яблуня).

Ряд. 680. Гіттон — гора коло Іерусаліма.

Ряд. 735. Порфіра — царська мантія (перхій одяг).

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі 19 Ноября. С.-Петербург“.

Автограф перекреслений.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. II, стор. 2 (під заголовком: „Подражаніє польському поетові Антонію Сові“).

ПОДРАЖАНІЄ ІЗЕВІЛІО. ГЛАВА 19

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі 10 Декабря 6“.

В автографі рядки 4—5 спершу були написані так:

*Нащо та львиця ваша мати
Зо львами купилась, щенята?*

Вперше надруковано в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, Львів, 1901, книга I, том XXIX, стор. 1—2.

Ряд. 23. Гради і весі — (церк.-слов.) — міста і села.

ОСІЙ. ГЛАВА XIV.

Друкується за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою, з поправками Шевченка).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в тексті: „25 декабря 1859“.

Використовуючи форму проповідей біблійних пророків, Ш. звертається тут до сучасної йому України з закликом по-

Рядок 52. В автографі Ш. власноручно вписав чорнилом:

І вашей кровію собаки

Вперше цей твір було надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 236—237.

встати на „лукавих катів“ — на українське панство, яке допомагало царизмові соціально і національно поневолювати

трудящі маси. Поезія „Осії. Глава XIV“ є один з найяскравіших і художньо найсильніших творів, в якому поет зриває маску лібералізму з українського панства, показує його справжнє, вороже українському народові нутро, його прислужництво царизмові і лицемірство його слів про „любов до меншого брата“.

Поет ідеалізує минуле України, вважаючи, що „колись вона пишалася в добрі і розкоші“.

Ряд. 7. За Богдана — за гетьмана Богдана Хмельницького.

Ряд. 8. За скаженого Петра — за царя Петра I.

Ряд. 15. Потреблю — знищу.

ДІВЧА ЛЮБЕ, ЧОРНОБРИВЕ

Друкується за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою разом з поезією „Ой діброво, темний гаю“ і позначено нумерами: над першою стоїть I, а над другою — II). В рукопису є поправки III.

Оригінал зберігається в рукопис-

ному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в „Більшій книжці“ (спільна і для твору „Ой діброво, темний гаю“): „15 стичня 1860. СПБ“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 640.

ОЙ ДІБРОВО, ТЕМНИЙ ГАЮ

Друкується за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою разом з поезією „Дівча любе, чорнобріве“, під номером II).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Шевченко власноручно виправив ря-

док 9, закресливши слова: дщерь свою і написавши: доненьку

Дата написання в „Б“ (спільна і для твору „Дівча любе, чорнобріве“): „15 стичня 1860. СПБ“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 640.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБЬСЬКОМУ

Друкується за рукописом „Більшої книжки“.

Перші шість рядків написані рукою Ш., решта — чужою рукою.

Оригінал зберігається в рукопис-

ному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в рукопису „4 мая 1860. СПБ“ (чужою рукою).

Вперше надруковано в „Кобзарі“ Кожанчикова, стор. 641.

МОЛИТВИ

Друкується за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

В заголовку стоїть „Молитва“.

Три перші „молитви“ вписано було одразу і розділено їх датами: під пер-

шою: — „24 мая 1860. СПБ“, під другою — „25 мая“, під третьою — „27 мая“.

Далі, на наступній сторінці „Б“ — вписано рукою Ш. твір „Колись-то ще, во время оно“ з датою: „28 маія. С.-Петербург“, а на 3 сторінці — знову „молитва“ (четверта), вписана

тією ж рукою, що й перші три; під цією четвертою „молитвою“ дата „31 мая. СПБ“.

В 17 рядку замість: *П о с т а в т и*
помилково написано: *П о с т а в т е*

В рядку 29 замість: *П о с т а в и* помилково написано: *П о с т а в я*

Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“; 1876 р., т. II, стор. 239—240.

У варіантах (стор. 466—467) подано текст твору за автографом на окремому аркуші. Автограф цей зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

КОЛЫСЬ ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО

Друкується за автографом „І”.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Заголовок — по першому рядку.

Дата написания твору в авто-
графе: „2 Мавт. С.-Петербург“.

Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 642.

В образі Нуми Помпілія поет показує Олександра II — „всвободителя“, так возвеличеного ліберальними „златоустами“ 50 — 60-х рр. „Это какой-то ангел во плоти, преисполненный любви к своим подданным... Это олицетворение глубокого ума, сердца и нравственно-религиозного чувства“, — писав граф Закревський в своїх мемуарах, характеризуючи Олександра II. П. Куліш, сповнений почуття „виробожної відданості“ до цього „любвеобильного“ монарха, докорив Ш.: „Він же (тобто Олександр II) тепер перший чоловік. Якби не він, то й дихнуть нам не дали б, а воля кріпаків — то ж його діло! Найближчі до нього люди по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його“. М. Костомаров, захоплений реформами Олександра II, писав: „Ннешний император России своими реформами явно показал, что мы можем надеяться на общий прогресс учреждений в России и на увеличение индивидуальной, а с нею и национальной свободы народностей, населяющих Россию. Мы верим и ждем действительных учреждений“. Ш., як і вся революційна демократія, не терпів цих славословій на честь царя. Він подає справжній портрет Олександра II: це кат, хоч і „тихенький“, „кроткий“. Всі думки „п'яного господаря“ — царя спрямовані лише на те, щоб винайти нову петлю на шию трудящих. Такий показ був правдивий. Привид селянської революції, „нової пугачовщини“ примусив царя оголосити маніфест про

скасування кріпацтва. Але ця „реформа“ насправді була спрямована на те, щоб іще більше пограбувати селянство під маркою „визволення“. „Александр II скоро покажет Николаевские зубы“, — писав Чернишевський в листі до Герцена 1859 року. І дійсно, Олександр II вже незабаром показав себе: сотнями, тисячами розстріляв, шибениць, засланих до Сибіру довів під його „кротость“ і „ангельскую нежность сердца“. Таким виступає цей „основодитель“ і в творах інших революційних демократів — сучасників III. Так, наприклад, революційний демократ М. Михайлов присвятив Олександрові II твір „Деспоту“:

**Резец истории тебя, ханжа лукавый,
Глубоко начертил на гробовой плите:
„Он знаменье креста творил рукою
 правой,
А левой распинал народы на кресте“.**

Добролюбов, написав такий твір (в зв'язку із смертю Миколи I і „восшествієм на престол“ Олександра II):

По неизменному природному закону
События идут обычной чередой:
Один тиран исчез, другой надел корону,
И тяготест вновь тиранство над страной.
И ни попыткою, ни кликом, ни пол-
словом,
Не обнаружили трусливые сердца.
И будут вновь страдать при сыне
бестолковом,
Как тридцать лет страдали при отце.
И в день всерадостный его внезапной
смерти

Сын хочет взять себе его за образец.
Нет, пусть тебя хранят все ангелы
и черти,
Но нас не будешь ты тиранить, как
отец*.

(Ода на смерть Николая I*).

Ряд. 2. Помпілій Нума.— Ле-
генда вважає його за другого римського
царя; він уславився нібито своєю миро-

любністю, справедливістю і займався
переважно законодавством, при чому в
цій роботі йому помагала мудра німфа
Егерія, яка провіщала „волю богів“.

Ряд. 12. Платан—велике гіллясте
дерево, подібне до явора; у нас росте
в Криму і на Чорноморському узбе-
режжі.

Ряд. 14. Дріади—німфи дерев і
лісів (типу мавок з волинських легенд)
у давніх грецьких міфах.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.

Автограф „Б“ складається з трьох
уриwkів. Під першим Ш. поставив да-
ту: „4 іюня. СПб“, під другим—„6 іюля“
і під третім — „14 сeнтября“.

В автографі зроблено поправки в
таких рядках:

Рядки 6 — 8 вписані.

Плач Ярославни—один з най-
кращих розділів „Слова о полку Іго-
ревім“. „Слово“—найвидатніший пам'ят-
ник феодално-дружинного епосу кінця
XII ст. Оспівується в ньому невдалий
похід Новгород-Сіверського—князя Ігоря
Святославича проти половців 1185 р.
Список цього твору (зроблений в XVI ст.)
знайдено в одному з рукописних збір-
ників (псковський рукопис XV—XVI ст.),
що належали графу Мусіну-Пушкіну,
і в 1800 році опубліковано. „Слово“ по-
родило численні наслідування. Воно
викликало захоплення і в Ш. Ще пере-
буваючи на далекому засланні, в Ново-
петровській кріпості, Ш. мріяв про пе-
реклад „Слова о полку Ігоревім“ на
українську мову. В листі до А. О. Ко-
зачковського 14. IV. 1854 р. поет пише:
„Давно vorушиться у мене в голові
думка, щоб перевести на наш прекрас-
ний український язык Слово о полку
Ігоря. Так нема у мене подлинника,
а перевода читать не втну. Так от що
я думаю: у вашій семінарській бібліо-
теці певне єсть іздание Шишкова, або
Максимовича—Слово о полку Іго-
реві, перевод з текстом, то ти, великої
ради моєї любові, попроси якого-небудь
скорописця списать для мене один екзем-
пляр, з переводом, текст сієї невеличкої,

Ряд. 84. Спершу було: Святий,
пресвітлий господине.

Ряд. 91. Було: На княжім до-
брім білім тілі

Ряд. 93. Слово: лю бім вписано.
Вперше надруковано в „Кобзарі“
Кожанчикова, стор. 643—647.

У варіантах (стор. 467—468) по-
даємо текст окремих фрагментів твору
(чернеток).

но премудрої книги, а я тобі за це...
що ж я тобі зроблю, убогий? Подякую
щирим серцем, та й більш нічого. Вони
гласу молення мого, друже мій єдиний,
пришли мені текст Слова о полку
Ігоря, а то на твоїй душі буде гріх,
як не буде воно, те Слово, переведено
на наш задушевний прекрасний язык*.

Окремі фрагменти „Слова“ (з них за-
кінченим можна вважати лише „Плач
Ярославни“) датовані червнем, липнем
і вереснем 1860 року. На цей же час
припадає створення таких зразків полі-
тичної поезії, як „Умре муж велій“ та
„Світе ясний“ (атовані червнем 1860 р.).
Трохи пізніше написано сатиру на ми-
колаївське самодержавство—„Саул“, по-
езію „Хоча лежачого й не б'ють“ (ато-
вані жовтнем 1860 р.) і „О люди! люди
небораки“ (листопад 1860 р.).

Після кожного такого виступу Ш.
повертався до роботи над перекладом.
Але хвороба і передчасна смерть пере-
рвали його роботу. Ці кілька фрагментів
перекладу „Слова“, які встиг зробити
Ш., належать до найкращих перекла-
дів „Слова“ в українській літературі.

Ряд. 1. Пу т и в л ь—стародавнє місто
на Курщині (тепер Чернігівської області).

Ряд. 5. З и г з и ц я—зозуля.

Ряд. 9. К а я л а—очевидно, річка Кал-

міс, над якою стався бій Ігоря з по-
лонцями.

Ряд. 19. Ладо — тут у розумінні
дружина, чоловік.

Ряд. 34. Кобяк — половецький хан
(XII ст.).

Ряд. 36. Словутиця, Словутич —
син слави, славний; старослов'янський
ентитет Дішпра.

Ряд. 70. Всеволод — брат князя
Ігоря (ум. 1196 р.), прозваний автором
„Слова „буй-туром“ (завзятим туром).

УМРЕ МУЖ ВЕЛИЙ В ВЛАСНИЦІ

*Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукопис-
ному відділі Інституту Шевченка.*

Заголовок — по першому рядку.

Дата в автографі: „17 люти“.

*Вперше надруковано в Празькому
„Кобларі“, 1876 р., стор. 241.*

17 червня 1860 року помер один з ви-
датніших мракобісів — митрополит петер-
бурзький Григорій, відомий своєю
участю в катуваннях революціонерів за
часів Миколи I. Закликав до слухняності
й покори перед Олександром II. До
чого доходив цей „жандарм у власниці“,
видно хоч би з листування між ним
і петербурзьким генерал-губернатором
Ігнат'євим з приводу малюнків „дам-
ських мод“, розісланих при № 19 „Сына
Отечества“. Там була зображена жінка
в сукиї, прикрашеній хрестиками. Спіш-
ним таємним листом митрополит вимагає
заборонити „устройство означенных пла-
тьев и принять другие меры, чтобы
платья эти не были в употреблении“.
Губернатор відповів митрополитові, що
вже нічого вдіяти не можна, бо журнали
розійшлися, але заспокоював „благо-
ревного пастыря“, що „кресты можно
толковать, как знаки умножения“. Навіть
до царя звертався із своїми скаргами
в цій справі „найчесніший“ митрополит.
Герцен у своєму „Колоколі“ так висмію-
вав його: „Касаюсь всего перстом веры
своея, он (митрополит. — Ред.) не побоял-
ся и одской одежды Евы: высокопреосвя-
щенный владыко, разоблачая по картинке
женщину, власы плетущую и драгие
ткани носящую, совлек с нее одежду
соблазнительную, несмотря на то, что
она лицемерно якобы отжениается зна-
мением креста от похоти греховной. Га-
зетоборче, юбкоборче, модоненавист-
нику, землезнания гонителю — моли
бога о нас!“

Ряд. 1. Власниця — грубий одяг
з козячої шерсті або кінського волосу,
що її носили ченці-аскети.

Ряд. 3. Аскаченський Віктор
Ігнат'євич (1813—1879) — професор Київ-
ської духовної академії; пізніше (з 1858

до 1877 року) був видавцем реакційного
монархічного журналу — „Домашняя Бе-
седа“. В своїй літературній і прак-
тичній діяльності це був типовий реак-
ціонер, монархіст, ненависник освіти
й прогресу, поборник нетерпимості і
мракобісся. Так, наприклад, під час се-
лянських заворушень напередодні ре-
форми 1861 р. Аскаченський, посилаю-
чись на „щедроті“ Олександра II, закли-
кав селян бути й далі покірними рабами
своїх „отцов и благопопечителей“:

„Если даруется вам свобода, это не
значит, что вы уже не обязываетесь ни-
кому служить: и своя пужда заставляет
служить другим. А в общечитии чело-
веческом необходимы слуги и всегда
были и будут на свете люди
богатые и бедные, высшие и
низшие, образованные и не-
образованные, — и последние
всегда были и будут слугами
первых. И божие слово хотя и учит,
что во Христе по благодати все равны,
но не отрицает служение одних людей
другим, еще утверждает это, как обя-
занность, и повелевает служить по со-
вести, господа ради, даже не кротким
только людям, но и строптивым. Вот
истина, которую вы должны уразуметь.
Вот слово Христово, которое вы должны
соблюсти, чтобы быть истинно свобод-
ными!“ (Із передової „Право — слово.
К освобождаемым крестьянам“ — „Дом.
Беседа“, 1859, вип. 22, стор. 208—209).

Зрозуміло, чому з такою ненавистю
і огидою ставилися до цього реакціонера
революційні демократи.

Ряд. 5. Хомяков, Олексій Степа-
нович (1804—1860) — богослов-філософ,
поет і публіцист, один з найвидатніших
ідеологів слов'янофільства, великий зем-
левласник. У селянському питанні Хомя-

ков займан позицію, яка цілком відповідала господарським інтересам поміщиків-кріпосників: він стояв за скасування кріпосного права, звільнення селян, але шляхом одночасного і обов'язкового викупу, а з другого боку — пропонував поврізати до мінімуму селянські наділи і майбутні відносини на селі будувати на основі „добровільних“ угод між поміщиками та селянами, себто, іншими словами, віддати останніх в жертву дворянству. Аргументи Хомякова на користь общинного володіння, по суті, прикривали те ж саме намагання зберегти після реформи залишки кріпосницьких відносин, вдержати селян у напівкабальному стані, зв'язавши їх круговою порукою. Все це не перешкоджало Хомякову непохитно вірити в месіанську роль царської Росії, у те, що світ врятують „руські національні устої“ і особливо православна церква. Його пророцтва про неминучу загибель західноєвропейської „раціоналістичної“ культури і торжество самобутніх православних-руських начал віри і любові, про гегемонію царської Росії в слов'янському світі тощо були ідко

вистіяні Чернишевським. В розвитку слов'янофільської теорії Хомяков відіграв велику роль. Саме навколо нього і значною мірою під прямим його впливом склався уперше гурток слов'янофілів — в 30-х рр. XIX ст. У спорах із западниками Хомяков виступав як активний їх супротивник. Найбільш послідовно погляди Хомякова викладені у його великій праці „Мысли о всеобщей истории“ (повне зібрання творів, т.т. V — VIII, вид. 1900 р.), яка рясніє анекдотичними висновками в дусі крайньої слов'янофільської тенденції.

Ряд. 8. „Русская беседа“ — слов'янофільський журнал, що виходив у Москві в 1856 — 1860 рр. У журналі найбільшчу участь брали й українські поміщицько-буржуазні письменники; Максимович деякий час фактично навіть його редагував. Куліш друкував там російську редакцію „Чорної ради“ і підбирав Ш. також друкувати там свої твори. Ш., зрозумівши монархічно-кріпосницьку суть російських та українських слов'янофілів, категорично відмовився співробітничати в цьому реакційному журналі.

ГІМН ЧЕРНИЦЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „20 юня“.

Рядок 7 спершу було написано так:

Ко хали ся б та росли

Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876 р., стор. 211.

НАД ДНІПРОВОЮ САГОЮ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі: „24 юня“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. X, стор. 2.

Ряд. 1. Над Дніпровою сагою. — Сага — затока.

РОСЛИ УКУПОЧЦІ, ЗРОСЛИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання твору в автографі: „25 юня“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. V, стор. 1.

СВІТЕ ЯСНИЙ! СВІТЕ ТИХИЙ!

Друкуються за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „27 юнія“.

Вперше надруковано в книзі О. Парницького „Провідні ідеї в письмах

Т. Шевченка“, 1872, стор. 29; 1873 р. в галицькій „Правді“ (№ 15) ця поезія була надрукована як частина поеми „Іван Гус“.

1876 р. поезія ця вміщена в Празькому „Кобзарі“ (том II, стор. 242) під 1860 роком, як окремий твір.

Ряд. 14. Явленними під топити — тобто іконами.

ЛИКЕРІ

Друкуються за текстом „Більшої книжки“ (вписано чужою рукою).

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в рукопису: „5 Августа. Стрельна“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1862, кн. V, стор. 1—2.

Ликера Полусмакова, кріпачка - наймичка, була покоївкою в поміщиків Макарових у Петербурзі. Ш. хотів з нею одружитися. Він намалював портрет її (зберігається в галереї картин Ш.). Для поета-демократа намір одружитися з кріпачкою не був випадковим. Про це свідчить хоча б такий біографічний факт. У відповідь на одну пораду про одруження з багатою панночкою, Шевченко заявив: „Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народа, та й як же себе поєднати з собакою панською кров'ю! Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті? З нудьги пропаде та й мені вкоротить недовгого віку“. Але українські панки заповзялися не допустити шлюбу з „мужичкою“. „Тутешні земляки і землячки наші (а надто панночки), — писав Ш. 22.VIII. 1860 р., — як почули (про намір поета одружитися з Ликерою. — *Ред.*)... то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: „Не до пари і не до пари!“ Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари“. Хоч Ш. й Ликера вже були заручені і навіть призначене було весілля, але пани свого досягли — одруження не відбулось. Цей твір був написаний у відповідь на один з випадків, коли різні „знайомі“ перешко-

джали зближенню Ш. з Ликерою, посилаючись на церковні та „світські“ правила.

Надія Кибальчич у своїх спогадах передає дуже цікавий епізод: „Однажды он (Шевченко. — *Ред.*) написал матери, просил ее отпустить с ним Лукерью в город за покупками. Мать отказала... Тогда Шевченко приехал сам и лично стал просить мать об этом. Она и тут ему категорически отказала. Он рассердился и иронически спросил: „А якби ми повинчані були, то пустили б?“ — Конечно, — возразила мать, — какое бы я тогда имела право удерживать ее... Страшно рассерженный Шевченко присел тут же к столу и сразу, сгоряча, экспромтом набросал известное стихотворение:

Моя ти люблю, мій ти друже!

Не ймуть нам віри без хреста...

направленное против моей матери“. („Киев. Старина“, 1890, II). Критика кріпосників, що „заснули, мов свиня в калюжі“, набрала в цьому творі високо-ідейної принципіальності: повстаючи проти обряду церковного — вінчання, поет-демократ гостро бичує взагалі церковницю, релігію: „не кленись, і не молись нікому в світі“, бо „збрешуть люди і... саваоф одурить“.

Н. Я. МАКАРОВУ

*Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.
Дата написання в автографі: „14 сен-*

*тября“. Присвята: „На память 14 сен-
тября“.*

*Вперше надруковано в журналі „Ос-
нова“, 1862, кн. V, стор. 2.*

Макаров Микола—український по-
міщик, у якого кріпачкою була Ликера.
Поезія ця написана з приводу розриву
поета з Ликерою, до якого безперечно
спричинився й Макаров.

Анненков у листі до Тургенева 5. IX.
1860 р. зазначав:

„Макаров собирався ехатъ расстраи-
вать свадьбу Шевченка, потому что он
женится на Лукерье“.

І АРХІМЕД, І ГАЛІЛЕЙ

*Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

Дата в автографі: „24 Сентября“.

Ряд. 1. Архімед—(287—212 рр. до
нашої ери)—великий грецький учений—
математик і фізик. Галілей (1564—
1642)—великий італійський учений,
один з основоположників наукового
природознавства, переслідуваний католи-

*Вперше надруковано в Празькому
„Кобзарі“ 1876 р., т. II, стор. 243.*

*У варіантах (стор. 468) подаємо
текст чернетки твору, написаний на
клаптику поштового паперу.*

цькою церквою (був відданий до суду
інквізиції) за те, що всупереч біблійним
переказам сприйняв і далі розвивав теорію
Коперника про сонячну систему;
протягом 9 років Галілей був по суті
„в'язнем інквізиції“.

Л. (Поставлю хату і вімпату)

*Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

*Дата в автографі: „27 Сентября“.
Вперше надруковано в журналі „Ос-
нова“, 1862, кн. V, стор. 3.*

НЕ НАРІКАЮ Я НА БОГА

*Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

*Дата в автографі: „5 Октября“.
Вперше надруковано в журналі „Ос-
нова“, 1861, кн. VI, стор. 3—4.*

САУЛ

*Друкується за автографом „Біль-
шої книжки“.*

*Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.*

*Дата в автографі: „13 Октября“.
В автографі зроблено поправки в
таких рядках:*

Ряд. 11. Спершу було: З дружи-

нами, з мечем, з катанами, по-
тім дружинами закреслено і на-
писано: законами.

Після рядка 56 закреслено такі три
рядки:

Кув із золота престоли,
А чабанам кув закон
З заліза і в широкополій

Під Саулом Ш. розуміє Миколу І.
В тодішніх революційно-демократичних
колах таке порівняння (Микола — Саул)
було досить поширене. Нагадати хоч би
у Герцена згадку про „совершенное
омрачение духа нашего певского Саула“
(„Полярная Звезда“, 1858 р.). На по-
чатку твору Ш. засобами гострої сатири
змальовує, як утворилася сучасна йому
кріпосницька держава з її царями, мі-
ністрами, поміщиками та уярмленими
рабами. В той час, коли найрізноманіт-
ніші кріпосницькі і ліберальні історики,
перелікані загрозю селянської револю-
ції, всіма засобами намагалися виправ-
дати й „узаконити“ поміщицьку дер-
жаву, довести мирний шлях її утворення,
неминучість і необхідність всіх її гра-
біжницьких заходів, Ш. показує кріпос-
ницьку державу з революційно-демо-
кратичних позицій. Під його сатирич-
ним пером коронований деспот її — Ми-
кола І виступає з його загарбницькими
війнами і кривавим поповненням числен-
них народів, з його огидною розпу-
стою. Про фаворитизм і розбещеність
цього „вінценосного ката“ чимало розпо-
відають і сучасники.

„Если царь отличает женщину на про-
гулке, в театре, в свете, он говорит только
одно слово дежурному адъютанту. Особа,
привлекшая внимание божества, попадает
под наблюдение, под надзор. Предупре-
ждают супруга, если она замужем, роди-
телей, если она девушка, о чести, которая
выпала им. Нет примеров, чтобы это
отличие было принято иначе, как с изъ-
явлением почтительнейшей признатель-
ности. Равным образом нет еще при-
меров, чтобы обесчещенные мужья или
отцы не извелили прибыли из своего
бесчестия“ (Добролюбов).

Привид нової селянської війни все
нестерпучіше гнітив імператора. Події
на Заході не давали йому спокою. З
жахом писав Микола І — „жандарм Евро-
пи“ до пруського короля, що „рево-
люция воскресла из пепла и нашему
общему существованию угрожает неми-
нуемая опасность“. В листах до Паске-
вича Микола скаржитися: „Подробности

Ряд. 81. Після слова: с тін закре-
слено: питає.

Вперше надруковано в Празькому
„Кобзарі“, 1876, т. II, стор. 244—247.

У варіантах (стор. 469—470) подаємо
текст першодруку, в примітках до
якого наведено варіанти невідомого нам
„перш. рукопису“.

бавиного в Празі, проісшедшего и
Востри и делавшегося в Вена столь
же любопытны, как крайне горьки.
Будущность России для меня в тумане.
В Париже все еще далеко до порядка.
В Италии все еще мутно. Словом, нет
где спокойно отдохнуть глазу“. Микола
весь час почував себе на вулкані. „Он
мечется, как лев в клетке, как больной
в лихорадке“ — розповідають про нього
сучасники. Цей „дрессированный мед-
ведь“, як свідчать сучасники, збожеволів
нарешті від безсилої злоби і ненависті до
„бунтующего духа черни“.

Розповідають, що в апартаментах свого
Зимового палацу він із свічкою в руках
ночами розшукував за гардинами, ша-
фами і диванами „духа революції“, бель-
кочучи заклинання із „святого письма“
і накази з військового статуту — „аж
поки, лобом неширокий... сердца — оду-
рив“ — як каже Ш. Такий був цей „Да-
лай-Лама в ботфортах“, цей „пьясочай-
ший фельдфебель“. А навколо нього —
царська „рада“ — численна згряя „благор-
одных“ дворян і попівства, що „в хра-
мах, в пагодах годувалась, мов кабани
царям на сало та на ковбаси“.

Герцен, характеризуючи Миколу І в
кінці 40-х років, писав: „Он воздвигнул
свое дикое знамя: „Самодержавие, Пра-
вославие, Народность...“ С этого времени,
в противоположность тому, что делалось
в Европе, началось в его голове то обо-
готворение в себе царского титула, кото-
рое довело его, наконец, через 25 лет
до совершенного затмения умственных
способностей, до того, что на маневрах,
перед атакой, он плакал в три ручья,
снимая каску и вслух просил „о даро-
вании победы благочестивейшему
императору Николаю Павловичу, яко с
нами бог“... Бродя без сна каким-то
привидением по залам своего дворца и
заставляя часовых молиться на коленях
о победе, он стал обдумывать измены...
Это был конец темного петербургского
царства. Далее полнейшие плотины
не могли удерживать напора, да и сам
вахтер не мог далее удержаться“ (Гер-
цен, т. XVI, стор. 178, 189).

Саул — перший ізраїльський цар (XI ст. до нашої ери).

Ряд. 3. Інд — велика ріка в Індії.
Євфрат — ріка в Месопотамії.

Ряд. 25. Бонза — назва будійських служителів культу.

Ряд. 27. Пагода — будійський храм.
Ряд. 45. Аул — селище.

МНУЛИ ЛІТА МОЛОДІ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „18 октябрі“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. V, стор. 1 — 2.

ГИТАРІВНА-НЕМИРІВНА

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „19 октябрі“.

Рядок 12 має два варіанти: Юнкера з походу (перекреслений) і Москаля з походу.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VIII, стор. 2.

ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ

Друкується за автографом „Б“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „20 октябрі“.

Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 256.

Ранком 20 жовтня 1860 р. померла „вдовствующая императрица“ Олександра Федорівна, вдова Миколи I, мати Олександра II. „Палач в юбке“ — так звали її революційні демократи. І не випадково, бо ж вона „всемилодивейше“ доклала ще й своїх рук, щоб створити каторжні умови для ув'язнених декабристів; вона благословляла разом з петербурзьким митрополитом „собственные ее императорского величества“ полки, щоб огнем і кров'ю залити революцію в Угорщині; вона спонукувала „расправиться наконец с этой беснующейся чернью“ — учасниками бунту в військових селищах 1832 року; ця ж цариця, нарешті, дбала й про те, щоб III. не було внесено до списку амнистиованих 1856 р. К. Ф. Юнге пригадує: „Из списка политических преступников, которым должна была быть объявлена амнистия, имя Шевченка было вычеркнуто самим государем. Говорят, последний при этом произнес: „Этого я не могу простить. Он оскорбил мою мать“.

III. глибоко ненависна і огидна була ця „сука-цариця“, яка „нащенила“ „одоевних щенят“ — великих князів і княгинь.

Ще на початку 40-х років III. висміяв її в своїй геніальній сатирі „Сон“ („цариця небога, мов опеньок засушений — тонка, довгонога, та ще на лихо, сердешне, хита головою“), ще тоді він гнівно бичував „тупорилих віршомазів“ — українських і російських дворянських поетів, які плазували перед царицею. Тепер, повернувшись із заслання, палаючи великою ненавистю до „коронованих катів“, III. надзвичайно гострою і високохудожньою сатирою бичує їх. Умерла цариця... Вся „верноподданническая Россия“ поспішала „заверить убитую горем“ „августейшую семью“, зокрема „кроткого венценосного сына“ Олександра II в своїй „преданности и верности престолу“. Поспішали помічники-кріпосники і ліберали, поспішали купці і промисловці, „учені мужі“ і „натхнені поети“, поспішали і росій-

ські, і українські, і польські „благородні“ дворяни. Вся офіційна кріпосницько-чиновнича, жандармська, попівська Росія схилила коліна перед труною „в бозе почившей благовернейшей, самодержав-

нейшей государыни императрицы“. III. написав того ж дня увечері цю поезію, яка в рукописних списках зараз же пішла по руках, роблячи своє революційне діло.

І ТУТ, І ВСЮДИ — СКРІЗЬ ПОГАНУ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „30 октябрю“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. V, стор. 2 (але останніх трьох рядків, спрямованих безпосередньо проти царизму, там немає).

О ЛЮДИ! ЛЮДИ НЕБОРАКИ!

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „3 Ноября“.

Рядок 4 спершу був написаний так: Ви ж, люди, люди, не собаки.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. V, стор. 2—3, але без основної частини твору:

*О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?*

*Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!*

Пропущені були також рядки 19—20:

*Женуть (последний долг отда-
дать),
Женуть до матері байстрят.*

Перекручено рядок 23. Замість: Царям, царят на землі надруковано: Усім неправдам на землі.

Цей твір написано з приводу смерті цариці Олександри Федорівни (дружина Миколи I) та її похорону (див. коментарі до поезії „Хоча лежачого її не б'ють“).

Ряд. 12. „Задрипані дівчата“ — це дівчата з притулків „відомства імпе-

ратриці“, яка, за характеристикою придворних „блюдолизів“, вельми „підкувалася“ про „дівчаточок“ у цих притулках, здебільшого дітей покриток, сиріт тощо. Яке насправді було це „підкування“ — яскраво показує III: дівчат женуть „ненагодованих і голих“, „як ту отару“.

ЯКБИ З КИМ СІСТИ. ХЛІБА ВЗИСТИ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата написання в автографі: „4 Ноября“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VI, стор. 4.

І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „5 Ноября“.
Вперше надруковано в журналі
„Основа“, 1861, кн. V, стор. 3.

ТЕЧЕ ВОДА З-ПІД ЯВОРА

Друкується за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „7 Ноября“.
Вперше надруковано в журналі
„Основа“, 1861, кн. VI, стор. 48.

ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ

Друкується за автографом Шевченка, на окремому аркуші, що належав М. Лазаревському.

Вгорі в рукопису є напис чорнилом, зроблений А. В. Жемчужниковим: „Автограф Т. Г. Шевченка, подарений мне Лазаревским в Орле“.

В автографі зроблено поправки в таких рядках:

Ряд. 9. Спершу було: А то, а то
не ма нічого.

Далі закреслено такий рядок: Ні
чоловіка, ані бога. А збоку на-
писано олівцем: Ні бога навіть
ні півбога.

Ряд. 13. Цей рядок спершу був на-
писаний так: Хортів годуємо,

спускаєм. Потім останнє слово
закреслено і написано олівцем: та
плачем. Після слова хортів за-
креслено почате слово: спу

Далі закреслено такі рядки:

І гадоньки собі не маєм,
Гниєм собі, себе не бачим.
Отак я думав уночі
Понад Неввою ідучи.

Ряд. 14 написаний олівцем над таким
рядком, що залишився незакресленим:

Отак то я собі вночі

Вперше надруковано в Празькому
„Кобзарі“, 1876 р., т. II, стор. 259.

У варіантах (стор. 479) подаємо
різночитання за рукописом „Більшої
книжки“ (вписано чужою рукою).

Ряд. 20. Коло апостольської
брами—тобто поблизу Петровських

воріт, що вели до собору апостолів Петра
і Павла в Петропавловській кріпості.

БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІ СВАРИ

Друкується за текстом „Більшої
книжки“ (вписано чужою рукою).

Оригінал зберігається в рукописному
відділі Інституту Шевченка.

Галагани—козацький старшин-
сько-поміщицький рід. Відомий Гнат
Галаган після зруйнування Січі (див.
прим. до „Іржавця“) одержав з наказу
царя від гетьмана Скоропадського де-

Дата в автографі: „26 ноября“.

Вперше цей твір надруковано в
Празькому „Кобзарі“, 1876, том II,
стор. 259—260.

кілька сіл. 1715р. Галагана було „обрано“ з
царського наказу на прилуцького полков-
ника. Досить сказати, що навіть полкова
старшина примушена була просити в
гетьмана Скоропадського дати оборон-

ний універсал від свого ж таки полковника. „Нехай себе держать універсал“, — сказав полковник і почав „керувати“ за допомогою полкового писаря, без якого обійтися не міг, бо сам був неписьменний. Галаган силою захоплював селянські ґрунти, або скуповував по зонсім дешевій ціні, а козаків примушував давати розписки, що вони „до крайнього убожества і скудості пришедши и не могучи впредь службы козацкой одбывать“ продали свої ґрунти полковникові і повинні надалі йому „посполито, а не козацко служити“. Свою грабіжницьку діяльність Галаган продовжував і тоді, коли не був уже полковником. В своїх селах — Вереміївці та Липоному він, щоб примусити козаків занеситися в підданство, не тільки відбирав у них худобу, майно та вгіддя, але й з „жилих хат двери і окна выбирал“. За Скоропадського Галаган мав уже 7 сіл, в яких було 800 дворів, при чому деякими селами володів навіть без відома гетьмана, не маючи на них універсалу. Пізніше він одержав в „Коллегии иностранных дел“ на всі свої маєтки царську „жалованную грамоту“, яка закріплювала володіння „в вечность“. Цей гнобительський рід нелюдськи визискував селянство десятиліттями. Недарма за часів Ш. кріпаки про цих магнатів склали були таку пісню-скаргу:

Загадують десятники в клуні молотити.
Що брат косить, що брат косить, а батько молотить,
Сестра у нас одиниця — та й та кирич носить.
Пішли наші жита жати, сіли спочивати,
Озирнуться назад, аж іде Лученко, канчук розправляє,
Чому, чому галаганців по троє немає?
Ой як же нам, паноченьку, по троє ходити,
Покинули малих дітей — нікому глядіти.
Ой в нашої Галаганші жовтая спідниця,
Ідуть наші жінки із жнив — вже зійшла зірниця.

Н. Т. (Великомученице кумо)

Друкуються за автографом „Б“.
Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Н. Т. — ініціали знайомої Ш. — Надії Тарновської.

У нашого Галагана вишивана хустка, —
Буде в наших Озерянах не одна хата пуста.

У нашого Лученка білая кобила, —
()й побила Галаганців лихая година!
(„Киевская Старина“, 1899 р., т. LXV стор. 7 — Документи).

Рід. 2. Киселі — відомий український шляхетський рід. Шевченко, очевидно, має тут на увазі Адама Киселя, сенатора і поєводу київського, багатого землевласника-магната, який прино служив польському королеві. Під час селянської війни 1648-1654 рр. він діяв як посередник між польським шляхетсько-магнатським урядом та козацькою старшиною, на чолі з гетьманом.

Рід. 2. Кочубей-Погаї — рід Кочубей походив з Криму, тому Шевченко називає їх Погаями. Василь Кочубей за Мазепи був спочатку генеральним писарем, а потім генеральним суддею. Обізваний частково з планами Мазепи, він подав донос царському урядові про зраду гетьмана. Цар не повірив у правдивість доносу, наслідком чого був „розиск“ над Кочубеем і його співучасником, бувшим полтавським полковником Іскрою, та засудження їх на смерть (1708 р.). Кочубей володів трьома селами; із його зізнань видно, що в нього було 6000 червінців та 2000 талірів; крім того він мав за боржниками 18000 золотих. В назурах Кочубей покріпачене селянство облягалось потом і кров'ю. „Крестыяне во всем имении г. Кочубея, — зазначається в офіційному листуванні 30-х рр. XIX ст., — совершенно разорены, не зная давно уже никаких пределов ни повинностям своим, ни побуждениям от экономии к оным, непрестанно работая на своего господина, едва ли имеют и столько времени, чтоб приобрести себе необходимое с семейством прокормление, они лишены всякого, самого обыкновенного в крестьянском быту имущества“... („Киевская Старина“, 1895, т. XLVIII, стор. 409).

Дата в автографі: „2 Декабря“.
Вперше надруковано в Празькому „Кобзарі“, 1876, т. II, стор. 260 — 261.

Рід. 20 — 21. Сила Сатурнова — час (Сатурн — бог часу у римлян).

ЗІЙШЛИСЬ, ПОБРАЛИСЬ, ПОБІДНАЛИСЬ

Друкується за автографом „Більшої книжки“.

Оригінал зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Дата в автографі: „5 Декабря“.

Вперше надруковано в журналі „Основа“, 1861, кн. VIII, стор. 1—2.

У варіантах (стор. 479) подаємо

різночитання за автографом Шевченка на окремому аркушику.

Далі, на новій сторінці „Більшої книжки“, посередині її, Шевченко синім олівцем написав „1861“, але вписувати поезії цього нового року йому вже не довелося: смерть припинила творчу діяльність великого поета.

Ряд. 7. Дівчаток москалі украли — поет згадує постої царського війська на Україні. Утримання війська важким тягарем лягало на плечі трудящих мас, які мусили постачати військові провіант натурою або ж давати на це гроші. Крім того людність зазнавала багато утисків та насильств, особливо з боку дворян-командирів: грабувань, биття,

гвалтування жінок та інших знущань. За часів Миколи I досить часто траплялися випадки, коли розбещені офіцери-дворяни зводили дівчат-кріпачок, пускаючи їх покритками. Так, наприклад, граф Воронцов — молодий ротмістр, повертаючись з „постою“ на Уманщині, силоміць вивіз з собою чотирьох дівчат-селянок, з яких двоє кінчили життя самогубством.

КУМА МОЯ І Я...

Друкується за автографом Шевченка, написаним олівцем на клапті поштового паперу.

Оригінал зберігається в рукописному

відділі Інституту Шевченка.

Вперше надруковано в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, Львів, 1913 р., кн. III, т. CXV, стор. 176.

Цей твір стоїть у певному зв'язку з поезією „Великомученице кумо“ і стосується до Н. Тарновської. Увесь він пройнятий глузуванням з церковних обрядів, з релігійної містики.

Ряд. 2. Петрополіс чи Петрополь — місто Петра I — Петербург. Отже вираз „в Петрополіським лабіринті“ означає — по вулицях Петербурга.

Ряд. 4. Пірамідою Шевченко називає „усыпальницю русского импера-

торского дома“, себто Петропавловський собор у Петербурзі, де поховані майже всі царі, починаючи з Петра I.

Ряд. 7. Ізіда — ім'я богині стародавнього Єгипта, що втілює продукційні сили землі.

Ряд. 13. Бортнянський, Дмитро Степанович (1751 — 1825) — відомий російський композитор церковної музики, родом із Глухова на Чернігівщині.

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО

Автограф невідомий.

Друкується за першодруком — текстом, що його подає журнал „Основа“, 1861 р., кн. V, стор. 3—5. До цього твору в „Основі“ додано таку примітку від редакції: „Стихи оці (мабуть —

До Муз), здається, останнє поетичне слово нашого вічнопам'ятного Тараса. На подлиннику під первою його половиною (після стиха: Славою святою) стоїть „14 Февреля“; під другою половиною — дня не означено“.

Чи не покинуть нам, небо-
го — так, передчуваючи близьку смерть,
звертається тяжко хворий поет до своєї
музи.

Ряд. 39. Ескулап — бог лікарської
справи у давніх греків та римлян. Шев-
ченко так жартома називає лікаря
взагалі.

Ряд. 40. Харон — за грецькою мі-
фологією — перевізник душ померлих
через підземну річку Стикс.

Ряд. 41. Парка-прялка — за гре-
цькою міфологією — одна з трьох богинь,

що прядуть нитки людського життя; коли
чиюсь нитку парка переріже, то та лю-
дина вмирає.

Ряд. 45. Гекзаметр (грецьк.) — уро-
чистий шестистопний розмір вірша, яким
писались у стародавніх греків та римлян
героїчні поеми („Іліада“ та „Одіссея“
Гомера, „Енеїда“ Вергілія і т. д.).

Ряд. 33, 61, 62. Флегетон, Стикс
і Лета — за грецькою міфологією —
річки в підземному царстві, через які
мають переправитися душі помер-
лих.

ДОДАТОК

ВАРІАНТИ

ДО І ТОМА

ПСАЛОМ 149

Текст варіанта з окремого списку, написаного чужою рукою.

Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоем честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже.

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду
На отмщеніє неправди,
На науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута —
І їх славних оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителів
Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобних слава.

149

Текст варіанта з окремого автографа.

Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоем честним соборо[м],
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихи[х] ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже.

І мечі в руках [їх] добрі,
Острі обоюду
На отмщеніє язикам,
На науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута
І їх славних оковами
Ручними окрутять.
І осудять губителів
Судом своїм правим¹
І во віки стане слава,
Преподобних слава.

¹ Кілька рядків, починаючи з слів: *Окують царей неситих* і кінчаючи: *Судом своїм правим* підкреслені жандармським олівцем у III відділі.

ЛІЛЕЯ

Текст автографа з „Малої книжки“.

За що мене, як росла я,
Люде не любили,
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що ж вони тепер мене
В палатах вітають,
І цар-квітом називають,
Очей не спускають.
Дивуються, любуються,
Не знають, де діти!..
Скажи мені, мій братіку,
Королевий цвіте?
„Я не знаю, моя сестро...“
І цвіт королевий
Схилив свою головишку
Червоно-рожену
До білого пониклого
Личенька лілеї.
І заплакала лілея
Росою-сльозою,
Заплакала, і сказала:
„Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не казала,
Як я тяжко виростала
І як умирала.

Моя мати... я не знаю,
Вона все журилась
І молилась, і на мене¹
Малую² дивилась,
І плакала... я не знаю,
Мій брате єдиний,
Хто їй горе заподіяв,
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А мати все в'яла.
В'яла, в'яла, засихала,
Умирати стала...
І нашого злого пана
Клила, проклинала.

Та й умерла... а мене пан
Узяв годувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув

.....

І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене... не знаю за що
Убили, не вбили,
Тільки мої чорні коси
Остригли... накрили³
Ганчіркою на смітнику,
Та ще й реготались!..
Жиди навіть нечестиві.
На мене плювали.
Отаке то, мій братіку,
Було мені в світі!
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку... Я умерла
На снігу під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині.
Цвітом білим, як сніг білим,
Весь гай звеселила...
І ті ж люде! і ті ж самі!
Що зимою вбили,
Поприходили весною,
Дивом дивувались,
І дівчата закві[т]чались
І мене прозвали...
Лілеєю снігоцвітом.
І я процвітати
Стала в гаї, і на полі,
І в білих палатах.
Скажи ж мені мій братіку,
Королевий цвіте.
За що мене бог поставив

¹ Слова: *на мене* написані замість закресленого: *плакала*

² Слово: *Малую* написане замість закресленого: *на малу*

³ Слово: *накрили* написане замість закресленого: *ганчіркою*

І цвітом на сім світі!
Щоб людей я звеселяла
Тих самих, що вбили
Мене й матір!.. милосердй!
Святий боже милий!!..
І заплакала лілея,

І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька лілеї.

РУСАЛКА

Текст автографа в „Малій книжці“.

Породила мене мати
У білих палатах,
Та й понесла серед ночі
До Дніпра купати.
Купаючи розмовляла
Зо мною, малою:
„Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочій ж, мое серце,
Нехай не сміється
Надо мною сиротою,
Нехай п'є, уп'ється
Не моїми слізьми-кров'ю,
Синьою водою...
Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою...
Пливи ж, моя русалонько.
Хвилі! Мої хвилі!
Привітайте мое любе,
Дитя мое миле!“
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зостріли,
Не взяли з собою.
Уже тиждень як росту я,
З сестрами гуляю...
Та на Киев позираю,

Батька виглядаю.
А може вже повінчались
У білих палатах?
Може знову розкошує
Моя грішна мати?
Та й замовкла русалонька,
І в Дніпро пірнула...
Мов пліточка... і лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти,
Не спиться в палатах,
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
Приблудила до берега,
Та й дочку згадала.
І згадала, як купала,
І як примовляла,
Та й байдуже!.. пішла собі
У палати спати...
Та не дійшла... довелося
В Дніпрі ночувати.
І не зчулась, як зуспілись
Дніпрові дівчата.
„Сестри! сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати!“
Сестри раді, що піймали,
Гralись, лоскотали,
Поки в вершу не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

ВІДЬМА

Текст автографа з „Малої книжки“.

Милюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.

Озовіться ж, заплачте
Німії зо мною
Над неправдою людською,
Долею лихою.

Озовіться! а за вами
Може озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.

Поеднає з недолею,
Спасибі нам скаже
І заплаче, помолиться
Й тихо спати ляже.

Така моя рада, незнаемий брате,
Смирись перед богом, людей не
займай,

Шукай собі брата в пала[та]х і в хаті
І дбай домовину, а слави не дбай,
Бо вона не спинить віку молодого,
Не верне з-за літа нашої весни!

Отак то, мій друже, молись, брате,
богу

І мене в молитвах своїх пом'яни.

Коло осіннього Миколи,
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигане, а йдучи...
Звичайне вольнії співали.
Ішли, ішли, а потім стали,
Шатро край шляху нап'яли,¹
Багаття вбоге розвели,
І коло його посідали,
Хто з пашликом, а хто і так,
Зате він вільний, як козак
(Колись то був). Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна з приданок
Долому йдучи молодиця.

Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказалась,
Свекор утопився,
Батько оженився.
І... гу...

Цигани слухають, сміються:
„І де ті люде тут возьмуться?
Оце мабуть із-за Дністра,
Бо тут все степ... Мара! Мара!“
Цигани крикнули, схопились.
А перед ними опинилось
Те, що співало...

Жаль, і страх!

В свитині латаній дрожала,
А на руках і на ногах
Од стужі кров повиступала,
І довгі коси в реп'яхах!..
Постояла, а потім сіла
Коло огню, і руки гріла
На самім полум'ї.

„Ну так,
Оженився неборак!“
Сама собі ніби шептала.
І страшно, страшно усміхалась.

Цигане

А відкіля ти, молодице?

Відьма

Хто, я?

Як була я молодиця,
Цілували мене в лице,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада.

Цигане

Співуча, нічого сказати!
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем.

¹ Далі закреслено початий новий рядок: *І коло його по*

Відьма

Я співаю,
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула й говорити...
А перше добре говорила.

Цигане

Де ж ти була, що заблудила?

Відьма

Хто, я? цить... цить...
З дочкою пан лежить,
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...
Я в приданках була, впилася,
І молода не предалася,
А все то прокляті пани
З дівчатами таке діють...
Ще треба сина оженить,
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

Цигане

Не йди, небого, будь ти з нами,
У нас ей-богу добре жить.

Відьма

А діти єсть у вас?...

Цигане

Немає...

Відьма

Кому ж ви їсти даєте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи
За кого молитесь!! ох діти!
І все діти! і все діти!
І мені нема де дітись,
Де не піду, усе за мною,
Вони ззідять мене колись.

Цигане

Не плач, небого, не журись,
У нас дітей нема й заводу...

Відьма

Хоч з гори та в воду...

І тяжко, тяжко заридала,
Цигани довго динувались,
Поки послули, де хто вправ.
Вона ж не ставала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл, виступав
Щербатий місяць а-ла молила
І на шатро мов позирала,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться биятому,
Синьому, гладкому!

Чом не спиться убогому
Сироті старому?

Один дума, як би його
На подзвін придбати,
Другий дума, коли б швидше
Достроїть палати.

Отойді вже одпочину!

Аж у домовині...

А убогий і так собі

Де-небудь загине.

І обидва спочивають

І гадки не мають.

Убогого й не згадають,

А того ще й лають.

Не спиться старому ні в полі, ні
в хаті,

А треба як-небудь віку доживати.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє,
І дивиться на прибуду,
Може що й гадає?

Циган

Чому не ляжеш, не спочинеш.
Зірниця сходить, подивись.

Відьма

Дивлюся я — вже ти дивись.

Циган

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспимся...

Відьма

Не просплюсь.
Уже ніколи не просплюсь,

Отак де-небудь і загину
У бур'яні...

Гаю, гаю, темний гаю,
Тихеський Дунаю,
Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюся.
В зеленому баговинні
Трошки одпочину...
Та може ще хоч погану
Приведу дитину!..

Дарма, аби собі ходило
Та вміло матір проклинать.
Он... он... чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошенья,
Ото до мене... кицю... кицю...
Не йде погане бісеня!
А то дала б тобі напиться,—
Й на той рік знало б...

Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти,
Наплюдила, наводила,
Та нема де діти.
Чи то потопити,
Чи то подушити,
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити!

Що, добре наші завдають?
Ото то й то, а ти не знаєш?
Сідай лиш ближченько отут.
Я розкажу тобі, ти знаєш,
Що й я в Волющині була!
Близнят¹ в Бендерах привела,
У білих Ясах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила,
Та додому понесла
Аж у Киев, та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила,
Упилася... упилась
І досі п'яна!..
І вже ніколи не просплюся.
Бо я вже й бога не боюся
І не соромлюся людей.

Коли б мені отих дітей
Найти де-небудь... ти не знаєш,
Чи є в Туреччині побна?

Циган

Була колись, тепер нема,
Умер найстарший старинна.

Відьма

Я думала в Туреччині,
Аж і там немає.
Ось слухай же, скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку²
Та сина Івана,
А найгірше я шукаю
Проклятого пана...
Щоб задушить! бо як узав
Мене молодю,
Та й остриг неначе хлопця
І скрізь за собою
Возив мене. У Бендерах
Тойді ми стояли
З москалями, а москалі
Турка воювали.
Отож якраз против Спаса
Привела близнята.
А він проклятий покинув,
Не вступив і в хату,
Пішов собі з москалями...
А я з байстрюками
В Україну повернула
Босими ногами,
Острижена. Та й байдуже.
Ішла та питала
До Києва... і що з мене
Люде посміялись!!
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сьак, то так
На свою країну
Доплелася... одпочила,
Вечера діждалася
Та й у село, хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
Підкрадаюся до хати,
Аж огню немає,

¹ Слово: *Близнят* написане замість закресленого: *Синів*

² Слово: *Наталочку* написане замість закресленого: *дочку свою*

Я думала, що батько спить,
Аж батько вмирає,
І нікому руки скласти!
Я перелякалась,
Хата пустою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Убігаю в хату,
А він уже ледве дише.
Я до його: „Тату!
Тату! тату! це я прийшла!“
За руки хапаю...
А він мене взяв за руку
І шептав: „Прощаю...
Прощаю... І...“ тільки й чула.
Я, здається, впала
Та й заснула. Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась.
Щось ходить по хаті...
А за руку батько давить.
„Тату! — кричу — тату!“
Аж він уже так як крига:
Насилу я руку
Випручала. Що, цигане!
Якби таку суку
Тобі дочку! Чи простив би?

Циган

Простив би, ей-богу.

Відьма

Та мовчи вже! бо забуду.
Я молилась богу...
Ба ні... дітей годувала,
Та в засік ховала,
Та здається ще очіпок
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига,
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
На дворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
І одна я як той палець
На світі осталась.

Через яр ходила,
Та воду носила,
Коровай сама бгала,
Дочку оддавала,
А сина женила!..
І... гу...

Циган

Не скигли, бо ти всіх побудиш.

Відьма

Хіба я скигну, написаний?

Циган

Та добре, добре, що ж там буде,
Розкажуй дальше...

Відьма

Що дасі?

Навариш завтра мамалиги!
Я й кукурузи принесу...
Пострівай же, нагадаю.
З дочкою ліг спати!..
А сина взяв у лакеї...
Громадою з хати...
Еге, еге, нагадала.¹
Йі собак дражила
Понід вікнами з старцями
І близнят носила...
За плечими, щоб привчались...
Аж і пан приїхав,
Отойді було громаді
І всім до сто-лиха,
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати.
Та й взяв мене² з близнятами
До себе в палати.

Ростуть мої близняточка,
А я утішаюсь
І з лютою гадюкою
Я знову кохаюсь.
Докохалася до краю!..
Сина у лакеї...
Занапастив... а з дочкою!
Чи чуєш,— з своєю!..

¹ Слово: *нагадала* написано замість закресленого: *громадою*

² Слова: *Та й взяв мене* написані замість закреслених: *А мене взяв*

Чи це не гріх по вашому?
І в нас так уміють??
А мені дав карбованця
Та послав у Киев.
Послав богу молитися,
Огож я й ходила,
І молилась... Ні, цигане,
Я дарма молилась.
Чи у вас єсть бог який-небудь?
Отже в нас немає!
Пани вкрали та в шкатулі
У себе ховають.

Вертаюся я додому,
Замкнуті покої,
Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною!
І сина взяв, потім... потім...
Далесбі не знаю,
Що робилось!.. Мені снилось,
Нібито літаю
Над байдраками соною
І дітей шукаю...
Ні, не слухай, я не дітей,
А шукала пана,
А тепер уже не треба,
Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде.
Лазитиме попідтинню
Поки стопчуть люде.
Ти не бачив мого сина?...
Там такий хороний!!
Такий як ти. Ух, холодно!
Позич мені грошей,
Намиста доброго куплю
І тебе повішу.
Та й піду собі додому...
Дивись, миша, миша
Несе у Киев мишенят.
Не донесеш, утопиш десь!
Або пан одніме!..
Чи я найду дітей своїх,
Чи так і загину?!—
Та й замовкла, мов заснула.
Цигане вставали,
Розбирали шатро своє
В дорогу рушали,
Та й рушили. Пішли степом,
І відьма устала

Та й пішла сама за ними,
А йдучи спінала.

Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люде.

За селом село минали,
В городі ходили,
І мов диво за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть з циганами
По світу ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І богу молитись.
То таке їй поробила
Старà Маріула.
Якимсь зіллям напоїла,
То воно й минуло.
Потім її сама стала
Вчить лікарювати,
Які трави, що од чого,
І де їх шукати.
Як варити, напувати,
Всьому, всьому вчила,
І приблуда училася
І богу молилась.
Літо й друге проблукала
Та в старої вчилася.
А на трете в Україну
З нею приблудилася.
Поклонилася Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалася з циганами,
Помолилась богу
Та й пішла собі додому,
На свою країну.
Рада, рада та весела
Мов мала дитина.
Які села проходила,
Болящих питала
І травами напувала
І всім помагала.
Восени прийшла додому

Пустку затопила,
 Вимазала, упоралась,
 Легенько¹ спочила
 Мов у раї. Все забула,
 Злее і не злее.
 Всіх простила, всіх любила
 І мов над землею
 Святим ангелом витала,
 Так їй легко стало.
 Мов в палатах, в своїй хаті
 Жити вона стала,²
 І сусіди не цурались,
 Все село любило,
 Бо вона все по болящих
 День і ніч ходила.
 І всім людям помагала,
 І плати не брала,
 А як брала, то калікам
 Зараз оддавала,
 Або свічечку в неділю
 Спасові поставить
 За всіх грішних, а у себе
 Їй шага не оставить.
 „Нащо мені? (було каже)
 Чи то в мене діти?!..“
 Та й заплаче. Отак вона
 Сама собі в світі,
 Вік недовгий доживала...
 Дівчата бувало
 І днювали, й ночували,
 Їй хату прибирали.
 І мазали, і кві[т]чали.
 І їсти варили...
 І ворожить не просили,
 Так собі любили!
 В хатиночці чисто, тихо,
 Ясно, мов у раї:
 І знай двері поскрипують,
 Ніхто не минає.
 Той добридень прийде скаже,
 Той зілля попросить,
 Той калачик, паляничку,
 Всього понаносять,
 Аби було з ким пожити,
 Добром поділитись.
 Отак вона жила дома

І вкрита і сита.
 І любили й поважали,
 І всього давали...
 А все таки покриткою
 І підмогою звали!

З подагрою, і подушками,
 З трьома, чи й більше лікарями,
 Із-за німецької землі,
 Весною пана приїмали,
 Самого тільки. Де ж ті діти?
 Дочку на жоріди проміняв,
 А сина в карті проіграв!
 (І так трапляється на світі).
 А що ж ми маємо робити?
 Отож взяли його лічить,
 Лічили, аж утрюх лічили,
 Уже чого з ним не робили?
 Та, ба... не буде вже грішити.
 А ще б хотілося... Простила!
 Святого зілля наварила...
 І милосердая, з села³
 Лічити ворога пішла!
 І лікарів отих просила,
 Щоб пана зіллям напоїть,
 Христилася, що буде жити!
 Та лікарі не допустили,
 Прогнали, трохи ще й не били.
 Взяла горішечок та й пішла,
 Ідучи діточок згадала...
 Заплакала... і жаль їй стало,
 Що панові не допомогла!

Весна зиму проганяє,
 І зелений по землі
 Весна килим розстилає,
 Із ірію журавлі летять
 Високо ключами.
 А степами та шляхами,
 Чумаки на Дін пішли.

І на землі і на небі
 Рай,⁴ і я не знаю,
 Якого ще люди раю
 У бога благаяють?

¹ Слово: *Легенько* написано замість закресленого: *І легко*

² Слова: *Жити вона стала* написані замість закресленого: *Переночувала*

³ Слова: *з села* написані замість закресленого: *пішла*.

⁴ Слово: *Рай* було закреслено, але потім написано вдруге.

А тим часом непростіший
Грішній умирає.
Уже його лукавого
Секрементували,
Клали долі, на соломі,
І стелю знімали,
Не вмирає... і лікарі
Нічого не вдіють!..
Якось трохи полегшало.
„Покличте Лукію...“
Шепнув, та аж затрусився...
Привели в палати
Мою відьму... і лікарі
Вже стали бламати,
Щоб допомогла... прийшла вона
І у ногах стала,
І ніщечком за грішного
Отче-наш читала.¹
Пан неначе прокинувся,
Глянув кругом себе
І на неї... та й закричав:
„Не треба! не треба!
Іди собі, або ² стривай...
Чи ти не забула?
Прости мене! прости мене!..
І слюзи блеснули
Вперше зроду... „Я прощаю...
Я давно простила...“
І свічку дала в руки
І перехрестила.
Заснув ворог перед нею
Як тая дитина,
А її за свою душу
Молитись покинув.

Сорокоусти наймала,
У Киев ходила,
Та за пана покойного
Господа молила.
І восени вернулася
В село зимувати;
Ніби матір привітали
Ласкаві дівчата.
І знов стали на досвітки
До неї ходити,
І знов стали як матері

Лукії годити.
А вона їх навчала
Як на світі жити.
Розказує, як і вона
Колись дівовала,
І як пана полюбила,
Покриткою стала.
І як стрігою ходила,
Близнят породила,
Як блукала з циганами,
І як її вчила
Лікарювать Маріула,
І все, що робилось,
Усе було розказує,
Аж плачуть дівчата,
Та христяться, жахаються,
Ніби пан у хаті.
А вона їм розказує,
Просить, закликає,
Щоб з панами не кохались!..
Бо бог покарає,
Що підете ви по світу
Так, як я ходила,
Батька, матір погубите,
Як я погубила.
Дітей своїх на сміх людям
Пустите по світу,
Так як я... як я... пустила...
Діти мої! діти!

Отак вона навчала.
Дівчата христились
Та плакали, а уночі
Пани все їм снилися,
І з рогами, і з хвостами,
Одрізують коси,
Та кусають, та сміються,
І простоволосих
На собак тощо міняють,
У дьогті купають,
І виводять на улицу
І людей скликають
Дивитися. Отаке то
Дівчаточкам снилось,
А все таки на досвітки
До неї ходили.

¹ Слово: *читала* написане замість закресленого: *шептала*.

² Перед цим словом закреслено: *аби*

Прийшла ве[с]на зелена,
Стара моя встала,
Пішла в поле шукать зілля,
Та там і осталась...
І обідать, і вечерять
Варили дівчата,
Та не знали, де ділася
Їх нерідна мати:
Пастухи в селі сказали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти задавили.
Найшли її, громадою
Без попа сховали,

І в могилу осиковий
Кілок забивали.
А дівчата укві[т]чали
Могилу квітками,
І осикку поливали
Дрібними сльозами.
І виросла на могилі
Осика закліята,
Отам підьма похоронена —
Христітець дівчата.
Христітеся і не квантеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Паробите слави.

ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

За байраком байрак,
А там степ, та могила.
На могилі козак
Встає сивий, похилий —
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йлучи
Співа, сумно співає.
„Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає!
Нас тут триста як скло
Товариства лягло
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо христіан,
Нас послав поганяти,
По своїй по землі

Свою кров розлили,
І дорізали брата.
Крові брата впились
І в стіну полягли
У могилі заклітій“.
Та й замок, зажурився
І на спис похилився,
Став на самій могилі.
На Дніпро позирав,
Тяжко-тяжко ридав,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра із села
Руна степом пішла,
Треті півні співали,
Провалився козак,
Затрусився байрак,
А могила застогнала.

НЕ КИДАЙ МАТЕРІ, КАЗАЛИ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Не кидай матері, казали,
А ти покинула, пішла,
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала.

Умерла плачучи; давно
Не чуть нікого, де ти гралась,
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибите вікно.

В садочку темному ягнята
 Удень пасуться, а вночі
 Віщують сони та сичі
 І не дають сусідам спати.
 І твій барвіночок хрещатий
 Заріс богилою, ждучи
 Тебе з калиною, і в гаї
 Ставок широкий висихає,
 Де ти купалася колись.
 І гаї зелений похилився...
 У гаї пташка не співає —
 Її з собою занесла.
 В ярі криниця завалилась,
 Верба усохла похилилась,
 І стежечка, що ти ходила,

Колючим терном поросла.
 Де ж ти полінула, де ділась?
 До кого ти перелетіла?
 В чужій сем'ї, в чужій землі
 Кого ти радувать схотіла,
 До кого руки приросли?
 Віщує серце, що в палатах
 Ти спиш мов дома, і не жаль
 Тобі покинутої хати...
 Благаю бога, щоб печаль
 Тебе довіку не збудила,
 Щоб у палатах не найшла,
 Щоб бога ти не осудила
 І матері не прокляла.

ЧОГО ТИ ХОДИШ НА МОГИЛУ

Текст автографа в „Малій книжці“. В оригіналі заголовок немає.

Чого ти ходиш на могилу?
 Насилу мати говорила,
 Чого ти плачеш ідучи,
 Чого воркуєш уночі,
 Моя голубко сизокрила?
 Так, мамо, так! І знов ходила,
 А мати плакала ждучи.

Не сон-трава на могилі
 Вночі процвітає,
 То дівчина заручена
 Калину сажає,
 І сльозами поливає,
 І господа просить,
 Пошли, боже, дощі вночі
 І дрібні ріси,
 Щоб калина прийнялася,
 Розпустила віти,
 Може пташкою прилине
 Милий з того світа,
 Зов'ю йому кубелечко
 І сама прилину,
 І будемо щебетати
 Вкупці на калині,
 Будем плакати-щебетати,
 Бога вихвалити,
 Будем вкупочці уранці

На той світ літати.
 І калина прийнялася,
 Віти розпустила,
 І дівчина на могилу
 Три літа ходила.
 На четверте... не сон-трава
 Вночі процвітає,
 То дівчина з калиною
 Плаче-розмовляє.
 Широкая, високая,
 Калино моя,
 Не водою до схід-сонця,
 Поливаная,
 Широкої ріки-сльози
 Тебе полили,
 Їх славою лукавою
 Люде понесли,
 Осміяли подруженьки
 Подругу свою,
 Осміяли червоную
 Калину мою.
 Прийми ж мою головоньку,
 Росою уми
 І вітами широкими
 Од сонця закрий.
 Мене найдуть, поховають,
 Мене осміють,

Широкої твої віти
Діти обірвуть.
Не сон-трава перед світом
Одцвіла, зов'яла,
То дівчина на могилі
Плакать перестала.
Перестала сльози лити
І тяжко любити.

На вік-віки на могилі
Сльозами умита
Втомилася, та й задрімала.
З-за гаю сонечко вставало,
Раділи люде встаючи,
А мати й спати не лягала,
Вечерять доню дожидала
І тяжко плакала жлудчи.

КОСТОМАРОВУ

Текст автографа в „Милот книжини“.

Весенне сонечко ховалось
В широких хмарах весняних,
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміяли,
Синемундирих часових
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до рішотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх тяжких, кровавих сльоз,
А їх чимало розлилось
На марне-поле... хоч би рута.

А то нічого не зійшло!..
І я згадав своє село...
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині!..
І серце тяжко запеклось,
Що нікому мене згадати?...
Дивлюсь, твоя, мій брате,¹ мати,
Чорніше чорної землі,
Іде з хреста неначе знята!..
Молюсь! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

НЕ СПАЛОСЯ,—А НІЧ ЯК МОРЕ

Текст автографа з Чернігівської збірки. В оригіналі заголовок немає.

Не спалося,—а ніч як море
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про младенческие сны.
Верчусь я, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Салдацьке нежитіє
Два часові розмовляють.

1

Така ухабиста собою,
И меньше белой не дарила,

А барин тощенькой такой.
Меня то, знаєш, и схватили,
Свезли в Калугу и забрали.
Теперь и стой да песни пой...

2

А я... аж чудно, як згадаю,
Я сам пішов у москалі;
Таки ж у нашому селі
Назвав я дівчину... вчащаю
І матір удову еднаю,
Так пап заклятий не дає.
Мала, каже,— нехай дождуся.

¹ Слова: *твоя, мій брате* написані замість закресленого: *товаришева*

І знай вчашаю до Ганнусі,
 На той рік зноу за своє.
 Пішов я з матір'ю просити.
 Шкода, каже, і не проси,
 П'ятсот, каже, коли даси,
 Бери хоч зараз. Що робити?
 А я козак був. Позичать—
 Та хто позичить таку силу?
 Пішов я, брате, зароблять,
 І де вже ноги не носили?
 Поки ті гроші заробив,
 Я годів зо два проходив
 По Чорноморії, по Дбну...
 Вертаюсь восени додому,
 І подарунків накупив
 Найдорогіших. От вертаюсь
 В село до дівчини вночі,
 Аж тільки мати на печі,
 Та й та сердешна умирає.
 А хата пустокою гние.
 Я вискресав вогню, до неї...
 Од неї пахне вже землею,
 Уже й мене не пізнає.
 Я до попа, та до сусіди.
 Привів попа, та не застав,
 Вона вже вмерла; нема й сліду
 Моеї Ганни, я спитав,
 Кажу, де ділась, що немає?
 „Хіба ти й досі ще не знаєш,
 Ганнуса на Сибир пішла.
 До панича, бачиш, ходила,

Поки дитину принесла
 Та у криниці й загонила...“
 Неначе ззага занекла
 Поки я слухав. Вийшов з хати,
 Ще не світало, я в палати
 Пішов з ножем, не чув землі—
 Аж панича вже повезли
 У школу в Киев. От як, брате!
 Осталися і батько й мати,
 А я пішов у москалі.
 І досі страшно, як згадаю,
 Хотів палати запалить
 Або себе занапастить,
 Та бог помилював... А знаєш,
 Його до нас перевели
 Із армії.—

1

Так что же,
 Ну вот теперь и приколи.

2

Нехай собі, а бог допоможе,
 То й так забудеться колись.

Вони ще довго говорили,
 Я став перед світом дрімать,
 І паничі мені приснились
 І не дали погані спать.

РАНО ВРАНЦІ НОВОБРАНЦІ

Текст автографа з „Малої книжки“. В оригіналі заголовка немає.

Рано вранці новобранці
 Виходили із села,
 А за ними молодими
 Одна дівчина пішла.
 Подибала стара мати
 Дочку з милим розлучати,
 Розлучила, привела,
 Нарікала, говорила,
 Поки в землю опустила,
 А сама в старці пішла.

Стоїть село, не виросло,
 Не перемінилось,
 Тільки пустка на край-села
 На бік похилилась.
 Коло пустки на милиці
 Москаль шкандибає,
 На садочок позирає,
 В вікно заглядає.
 Заглядає,—не вигляне
 Чорнобрива з хати,
 Не покличе стара мати

Вечеряти в хату.¹
А він колись був кликаній,
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися,²
Весь вік веселитись,

А довелось, христа-ради
У людей просити!
Сидить москаль під хатою,
На дворі смеркає,
А в вікно пеначе баба
Сона виглядає.

¹ Спершу було: *В хату вечеряти.*

² Слово: *любитися* написане замість закресленого: *веселитись*

РІЗНОЧИТАННЯ

ПРИЧИНА

Варіант з „Кобзаря“ 1860 р., з поправками Шевченка, проти основного тексту („Ластівка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	Нспаче човен в синім <i>морю</i>	Нспаче човен в синім <i>морі</i>
64	І хто їй розкаже, і хто тее <i>зна</i>	І хто їй розкаже, і хто тее <i>знає</i>
145	На дубу <i>сидючи</i>	На дубу <i>сидячи</i>
188	Зареготавсь, <i>розогнався</i>	Зареготавсь, <i>розігнався</i>
207	<i>Задзвеніли</i> дзвони	<i>Задзвонили</i> дзвони
	С.-Петербург (1838)	Дати немає.

ВІТРЕ БУЙНИЙ

Варіант з „Ластівки“, 1841 р., проти основного тексту (копії М. Лазаревського з поправками Шевченка) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9	<i>Може</i> милого втопило	<i>Коли</i> милого втопило
14—16	<i>Русалкою стану, Пошукаю в чорних [хвилях], На дно моря кану.</i>	} Ці рядки у варіанті пропущені.
27	Коли згинув чорнобривий	
41—42	<i>Увечері</i> посумую, А вранці <i>заплачу</i>	<i>Я увечері</i> посумую А вранці <i>поплачу</i>

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Варіант з „Ластівки“, 1841 р., проти основного тексту (копія М. Лазаревського з поправками Шевченка) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9	Згадай лихо, <i>та</i> й байдуже	Згадай лихо, <i>то</i> й байдуже
13	Отож гляну, та згадаю:	Отож гляну та <i>й</i> згадаю,
22	<i>Встає працювати</i>	<i>Мусить уставати</i>
43	З ножем у халяві,— піде <i>руна</i> гаєм	З ножем у халяві,— піде <i>луна</i> гаєм
47	Нехай <i>же</i> лютує, поки сам загине	Нехай <i>він</i> лютує, поки сам загине
52—53	Пішла дібровою <i>руна</i> ; <i>Руна</i> гуляє — божя мова	Пішла дібровою <i>луна</i> , <i>Луна</i> гуляє, божя мова
55—57	<i>Корови</i> підуть по діброві, <i>Дівчата</i> вийдуть воду брать, <i>І сонце</i> гляне — рай, та й годі!	<i>Підуть корови</i> по діброві, <i>Вийдуть дівчата</i> воду брать, <i>Вигляне сонце</i> . Рай та й годі!
59	<i>Заплаче злодій, лютий</i> злодій.	<i>Злодій заплаче, дарма</i> що злодій.
60	<i>Було так</i> перш — тепер дивись.	<i>Так було</i> перш; тепер дивись.
67	А де <i>ж</i> дівся соловейко?	А де дівся соловейко.
85	Праведная душе! Прийми мою мову	Праведная душе, прийми <i>ж</i> мбю мову
88	Прилини до мене <i>хоть</i> на одно слово	Прилини до мене <i>хоч</i> на одно слово
90—91	Нехай усміхнеться <i>серце</i> на <i>чужині</i> , <i>Хоть</i> раз усміхнеться, дивлючись, як ти	Нехай усміхнеться <i>душа</i> на <i>чужбині</i> , <i>Хоч</i> раз усміхнеться. Дивлючись як ти
102—103	<i>Злая</i> доля може по тім боці плаче,— Сироту <i>усюди</i> люди осміють.	<i>Може моя</i> доля на тім боці плаче, <i>Бо</i> сироту <i>всюди</i> люди осміють.
105—107	Там <i>сонце</i> , там <i>місяць</i> ясніше сія, <i>Там</i> з вітром могила в степу роз- мовляє, Там не одинокий <i>був би</i> з нею й я.	Там <i>місяць</i> , там <i>сонце</i> ясніше сія. <i>І</i> з вітром могила в степу роз- мовляє, Там не одинокий з нею <i>був би</i> й я.

ТЕЧЕ ВОДА В СИНЕ МОРЕ

Варіант з „Ластівки“, 1841 р., проти основного тексту (копія М. Лазаревського з поправками Шевченка) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	А <i>дума</i> говорить	А <i>думка</i> говорить

КАТЕРИНА

Варіант з „Кобзаря“ 1840 р., проти основного тексту („Кобзар“ 1860 р., з власноручними поправками Шевченка¹) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
11	Що <i>привела</i> на світ божий	Що <i>родила</i> на світ божий
15	Люди серця не <i>побачать</i>	Люди серця не <i>спитають</i>
20	<i>Згнушаться</i> вами	<i>Сміються</i> над вами
28	<i>Там</i> занастила	<i>Так</i> занастила
37	Нехай собі <i>тії</i> люде	Нехай собі <i>злії</i> люди
39	Вона любить, <i>то й</i> не чує	Вона любить, <i>і</i> не чує
48	Любо <i>й</i> потужити.	Любо потужити.
55	А поки-що, нехай <i>люде</i>	А поки <i>ще</i> , нехай <i>люди</i>
59	<i>Бо</i> дівчата на улиці	<i>Що</i> дівчата на улиці
97—98	<i>Як ту матір, що вам на сміх Сина породила.</i>	} Замість цих слів у варіанті крапки.
167	Сидить батько <i>кінець</i> стола	
186	<i>Була</i> б утопила	<i>Було</i> б утопила
197	Не слухала <i>моїх річей</i>	Не слухала <i>річей</i> моїх
265	Вийшла з села — серце <i>млів.</i>	Вийшла з села, — серце <i>ниє</i>
269	Як <i>тополя</i> , стала в полі	Як <i>дерево</i> , стала в полі
314	З нудьгою та з горем	З нудьгою та горем
322	<i>Дрібними</i> сльозами	<i>Срібними</i> сльозами
324	<i>Босими</i> ногами	<i>Білими</i> ногами
334	<i>Що</i> кого втомило	<i>Кого</i> що втомило
423	Було <i>й</i> <i>таке</i> , що під тином	Було <i>таке</i> , що <i>й</i> під тином
612	„Боже мій! <i>Іване!</i> “	Боже мій! <i>Івасю!..</i>
703	Що <i>зосталось</i> байстрюкові?	Що <i>осталось</i> ?
715	Мале дитя <i>коло</i> його	Мале дитя <i>біля</i> його

ІВАН ПІДКОВА

Текст варіанта з „Кобзаря“ 1860 р., з поправками Шевченка, проти основного тексту („Кобзар“ 1840 р.) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
8	Могили по <i>полю.</i>	Могили по <i>полі.</i>
25—26	Було добре <i>колись</i> жити <i>На тій</i> Україні	Було <i>колись добре</i> жити <i>В нашій</i> Україні
28	<i>Хоть</i> трошки спочине. С.-Петербург. 9 мая 1840 року	<i>Хоч</i> трохи спочине. Дати немає.

¹ „Кобзар“ 1860 р. з поправками Шевченка (т. зв. „Кобзар“ Цвітковського) зберігається в рукописному відділі Інституту Шевченка.

Н. МАРКЕВИЧУ

Варіант з „Молодика“, 1843 р., проти основного тексту (окремий автограф) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
15	Одинокий... А <i>Україна!</i>	Одинокий... а <i>Вкраїна!</i>

ВІТЕР З ГАСМ РОЗМОВЛЕН

Варіант із „Вестника Европы“, 1909, кн. V, проти основного тексту (окремий автограф) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7—8	<i>Кому спинить?—Рибалоньки</i> <i>На світі немає!</i>	<i>Може б спинив рибалонька,</i> <i>Та його немає.</i>
	Цих рядків в основному тексті немає.	<i>Гойдається сюди-туди,</i> <i>Аж серденько мліє!</i> <i>Без весельця пливе собі,</i> <i>Куди вітер віє...</i>
9	<i>Поплив човен в синє море</i>	<i>Виплив човен в синє море</i>
11—12	<i>Погралися гори-хвилі—</i> <i>І скіпок не стало.</i>	<i>Погралися чорні хвилі:</i> <i>Та й скіпок не стало!</i>
18	<i>Як холодні хвилі;</i>	<i>Як холодні хвилі;</i>
	Цих рядків в основному тексті немає.	<i>Поки схочуть, поки стане</i> <i>В сердешного сили</i>

УТОПЛЕНА

Варіант з „Кобзаря“ 1860 р., з поправками Шевченка, проти основного тексту (окремий автограф) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
	В заголовку: <i>Балада</i>	У варіанті цього позначення немає.
13	<i>„Що се, що се?“ — питаєте</i>	— <i>„Хто се, хто се?“ — питаєте</i>
18	<i>У нас в Україні.</i>	<i>У нас на Вкраїні.</i>
55—56	<i>А козаки сміються їй,</i> <i>Ганнусі моргають.</i>	<i>А козаки, як хміль отой</i> <i>В'ються круг Ганнусі.</i>
63	<i>„Чи бач, погань розтріпана</i>	<i>Чи бач, погань розхристана</i>
68	<i>Мене занежаєш?!</i>	<i>Мене зневажаєш?</i>
72	<i>Отака то була мати</i>	<i>Отака то була мати</i>

90—93	<i>Байстряма... Кого, лютий кате, Кого ти катуєш?! За що, за що дитя своє Молоде мордуєш?</i>	} Цих рядків у варіанті немає.
	С.-Петербург. Дескабря 7 1841 року	

Дати немає.

СЛЕПАЯ

Варіант із „Киевской Старины“, 1886, кн. VI, проти основного тексту (окремий автограф) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
124	Вы не могли ей повторить	Вы помогли ей повторить
137	Очи уснувшие закрыла	Глаза уснувшие закрыла
372	Твой сон зловещий, сон ужасный.	Твой сон недобрый, сон ужасный
374	Своей весне, своей несчастной!	Свой вине, своей несчастной!
478—479	<i>Я горько плакала, молилась, И все смеялись надо мной</i>	} Цих рядків у варіанті немає.
751—752	<i>Неразделимой тяжелой мукой, Немым отчаяньем и мщеньем</i>	
837	Ай, да й [гай]дамаки!	Ай, да й домокл!
860	У жида бублик украду	У жида крови наточу
953	На розовом снегу танцюю.	На роковом снегу танцюю.
976	Твой пан-палач его убил	Твой пан на смерть его убил
1011	Я страшно говорю, так что же!	Я страшно говорю! так чтобы

ГАМАЛІЯ

Варіант з „Кобзаря“ 1860 р., з поправками Шевченка, проти основного тексту (першодрук 1844 р. з поправками Шевченка) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
58	За моряні гори.	За хвилі — за гори.
69	(Любило завзятих усатих славян)	(Любило завзятих чубатих славян)
82	В залізі руки принести	В залізах руки принести
86	Катуй невіру-бусурмана!	Мордуй невіру бусурмана!
136	Палі Скутарь, стиха робота	Горить Скутарь, стиха робота
171	Що не дав ти запорожцям	Що не дав ти товариству
182	Пливуть собі, а з-за хвилі	Пливуть собі, а із-за хвилі
189	За живії гори.	За рожеві гори.

РОЗРИТА МОГИЛА

Варіант із збірки „Новые произведения Пушкина и Шевченки“, Лейпціг, 1859 р., проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
11	<i>Малих</i> діток доглядала	<i>Моїх</i> діток доглядала
13—14	Виростали мої <i>квіти</i> , Мої добрі <i>діти</i>	Виростали мої <i>діти</i> , Мої добрі <i>квіти</i>
17	Панувала... <i>Ой</i> Богдане!	Панувала... <i>О</i> Богдане
27	У колисці б <i>задушила</i>	У колисці б <i>придушила</i>
44	Сорочку <i>знімати</i> .	Сорочку <i>здіймати</i> .
52—53	Якби то <i>найшли</i> те, що там схоронили, Не плакали б діти, мати <i>не журилась...</i>	Якби то <i>знайти</i> те, що там схоронили, Не плакали б діти, мати <i>б не ри-</i> <i>дала!</i>
	9 Октября 1843. Березань	Дати немає.

РОЗРИТА МОГИЛА

Варіант з копії М. Лазаревського, з поправками Шевченка, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3	За що тебе <i>сплюндровано</i>	За що тебе <i>сплюндровали</i>
11—12	<i>Малих</i> діток доглядала, Звичаю <i>навчала</i> .	<i>Своїх</i> діток доглядала, Звичаю <i>навчила</i> .
15	<i>Панувала</i> і я колись	<i>Панували</i> ; і я колись
17	Панувала... <i>Ой</i> Богдане!	Панувала... <i>О</i> Богдане!
25	<i>Ой</i> , Богдане, Богданочку!	<i>О</i> Богдане, Богданочку!
27	У колисці б <i>задушила</i> ,	У колисці б <i>придушила</i> ,
33	<i>Дніпро</i> , брат мій, висихає	<i>І Дніпр</i> , брат мій, висихає
45	<i>Помагайте</i> , недолюдки	<i>Поспішайте</i> , недолюдки
49	Чого вони там <i>шукали</i> ?	Чого вони там <i>шукають</i> ?
52	Якби то <i>найшли те</i> , що там схоронили	Якби то <i>знайшли</i> , що там схоронили!
		Останні сім рядків у варіанті перекреслені олівцем.

ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ

Варіант з „Кобзаря“, 1867 р., вид. Кожанчикова, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
5	За вітрами холодними	З вітрами холодними
45	Поки <i>тії</i> <i>недолітки</i> <i>Підростуть</i> <i>гетьмани</i> .	} У варіанті цих рядків немає.

75 Мое слово тихо-сумне
83—6 Сни, Чигринне! Нехай гинуть
 У ворога діти!
 Сни, гетьмане, поки встане
 Правда на сім світі!

Мое слово тихо-сумне

Цих рядків у варіанті немає.

СОН (У всяного своя доля...)

Варіант з окремого видання, Львів, 1865 р., проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок

Основний текст

Варіант

У заголовку: *Комедія*

Поема

Епіграф:

*Дух истины, его же мир не
может принять, око не видит его,
ниже знает его.*

Епіграфа у варіанті немає.

Іоанна гл. 14, стих 17

25	Так із його, сердешного	Та так з його сердешного
35	На тім світі <i>благаєте?</i>	На сім світі <i>бажаєте...</i>
45	А вам нудно! <i>Жалкуєте!</i>	А вам нудно, <i>жалуєтесь...</i>
58	Отож я ліг спати.	Отож я ліг <i>і</i> спати.
83	На розмову <i>тихо-сумну</i>	На розмову <i>тиху, сумну</i>
86	<i>Рясною</i> росою.	<i>З чистою</i> росою...
90	На ворога <i>стануть.</i>	На ворога <i>встануть.</i>
95	<i>Летим...</i> Дивлюся — аж світає	<i>Лечу,</i> дивлюся — аж світає
105	Стоять собі, мов <i>сторожа</i>	Стоять собі, мов <i>сторожі</i>
107	<i>І все то</i> те, вся країна	<i>І усе ж</i> те, вся країна
110—111	<i>Дрібною</i> росою.
<i>Споконвіку</i> вмивається	<i>Ранньою</i> росою,
<i>Вмивається, красується</i>
133	Єдину <i>надію!</i> —в військо оддають!	Єдину <i>дитину</i> в військо оддають
135	Опухла дитина <i>голоднеє</i> мре	Опухла дитина <i>голодная</i> мре
147	<i>З двадцятою, недоліток</i>	<i>З двадцятого, недолюдок,</i>
175	<i>Та</i> тим часом пошукаю	<i>А</i> тим часом пошукаю
185—186	Кругом <i>бори</i> та болота —
<i>Туман, туман і пустота</i>	Кругом <i>гори</i> та болота,
Цього рядка у варіанті немає.
196	<i>Що</i> ще <i>є</i> країна	<i>Що</i> ще <i>Україна</i>
212	<i>В тілі</i> душу закували	<i>В мені</i> душу закували
216—218	За що, не знаю, а <i>караюсь,</i>
<i>І</i> тяжко <i>караюсь!</i>
<i>І</i> коли я спокують?	<i>За</i> що, не знаю, а <i>карають</i>
<i>І</i> тяжко <i>карають.</i>
<i>А</i> коли я спокують,

- 225 То не вмерлі, не *убиті*
 228 В кайдани *залиті*.
 235 Он-де злодій штемпований
 237 Он *розбойник* катований
 247 Раз добром *нагріте* серце
 251—253 Кому ти їх, друже, кому передав?
 Чи, може, навіки в серці *поховав*?
 О, не ховай, брате! Розсип їх,
 розкидай!
- 261—262 Та *городі* з стома церквами;
 А в *горі*дах, мов журавлі
 271 То город *безкрайі*.
 280 Аж *злякався* я... „Ура! Ура!
 285 Не *знає* параду!
 289—290 „Вон видиш — палати”.
Штовхаюся я; аж землячок
 293—298 „Де ти здесь узявся?”
 „З України”. „Так як же ты
 й *говорить* не *вмиєш*
По-здешньому? „Ба ні, кажу,
Говорить умію,
 Та не *хочу*”.
- 315 Цариця небога
 323 Тебе, *цице*, й *разу*
 330—331 За *богами* — панства, панства
 В *серебрі* та златі!
 379 По *углах* стогнали
 384 Там ніч, як день. Дивлюся:
 393 *Проли*то людської
 398—399 І *дзигарі* теленькають.
 От я повертаюся
 412 Що на скелі *наковано*:
 414 Таке диво *настала*.
 435 На столицю з козаками
 437 О боже *наш милосердний*!
 439—440 Царю проклятий, *лукавий*,
Аспиде неситий!
 443 Благородними *костями*
 450 І бог не *розлучить*
 464 *Зжалься*, боже милий”.
 467 *Сіре* небо. А в тій хмарі
 481 Та й порізав; а з шкур наших
- То не вмерлі, не *зариті*
 В кайданах *забиті*.
 От де злодій штемпований
 От *розбійник* катований
 Раз добром *нали*те серце
 Кому ж ти їх, друже, кому
 передав?
 Чи може *пані*ки в серці *заховав*?
 Ой, не ховай, брате! Розсип їх,
 розкидай!
- То *город* із стома церквами;
 А в *городі*, мов журавлі
 То город *без краю*.
 Аж *злякався*... „Ура! Ура!
 Не *знаєш* параду?
 — „Вот, видиш палати?” —
Штовхаюся; а землячок
 „Где ты здесь узялся?”
 — З України.— Та *как* же ты
 й *гаварить* не *вмєєш*
- У варіанті цих рядків немає.
- Жіночки* небога
 Тебе, *цицю*, *зроду*
 За *панами* панства, панства,
 У *срібл*і та златі,
 По *кутках* стогнали
 Там ніч, як день. Дивлюся я:
*Поли*то людської
 І *дзигарки* теленькають.
 Ось я повертаюся
 Що на скелі *написано*:
 Таке диво *поставила*.
 У столицю, з козаками
 О боже *мій милосердний*!
 Царю проклятий, *неситий*,
Гаспиде лукавий,—
 Благородними *кістками*
 І бог не *розсудить*
 Скажи, боже милий!”
 Синє небо; а в тій хмарі
 Та порізав *із шкір* наших

485 В новій рісі. Подивися:
 492 *Ти аж страшно стало.* "
 512—513 Де-де *проглядають*,
 По-московській так і *ріжуть*
 516 *Цвенькати* не навчили
 518 І кисни в *чернилах*!
 528—529 В німецьких *теплицях*
Заглушені!. Плач. *Україно*.
 536 Та *понадувалось*
 538 Косо *поглядало*.
 540—541 Неначе з *берлоги*
Медвідь виліз. Ледве, ледве
 550—551 І *все затрусилось*,
 Що *осталось*. Мов скажений
 555 Він до челяді — і *челядь*
 557—558 До москалів,— *москалики*,
 Тільки *застогнало*
 563 Мій *медведик*! Стоїть собі,
 566 *Медвежа* натура?
 569 Він і почув, та як зикне
 578 Що не своє *розказав вам*

8 Іюля 1844.
 С.-Петербург

В новій рісі. Подивися ж.
Так, аж страшно стало,
 Де-де *поглядають*
 По московській так і *чешуть*
Цвенькати не вчили
 І кисни в *чорнилі*!
 В німецьких *петлицях*
Замучені!. Плач, *Вкраїно*,
 Та *понадувалась*,
 Косо *поглядала*.
 Неначе з *берлога*
Ведмідь виліз, ледве-ледве
 І *всі затрусились*,
 Що *остались*. Мов скажений
 Він до челяді *сунеться* —
 До москалів — і *москалі*
 Тільки *застогнали*
 Мій *ведмедик*. Стоїть собі,
Ведмежа натура?
 Він почув — та як зикне!
 Що не своє *розказую*

Місяць червень, р. 6. 1844
 у Петербурзі.

ЧОГО МЕНІ ТЯЖКО

Варіант з „Основи“, 1861 р., кн. III, проти основного тексту („Три літа“)
 має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	Невкрите, <i>розбите</i> ... А люд навісний	Невкрите, <i>голодне</i> ... а люд навісний
13	Ноября 1844. С. П. Б.	Дати немає.

ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ

Варіант з „Основи“, 1861 р., кн. I, проти основного тексту („Три літа“)
 має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
7	<i>Пустку</i> руйнувати	<i>Хату</i> руйнувати,
11	<i>Зцілющою й живущою</i> —	<i>Цілющою, живущою</i>
13	Може вернеться <i>з-за світа</i>	Може вернеться <i>в некриту</i>

- 15—17 *Хоч в середині обілить
Горілую хату.
І витопить, і нагріє*
- 21 *Може ще раз помолюся*
- 25—28 *Стань же братом, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?:*

*І укриє і нагріє,
Погоріду хату,
І вимете, і вимие
Може ще раз пожурюся*

Цих рядків у варіанті немає.

13 Декабря 1844.
С.-Петербург

1846. Київ (дата не вірна).

НЕ ЗАВИДУЙ БАГАТОМУ

Варіант з „Основн“, 1861 р., кн. III, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
2	Багатий не <i>знає</i>	Багатий не <i>має</i>
11—15	Що він <i>тяжкими</i> сльозами <i>Вилив</i> на забаву. А молоді як зійдуться — <i>Та</i> любо та тихо, Як у <i>рай</i> ,— а дивн[и]ся	Що він <i>кров'ю та</i> сльозами <i>Виллє</i> на забаву; І молоді як зійдуться — <i>То</i> любо, та тихо, Як у <i>раю</i> ,— а дивниши
19—20	Нема раю на <i>всій землі</i> , <i>Та нема й</i> на небі.	Нема раю на <i>всім світі</i> ,— <i>Хіба — що</i> на небі?...
	4 Октября 1845. Миргород	Дати немає.

НЕ ЖЕЛИСЯ НА БАГАТИЙ

Варіант з „Основн“, 1861 р., кн. III, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9—10	Та ніхто не <i>докучає</i> <i>І не розважає.</i>	Та ніхто не <i>розважає</i> , <i>Ніхто не питає:</i>
12	<i>Ніхто не питає.</i>	— <i>Сам про тебе знаєш.</i>
15	<i>Не потурай:</i> легше плакати	<i>Грешуть люди</i> ,— легше плакати
	4 Октября 1845. Миргород	Дати немає.

ЄРЕТИК¹

Варіант із списку Бартенєва, з поправками Шевченка, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:²

Рядок	Основний текст	Варіант
3—4	<i>Злі сусіди; нагрілися Й полягали спати</i>	<i>Сусідоньки³ нагрілися Та й полягли спати⁴</i>
9	<i>Іскра огню великого</i>	<i>Огню іскра великого⁵</i>
13—14	<i>Злого часу. Тліла іскра, Тліла, дожидала</i>	<i>Непевного⁶. Тліла іскра, Незримо сіяла⁷</i>
19	<i>Сім'ю славян роз'єдинила</i>	<i>Славян тих славних порізнала⁸</i>
68	<i>Слава тобі, Шафаріку</i>	<i>Слава тобі, славний чеху⁹</i>
70	<i>Що звів еси в одно море</i>	<i>Що злив еси в одно море</i>
84	<i>Отакими, як Констанський</i>	<i>О, такими, як Констанський</i>
100	<i>Земля плаче у кайданах</i>	<i>Земля плаче¹⁰ у кайданах</i>
102	<i>Нема кому розкувати</i>	<i>Нема кому розкувати¹¹</i>
108	<i>III! Настане час великий</i>	<i>Чи настане час великий</i>
110	<i>Розпадуться три корони</i>	<i>Чи розіб'єш три корони.¹²</i>
112—113	<i>Розпадуться! Благослови На месть і на муки</i>	<i>Розіб'ємо!¹³ Благослови Не на месть, на муки</i>
124	<i>Пішов молитесь добрий Гус</i>	<i>Пішов молитись щирий¹⁴ Гус</i>
152	<i>Прокиньтесь, чехи, будьте люде</i>	<i>Проснітесь, чехи, будьте люди</i>
164	<i>Отим положено конглавом</i>	<i>Святим положено конклавом</i>
223	<i>Щоб не втекла сіра птаха</i>	<i>Щоб не втекла тая¹⁵ птаха</i>
228	<i>Мов сарана, вкрили</i>	<i>Варіант уривається на рядку: Мов сарана вкрили.</i>
	10 Октября 1845. с. Марьинское	Дати і місця не вказано.

¹ В заголовку варіанта спочатку було: „Єретик. До Шафарика“. Слово „Єретик“ Шевченко закреслив червоним олівцем, а „До Шафарика“ виправив: „Шафарикові“.

² У примітках під текстом подана попередня редакція рядків, виправлених Шевченком у цьому списку.

³ Замість: *сусідоньки* було: *Злі сусіди*.

⁴ Було: *Й полягали спати*.

⁵ Було: *Іскра огню великого*.

⁶ Замість *Непевного* було: *Злого часу*.

⁷ Було: *Тліла, дожидала*.

⁸ Було: *Сім'ю славян роз'єдинила*.

⁹ Замість: *славний чеху* було: *Шафаріку*.

¹⁰ Замість: *плаче* Ш. написав *стогне*, потім закреслив поправку і відновив першу редакцію.

¹¹ Було: *Й нема кому розкувати*.

¹² Замість: *Чи розіб'єш* було: *Розпадуться*.

¹³ Було: *Розпадуться*.

¹⁴ Було: *добрий*

¹⁵ Було: *сіра*

БРЕТНИК

Текст варіанта з літографованого видання автографа Шевченка, Відень, 1863 р., проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3—6	<i>Злі сусіди; нагрілися Й полягали спати, І забули сірий попіл По вітру розвіять.</i>	<i>Сусіди злі, нагрілися Та й полягли спати, І забули теплий попіл По полю розвіять.</i>
9	<i>Іскра огню великого.</i>	<i>Огнию Іскра великого.</i>
11	<i>Жде підпаду, як той месник</i>	<i>Підпаду жде, як той месник</i>
14	<i>Тіла, дожидала</i>	<i>Тихо дотлівала</i>
20	<i>І тихо, тихо упустила</i>	<i>І нишком, тихо упустила</i>
23	<i>Пожар загасили.</i>	<i>Пожар погасили,</i>
25	<i>Й сиріт розділили</i>	<i>Й сирот поділили</i>
28—29	<i>І забули у неволі, Що вони на світі!</i>	<i>І забули невольники Чиї вони діти</i>
37	<i>Смілим орлім оком!</i>	<i>Смілим орлім¹ оком</i>
65	<i>І з добрим кормилом</i>	<i>І добрим кормилом</i>
68	<i>Слава тобі, Шафарику</i>	<i>Слава ж тобі, Шафарику</i>
78	<i>Прийми, отче. А я тихо</i>	<i>Прийми отче; а я нишком</i>
94	<i>Небесний царю! Суд твій всеу, І всеу царствіє твоє.</i>	<i>Небесний царю!² Небесний царю!</i>

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

Список, написаний невідомою рукою,³ з поправками Шевченка, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:⁴

Рядок	Основний текст	Варіант
3	На <i>похилённому</i> хресті	На <i>похилившомусь</i> хресті
5	Ми <i>тепер</i> душі, а не люди!	Ми <i>пташки</i> ⁵ душі, а не люде,

¹ Замість слова: *орлім* було: *добрим*

² Далі до кінця рядка і в наступному рядку стоять крапки, а під ними чужою рукою написані слова:

*Суд твій всеу
І всеу царствіє твоє!*

Цими словами закінчується варіант.

³ На титульний сторінці, чи, вірніше, на обгортці написано іншою рукою: „Хотя по этой рукописи варьант отмечен в Пражском издании, но не вполне точно и не все“. Підпис нерозбірливий, можливо — В. Науменка.

⁴ У примітках під текстом подана попередня редакція тих рядків, які Ш. виправив у цьому списку.

⁵ Було: *Ми тепер душі, а не люде.*

12 Як все москаль *позабирає*
 15 То Прісею звалась
 20 І з Юрасем *гетманенком*
 24 Он де клуня. А там мені
 28 А з *гетманом* як *прийдуть*
 31 *Одягнуть, обують*
 37 Любили й *вітали*
 44—45 А у мене як на тее
 Й рушники *вже* ткались
 52—54 *Замуліла* і висохла!
 А я все *літаю!*..
 Дивлюсь—гетман з старшиною...
 56 Та вповні шлях і *перейшла*
 66 *Тю* клятою водою!
 68 От за що мене, *сестрички*
 70—71 А мене, мої *сестрички*,
 За те не *впустили*
 76 Я була ще *недолітком*
 80 І *малого і старого*
 83 У самих *палатах*
 95—96 Москалям на *грище!*
 Насилу я *сховалася*
 103—104 А я йшла з водою
 До хатини... А він мені
 108 Я не знала, що я *тяжко*
 112 А на *завтра*, як *цар* *вийшов*,
 116 Та *ще* й мене *привітала*
 118—119 А *назавтра* й вона *вмерла*
 Й *зотліла* у *хаті*
 123 І *сволок* з *словами*
 126 І *степами* *козацькими*
 128 І за що мене *карають*
 135—136 Ще й не *говорила*,

Як все москаль *порозбирає*
 То *Прісею* звалась¹
 З *тим Юрасем Гетманченком*²
 Он де клуня — *отам* мені
 А до *гетмана* як *прийдуть*
Одягнусь, обуюсь
 Любили й *кохали*
 А у мене як на тее *ж*
 І рушники ткались
Запустила, і висохла.
 А я все *витаю*:
*Дивлюсь: гетман з старшиною*³
 Та вповні шлях *перейшла їм*⁴
Тою клятою водою?⁵
 От за що мене, *сестриці*
 А мене, мої *сестриці*,
 За те не *пускають*
 Я була ще *недолюдком*
 І *старого і малого*
 У самих *палаток*
 Москалям на *зрище*.
 Насилу я *заховалась*
 Я йшла за водою
*Повз*⁶ хатини, а він мені
 Я не знала, що я *тяжко*⁷
Цар *приїхав в Московщину*⁸
 Та *що* й мене *привітала*
 } Цих двох рядків у списку немає.
 І *сволок хрещатий*⁹
Й байраками *козацькими*¹⁰
 А за що мене *карають*
Ще й не *говорила*,¹¹

¹ Було: *То Пріською* звалась

² Було: *Із Юрасем Гетманченком*

³ Було: *Дивлюся, гетман з старшиною*

⁴ Було: *Та вповні шлях їм перейшла*

⁵ Було: *Тою проклятою водою!*

⁶ Було: *Повз хатини, а він мені*

⁷ Було: *А й не знала, що я тяжко*

⁸ Було: *На порозі, як цар вийшов*

⁹ Було: *І сволок...*

¹⁰ Було: *Й* [нерозіbrane слово] *козацькими*

¹¹ Було: *Та й не говорила*

	Мене мати <i>ще</i> сповиту	Мене мати <i>не</i> сповиту
140	А ми з матір'ю сиділи	А я з матір'ю сиділа
146—150	Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері	Мене мати забавляла...
І показала
На галеру золотую,
Он глянь лиш, сказала,
Моя будинок пливе. А в галері ¹
163	Що тая цариця	Що тая цариця ²
165	Голодна вовчиця!..	Львицище? ³
168	Ночувати в Чуту.	Ночувати в Чуту ⁴
170—173	Відтіль буде чути.
Схопилися білесенькі
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку	Відтіль буде чути. ⁵
Схвалилися білесенькі,
У ліс полетіли,
І на гілоньці на дубі ⁶
183—185	Через мост идет чорт,
А коза по воде:
Быть беде! Быть беде!	Через мост идет чорт,
А коза по воде:
Быть беде! Быть беде! ⁷
191	Одна на другу позирали	Одна на другу позирали ⁸
194	Аж поки мохом поросли	Аж поки мохом поросли ⁹
199—200	Тро[хи] жовчі. От, бачите
Й є чим розговіться!	} Трохи жовчі. ¹⁰
202—203	Є чим поживиться?
Чи чорт-ма й тепер нічого?	
208—209	Ну, вже наробила...
Да шість тисяч в одній версте	Ну, вже наробила!
Да шість тисяч в одній версті

¹ Замість останніх чотирьох рядків у списку було:

*І галеру золотую
Мені показала
Мов будинок, а в галері*

² Було: *Що моя цариця*

³ Слово: *Львицище* Ш. написав збоку проти рядка: *Голодна вовчиця*.

⁴ Було: *Ночувати в пущу*.

⁵ Було: *Відтіль буде чудно*.

⁶ Цей рядок Ш. написав збоку проти рядка: *І в кусточку на дубочку*

⁷ В списку це місце подано в українській транскрипції:

*Через міст іде чорт
І коза по воді.
Буть біді, буть біді!*

Ш. відновив російську транскрипцію.

⁸ Було: *Одна на другу поглядали*

⁹ Було: *Поки аж лихом поросли*

¹⁰ Було: *Трохи ловча*.

¹¹ Було:

*Й є чим поживиться?
Чи чорт-ма й тепер нічого*

219—222 Що розлили з річку крові
Та в Сибір загнали
Свою шляхту; *то* вже й годі,
Уже й запишались!

232 А дзус, недоріки!
235 Ото, яка недотика!
246 Що я виробляла?
251 От-от уже поховала...

253 *Із шведською* прибудую...

255 Аж злішаю, як згадаю

262 Насипала бурта

274 С татарами помутила

277 Да немцям запродала

278—279 Та ти добре *натворила*:

Так кацапів закрепила

284 Вже ж і в крепость завдала

290 Жидовою поросла

295—296 Що москалі в Україні

З козаками діють

311 Тоді б разом дві руїни

В Пчелі описали...

321 Другий буде... оце вже наш!

323 Наш вже в череві щипає...

337—338 А він, клятий *недолюдок*,

Золота не *схоче!*

345 Треба його поховати

347 Он бачите: над Києвом

349 І над Дніпром і Тясмином

353 О!.. Сміється і ридає

Уся Україна!

Що розлила річку крові,
Та в Сибір загнала
Свою шляхту: *та* вже й годі,
То вже запенилась!

Дзус *вам*, недоріки!¹

Оце яка *недотика!*²

Що я *поробляла!??*

От-от я їх *поконала!*³

З *Мазепою* прибудую⁴

Виростаю, як згадаю

Насипала *бурти*

З татарами *послужила*

Та *все* німцям *продала!*

Та й ти добре *наробила*⁵

Так козаків *закріпила*

Вже ж і в *крепость* завдала⁶

Німотою поросла

Що москалі з *козаками*

В Україні діють

Тойді б собі дві руїни

Разом *розкопали!*⁷

Другий... оце вже наш!..

Він вже в череві *кусає...*⁸

Ні, він, клятий *недовірок*,

Золота не *хоче*.

Треба його *заховати*

Он бачите — над *Чигрином*

Понад Дніпром і Тясмином⁹

І *радіє* на *родинах*

Певна Україна.¹⁰

¹ Було: *А дзуски вам, недорідки.*

² Цей рядок дописано збоку; в списку було: *Оце яка недотипна.*

³ Було: *От-то я їх поховала.*

⁴ Було: *Із шведською прибудую*

⁵ Було: *Да ти добре наварила.*

⁶ Було: *Вже ж і в кріпость*

⁷ Останні 2 рядки Ш. написав збоку. В списку було:

*Тоді разом дві руїни
В Пчолі описали.*

⁸ Було: *Нім вже в череві щипає.*

⁹ Було: *І під Дніпром і Тясмином*

¹⁰ Було:

*І сміється і радіє
Уся Україна*

369 В самий ад полечу
 393—394 Бо чутка є, що цар хоче
 Весь світ полонити.
 399 Як вилізти...
 408 Ті фігури он для чого
 412—413 Що скрізь отам за Тясьмою.
 Чорт-зна що провадить!
 422 Посідали.— А хто, братця,
 Співа про Богдана?
 430 Базар люду нахходилось
 432 От де нам пожива буде!
 436 Лучше полягаєм
 Та виспимось. День великий:
 Ще будем співати.
 439—440 І я кажу. Помолимось
 Та будемо спати.
 449 Поставили караули.
 457 Верней дело! Розламали
 467 Засміялись... А ісправник
 470 А він же трудився!
 472 Та в дурні й убрався
 482 Моїх налітає.
 488 І песню сложили
 493 Випарили у московській
 495 Отак пісні Богданові
 Стали їм в пригоді!!
 [с. Мар'їнське
 Жовтень 1845]

В самий ад помчу
 Бо чутно єсть, що цар хоче
 Весь мир полонити.
 Як ізлізти
 Ті фігури от для того
 Що скрізь отам за Тясьмином.
 Чорт-зна що провадиш!
 А хто, братця?
 Співать про Богдана? ¹
 Базар людей нахходився
 Цього рядка у списку немає.
 „Лижмо трохи спати“.²
 Цих рядків у списку немає.
 І я кажу,— обіцїє
 Ще й удень співати.³
 Поставили караули.⁴
 Вірній діло! Розламали
 Кому-небудь... А ісправник ⁵
 А він то трудився ⁶
 Та дурня й добрався
 Отих покликає:⁷
 І песню сложили ⁸
 Випарили у московській ⁹
 Отак то льох, і Богдан той
 Стали їм в пригоді.¹⁰
 Напис Шевченка:
 „Миргород 1845“.

¹ Було: *Співа про Богдана*

² Цей рядок дописано збоку. В списку було:

*Краще полягаєм та виспимось.
 День великий—ще будем співати.*

³ Ці рядки дописані збоку. В списку було:

*І я кажу — помолимось
 Та будемо спати.*

⁴ Було: *Поставили караула*

⁵ Було: *Засміялись... А ісправник*

⁶ Було: *А він же й трудився*

⁷ Було: *Моїх покликає*

⁸ Було: *Отак пісні Богданові*

Стали їм в пригоді

⁹ Було: *І песню ж сложили*

¹⁰ Було: *Випарили у московській*

СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ

Варіант з „Основни“, 1862 р., кн. VII, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
10—12	<i>Не так воно стало; Москалики, що заздріли, То все очухрали.</i>	<i>Не зовсім так сталося...</i> } Цих рядків у варіанті немає.
17	<i>Що й за труди не находять!</i>	<i>Що за труди не находять..</i>
19—20	<i>Занапастив еси вбогу Сироту Україну!</i>	} Цих рядків у варіанті немає.
22	<i>Церков-домовину</i>	<i>Церкву-домовину</i>
27	<i>Байстрюки Єкатерины Сараною сіли.</i>	} Цих рядків у варіанті немає.
35	<i>Що вони тільки наймали</i>	<i>А що ми тільки наймали</i>
39	<i>Так сміються ж з України</i>	<i>Так сміються з України</i>
42—43	<i>Церков-домовина Розвалиться... і з-під неї</i>	<i>Церква-домовина Розвалиться... а з-під неї</i>
	21 Октября 1845. Марьинское	Дати немає.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ

Варіант із збірки „Новые произведения Пушкина и Шевченко“, Лейпціг 1859 р., проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
6	<i>І день і ніч плачу</i>	<i>День і ніч блукаю</i>
11—12	<i>Кайданами міняються, Правдою торгують.</i>	} Цих рядків у варіанті немає.
21	<i>Подивіться на рай тихий</i>	<i>Подивіться на край тихий</i>
44	<i>Щоб ви неправді поклонились!..</i>	<i>Щоб ви неправді поклонялись!</i>
53	<i>Тоді оставсь би сиротою</i>	<i>Тоді б зостався сиротою</i>
55	<i>Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались</i>	<i>От якби те сталося, щоб ви не вертались</i>
83	<i>На те тільки, щоб панувать</i>	<i>На те тільки, щоби панувати</i>
120	<i>Дасть-бі... Колись будем</i>	<i>Дасть-бог... Колись будеш</i>
123	<i>Та до того й історію</i>	<i>А до того й історію</i>
128	<i>І заговорили</i>	<i>Та й заговорили</i>
143	<i>У голови гори слала</i>	<i>У голови гори клала</i>

157 Чиї сини? Яких батьків?
 223 Того бог карає
 236 Отака то наша слава
 252 І діточок поцілує

14 Декабря 1845.
 В'юнища

Чиї діти? Яких батьків?
 Цього рядка у варіанті немає.
 От-то вона наша слава
 І жіночок поцілуйте

Дати і місяця не позначено.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

Текст варіанта з „Кобзаря“ 1860 р., з поправками Шевченка, проти основного тексту („Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
		1
19	Діла добрих оновляться	Діла добрих обновляться
		43
49	Трупи ворожі. І силу	Трупи ворогів, і силу
62	В наругу сусідям	В наругу сусідам
71	Не молилось чужим богам	Чужим богам не молилось
75—77	Поборов ти першу силу, Побори ж і другу — Ще лютішу! Встань же, боже	Цензурний пропуск. ...Встань же, боже!
81—84	Смирилася душа наша, Жить тяжко в оковах! Встань же, боже, помози нам Встать на ката знову.	Цензурний пропуск.
		52
91	Нема добре-творящего	Нема добро творящего,
104	Розіб'є неволю.	Цензурний пропуск.
		81
138	Познать, розбити тьму неволі,—	Цензурний пропуск: замість слова „неволі“ — ряд крапок.
140	І всує плачеться земля.	І всує трепетна земля.
141	Царі, раби — однакові Сини перед богом;	Цензурний пропуск.
		93
170	І думи лукаві.	І розум лукавий.
191—192	І перебуєт твоя воля, І труд твій не всує.	І перебуєт твоя воля І твій труд не всує.

132

203—204 *Братам* добрим добро певне
Пожить, не ділити.
 210 Ризи *дорогої*.
 219 Воцариться в дому *тих*

З братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
 Ризи *дорогії*,
 Воцариться в дому *тих*

136

233—234 *Або нашу* заспівайте,
Невольники наші...
 245 Як *забуду* пом'янути
 251 *Сіон святий!* Вавілоня

} Цензурний пропуск.
 Як *забуде* помянути
Єрусалим! ... Вавилоня

149

272 *Острі* обоюду
 282 *Преподобним* слава.

Гострі обоюду
Преподобних слава!

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

Текст варіанта з „Грамотки“ Куліша 1854 року проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок Основний текст

Варіант

12

21 *Чи ти мене, боже милий*

Боже милий! чи ти мене

53

109 *Боже, спаси, суди мене*

Суди, спаси мене, боже

132

203—204 *Братам* добрим добро певне
Пожить, не ділити.
 210 Ризи *дорогої*.
 219 Воцариться в дому *тих*

Братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
 Ризи *дорогії*
 Воцариться в дому *тих*

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

Текст варіанта з Шевченкового „Букваря Южно-руського“, 1861 року, проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок Основний текст

Варіант

132

201 *Чи є що краще, лучше* в світі
 203—204 *Братам* добрим добро певне
Пожить, не ділити,
 209 *І на шитії* омети

Чи є що краще, краще в світі
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити.
На гаптовані омети

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ

Текст варіанта з Празького „Кобзаря“, 1876 р., проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
16	<i>По світу валятись.</i>	<i>На світі лежати.</i>
28	<i>Чи жив, чи загинув!..</i>	<i>Чи жить, чи загинуть...</i>
21	Декабря 1845. В'юнища	(З рукопису 1848 року).

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ

Текст варіанта з „Основи“, 1861 р., кн. III, проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
18—21	<i>І людей любити, А коли ні... то проклинаць І світ запалити!</i>	<i>І тебе хвалити, І твій світ нерукотворний І людей любити...</i>

ЯК УМРУ, ТО ПОХОВАЙТЕ

Варіант з окремого автографа проти основного тексту (автограф збірки „Три літа“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
15	Молитися... А до того	Молитися... а поки-що
17	<i>Поховайте, та вставайте</i>	<i>Прокиньтесь ж, брати мої</i>
24	<i>Незлим тихим словом.</i>	<i>Тихим добрим словом.</i>
25	декабря 1845 в Переяслові	Т. III.

ЛІЛІЯ

Текст варіанта з окремого автографа Чернігівської збірки проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
2	<i>Люде не любили?</i>	<i>Люди не любили</i>
5	<i>За що вони тепер мене</i>	<i>За що ж вони тепер мене</i>
7	<i>Царівною називають</i>	<i>І цар-квітом називають</i>

9	З мого цвітущу? Дивуються	Дивуються, любуються
17—19	До білого, пониклого Личенька лілеї. І заплакала лілея	На білєв пониклєв Личенько лілєї. Сам господь витав над ними
	Цих рядків в основному тексті немає.	{ І творив святєє Землі грїшній... і лілея
24—27	А я й не сказала, Як була я людиною, Як я мордувалась... Моя мати... Чого вона,	А я й не казала, Як я тяжко виростала І як умирала. Моя мати, я не знаю
29—30	І на мене, на дитину, Дивилась, дивилась	І молилась, і на мене На малу дивилась
36	А вона все в'яла	А мати все в'яла, В'яла, в'яла засихала,
	Цих рядків в основному тексті немає.	{ Умирати стала, Та нашого злого пана ¹ Узяв годувати —
37	Та нашого злого пана	
40	Взяв догодовати.	
43—45	Я їй не знала, що байстри я, Що його дитина.	{ У варіанті цих рядків немає.
	Пан поїхав десь далеко	Пан поїхав на чужину
50	Убити — не вбили	Убили — не вбили
52—53	Остригли; накрили Острижену ганчіркою	Остригли, ² накрили Ганчіркою на смітнику
55	Жиди навіть нечистії	Жиди навіть нечестиві ³
62	Зимою під тином	На снігу під тином
64—75	Цвітом при долині,— Цвітом білим, як сніг білим! Аж гай звеселила. Зимою люде... боже мій! В хату не пустили, А весною, мов на диво, На мене дивились. А дівчата завітчались, І почали звати Лілеєю-снігоцвітом; І я процвітати Стала в гай і в теплиці,	Квітом при долині Квітом білим, як сніг білим Весь гай освітила... І ті люди, і ті ж мани, Що зимою вбили, Поприходили весною Дивом дивувались І дівчата завітчались І мене назвали Лілеєю снігоквітом ⁴ І я розцвітати Стала в гаю і на полі
78	Королевий цвіте	Королевий квіте

¹ Слова: *Та нашого* написано замість закреслених: *І якогось*

² Слово: *Остригли* написано замість закресленого: *чорнії*

³ Слова: *навіть нечестиві* написано замість закреслених: *нехристи нечистії*

⁴ Слово: *снігоквітом* написано замість закресленого: *квітом білим*

80—81 Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила
85—86 І заплакала ліля.
А цвіт королевий

Квітом на сім світі
Щоб людей я звеселяла
І заплакала ліля.¹
І цвіт королевий

ЛІЛІЯ

Текст варіанта з окремого автографа проти основного тексту („Вільша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
5	За що вони тепер мене	За що ж вони тепер мене
9	З мого цвіту? Дивуються	Дивуються, любуються
17—19	До білого, пониклого Личенька лілєї. І заплакала ліля	На білєв, пониклєв Личенько лілєї. Сам господь витав над ними
	Цих рядків в основному тексті немає.	{ І творив святєє Землі грїшній... і ліля
25—27	Як була я людиною, Як я мордувалась... Моя мати... Чого вона	Як я тяжко виростала І як умирала. Моя мати, я не знаю
29—30	І на мене, на дитину, Дивилась, дивилась	І молилась, і на мене На малу дивилась
36—37	А вона все в'яла, Та нашого злого пана	А мати все в'яла І нашого ² злого пана
40	Взяв догодовати.	Узяв годувати.
43—44	Я не знала, що байстря я, Що його дитина.	{ Цих рядків у варіанті немає.
45	Пан поїхав десь далеко	Пан поїхав десь, не знаю
50	Убити — не вбили,	Убили — не вбили
53	Острижену ганчіркою	Ганчіркою на смітнику
62	Зимом під тином	На снігу під тином
66—73	Аж гай звеселила. Зимом люде... боже мій! В хату не пустили, А весною, мов на диво, На мене дивились. А дівчата заквітчались, І почали звати Лілеєю-снігоцвітом	Весь гай освітила... І ті ж люде, і ті ж самі, Що зимом вбили, Поприходили весною Дивом дивовались. І дівчата заквітчались І мене назвали Лілеєю-снігоквітом

¹ Слово: „Ліля“ написано замість закресленого: *росою*.

² Слово: *нашого* написано замість закресленого: *якогось*

75 Стала в гаї і в теплиці
80—81 Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила
86 А цвіт королевий
89—90 На білєє, пониклєє
Личенько лілєї.

Стала в гаї і на полі
Дивом на сім світі?
Щоб людей я завсєляла
І цвіт королевий
До білого пониклого
Личенька лілєї.

РУСАЛКА

Текст варіанта з окремого автографа проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
2	В високих палатах	У білих палатах
13	Залоскочи, моє серце:	Залоскочи ж, моя доню,
15	Надо мною, молодю,	Над грішною сиротою
17	Не моїми кров-сльозами	Не моїми слізьми-кров'ю
19—21	Дніпровою... Нехай собі Гуляє з дочкою. Пливи ж, моя єдина!	Нехай в Дніпрі погуляє З своєю дочкою... Пливи ж, моя русалонько
23—24	Привітайте русалоньку!..* Та й заголосила	Привітайте моє любє, Дитя моє милє!
29	Уже з тиждень, як расту я	Уже тиждень, як расту я
31	Опівночі, та з будинку	Та на берег позираю
33—34	А може вже поєдналась З паном у палатах?	Може вже він повінчався... У білих палатах
37	Та й замовкла русалочка	Та й замовкла русалонька
45—46	А як прийшла до берега, То й дочку згадала	Приблудила до берега Та й дочку згадала
48	І як примовляла.	І що примовляла.
53—57	І не зчулась, як зусіли Дніпрові дівчата — Та до неї. Ухопили, Та й ну з нею гратись. Радісінькі, що піймали...	Вискочили регочучись Дніпрові дівчата... ¹
59	Поки в вершу не запхали...	Сестри раді, що піймали Поки в вершу не сховали.

¹ Далі у варіанті йдуть такі рядки:

Сестри! сестри! не лоскочіть,
Бо це моя мати!

ОЙ ОДНА Я, ОДНА

Текст варіанта з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
12	<i>І зросла — не кохалась!</i>	<i>Уже й старіти стала.</i>

ОЙ ОДНА Я, ОДНА

Текст варіанта з автографа Чернігівської збірки, в якому списано 13 поезій з циклу „В казематі“, проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
12	<i>І зросла — не кохалась!</i>	<i>Уже й в'янути стала.</i>

ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
14	<i>Як запродав гетьман</i>	<i>Бо запродав гетьман</i>
19	<i>І зарізали брата.</i>	<i>І дорізали брата.</i>
21	<i>І отут полягли</i>	<i>І в степу полягли</i>
23	<i>Та й замовк, зажурився.</i>	<i>Та й замовк, затрусивсь</i>
27—28	<i>Тяжко плавав, ридав, Сині хвилі голосили.</i>	<i>Тяжко-тяжко ридав, Сині хвилі гомоніли.</i>
30	<i>Руна гаєм гула</i>	<i>Руна степом пішла</i>
33	<i>Стрепенувся байрак</i>	<i>Затрусився байрак</i>

МЕНІ ОДНАКОВО

Текст варіанта з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
12	<i>На нашій — не своїй землі.</i>	У варіанті цього рядка немає.
21—22	<i>Присплять, лукаві, і в огні Її, окрадену, збудять...</i>	<i>Присплять, гадюки, і в огні Вдову окрадену збудять.</i>

МЕНІ ОДНАКОВО

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
11—12	<i>На нашій славній Україні, На нашій — не своїй землі.</i>	<i>На обезцещеній землі</i> В автографі цього рядка немає.
21—22	<i>Присплять, лукаві, і в огні Її, окрадену, збудять...</i>	<i>Присплять неситі — і в огні</i> <i>Вдову окрадену розбудять.</i>

НЕ КИДАЙ МАТЕРІ

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
2	<i>А ти покинула, втекла</i>	<i>А ти не слухала, пішла</i>
10	<i>Удень пасуться. А вночі</i>	<i>Пасуться вдень, а уночі</i>
15—16	<i>Тебе невітчану. І в гаї Ставочок чистий висихає</i>	<i>Тебе з калиною — і в гаї</i> <i>Ставок широкий висихає</i>
18	<i>І гай сумує, похилився...</i>	<i>І гай зелений зажурився</i>
20	<i>Й її з собою занесла.</i>	<i>Та й те з собою занесла.</i>
23	<i>І стежечка, де ти ходила</i>	<i>І стежечка, що ти ходила</i>
25	<i>Куда полинула, де ділась?</i>	<i>Де ж ти полинула, де ділась</i>
27—28	<i>В чужій землі, в чужій сем'ї Кого ти радуєш? До кого</i>	<i>В чужій сем'ї, в чужій землі</i> <i>— Кого ти радувать схотіла</i>
31	<i>Ти розкошуєш, і не жаль</i>	<i>— Ти спиш мов дома, і не жаль</i>
33	<i>Благаю бога, щоб печаль</i>	<i>Молюся богу, щоб печаль</i>

ЧОГО ТИ ХОДИШ НА МОГИЛУ

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Чому не спиш ти уночі</i>	<i>Чого воркуєш уночі</i>
14	<i>Щоб послав він дощі вночі</i>	<i>„Пошли божє дощі вночі</i>
23	<i>З милим на калині.</i>	<i>Вкупці на калині.</i>
25	<i>Тихо розмовляти</i>	<i>Бога вихвалити</i>
30—31	<i>І три літа на могилу Дівчина ходила.</i>	<i>І дівчина на могилу</i> <i>Три літа ходила.</i>
40	<i>Широкії ріки-сльози</i>	<i>Широкії сльози-ріки</i>

44	<i>Зневажають подруженьки</i>	<i>Осміяли подруженьки</i>
46	<i>Зневажають червону</i>	<i>Осміяли червону</i>
48	<i>Повий мою головоньку</i>	<i>Прийми ж мою головоньку</i>
52	<i>Вранці найдуть мене люди</i>	<i>Мене найдуть, поховають</i>
56—61	<i>Вранці рано на калині</i>	<i>Не сон-трава перед світом</i>
	<i>Пташка щебетала;</i>	<i>Одцвіла, зов'яла,</i>
	<i>Під калиною дівчина</i>	<i>То дівчина на могилі</i>
	<i>Спала — не вставала:</i>	<i>Плакать перестала,</i>
	<i>Утомилось молоде,</i>	<i>Перестала сльози лити</i>
	<i>Навіки спочило...</i>	<i>І тяжко любити,</i>
		<i>На вік-віки на могилі</i>
		<i>Сльозами умита</i>
		<i>Утомилася та й задрімала</i>
62	<i>Вставало сонце з-за могили</i>	<i>З-за гни сонечко вставало</i>
65	<i>Дочку вечерять дожидала</i>	<i>Вечерять доню дожидала</i>

КОСТОМАРОВУ

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Вільша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
1—2	<i>Веселе сонечко ховалось</i>	<i>Весенне сонечко ховалось</i>
	<i>В веселих хмарах весняних</i>	<i>В широких хмарах весняних</i>
12	<i>Моїх кровавих тяжких сльоз.</i>	<i>Моїх тяжких кровавих сльоз.</i>
19	<i>І жалем серце запеклось</i>	<i>І серце тяжко запеклось</i>
21	<i>Дивлюсь: твоя, мій брате, мати</i>	<i>Дивлюсь: невольникова мати</i>

РАНО ВРАНЦІ НОВОБРАНЦІ

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Вільша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
2	<i>Виходили за село</i>	<i>Виходили із села</i>
4	<i>І дівча одно пішло.</i>	<i>Одна дівчина пішла.</i>
6—7	<i>Доню в полі доганяти...</i>	<i>Дочку з милим розлучати,</i>
	<i>І догнала, привела</i>	<i>Розлучила, привела</i>
9	<i>Поки в землю положила</i>	<i>Поки в землю опустила</i>
11	<i>Минули літа, а село</i>	<i>Стоїть село, не виросло</i>
18—19	<i>В пустку заглядає...</i>	<i>В вікно заглядає,</i>
	<i>Марне, брате! Не вигляне</i>	<i>Заглядає... не вигляне</i>
22—23	<i>Вечеряти в хату.</i>	<i>В хату вечеряти.</i>
	<i>А колись... Давно колись то!</i>	<i>А він колись був кликаний</i>

28—31 *Та бога хвалити!*
 А довелось... Ні до кого
 В світі прихилитись.
 Сидить собі коло пустки

Весь вік веселитись...
 А довелось, мій голубе,
 Сльозами умитись...
 Сидить москаль під хатою

В НЕВОЛІ ТЯЖКО

Текст варіанта з „Малої книжки“ проти основного тексту („Більша книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
4	<i>Хоть на чужому, та на полі</i>	<i>Коло людей, та коло поля.</i>
12	Що не в Україні поховують	Що не в Україні поховують ¹

ЧИ ВИ ЩЕ ЗІЙДЕТЕСЯ ЗНОВУ

Текст варіанта з „Більшої книжки“ проти основного тексту („Мала книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
1	Чи ви ще зійдетеся знову?	Чи ми ще зійдемося знову?
3	І слово <i>братства</i> і любові	І слово <i>правди</i> і любові

ЧИ ВИ ЩЕ ЗІЙДЕТЕСЯ ЗНОВУ

Текст варіанта з автографа (13 поезій) Чернігівської збірки проти основного тексту („Мала книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
3—4	І слово <i>братства</i> і любові В степи і <i>дебрі</i> рознесли?	І слово <i>правди</i> і любові В степи — <i>вертепи</i> понесли?
1	В <i>остатню</i> тяжкую минуту	В <i>останню</i> тяжкую минуту

ПОНАД ПОЛЕМ ІДЕ

Текст варіанта з „Більшої книжки“ проти основного тексту („Мала книжка“) має такі відмінні:

Рядок	Основний текст	Варіант
9	Ні на кого не вважає	І ні на кого не вважає
11	Не <i>кричи</i> й не проси,	Не <i>благай</i> , не проси,
13	Чи то <i>город</i> , чи <i>то поле</i>	Чи то <i>пригород</i> , чи <i>город</i>

¹ В автографі варіанта слово: *поховують* написано замість закреслених: *буду жить*.

*Другий том академічного видання
творів Т. Г. Шевченка
підготував науково-дослідний
інститут ім. Шевченка.*

*Над текстами працювали
та в складанні приміток та
коментарів брали участь наукові
робітники інституту.*

Оправа та форзац
В. І. Касіяна

*

Загальний макет оформлення
Л. С. Позіна

*

Технічне оформлення
та керівництво виробництвом
Й. С. Письменного

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Т. Г. Шевченко. Автопортрет 1860 р. Офорт . . .	—
2. Автограф титульної сторінки з „Більшої книжки“ .	3
3. Титульна сторінка поеми „Княжна“, писана рукою Шевченка (з „Більшої книжки“)	7
4. Оправа „Більшої книжки“	17
5. Т. Г. Шевченко. Автопортрет 1847 р. (В Орській кріпості). Олівець	25
6. Заголовок твору „Іржавець“, писаний рукою Шевченка (з „Більшої книжки“)	31
7. Автограф варіанта поезії „Полякам“ з присвятою С. Незабитовському	37
8. Автограф твору „Чернець“ (з „Більшої книжки“) . .	41
9. Автограф поезії „Самому чудно. А де ж дітись?“ (з „Більшої книжки“)	47
10. Заголовок поезії „А. О. Козачковському“, писаний рукою Шевченка (з „Більшої книжки“)	53
11. Т. Г. Шевченко. Експедиція в Оренбурзькому степу. Малюнок з часів Аральської експедиції. Акварель	65
12. Автограф твору „Варнак“ (з „Малої книжки“) . .	75
13. Автограф вступу до поеми „Старенька сестро Аполона“ (з „Більшої книжки“)	81
14. Сторінка з автобіографії Шевченка 1860 р.	97
15. Автограф поезії „П[етро] С[коропадський]“ (з „Більшої книжки“)	101
16. О. І. Герцен. З малюнка А. Зирянка	113
17. Автограф поезії „Із-за гаю сонце сходить“ (з „Більшої книжки“)	145
18. Автограф поезії „Ой люлі, люлі, моя дитино“ (з „Більшої книжки“)	149
19. Т. Г. Шевченко. Киргизькі діти-жебраки. На другому плані Шевченко. Сепія	161
20. Автограф поезії „Не додому вночі йдучи“ (з альбома Ф. Лазаревського)	181
21. З листування III відділу з командиром Оренбурзького корпусу про Шевченка 1849 р.	193

22. Титульна сторінка збірки заборонених в Росії поезій Пушкіна і Шевченка, виданої в Лейпцігу 1859 р.	209
23. Автограф поезії „Дурні та гордії ми люди“ (з альбома Шевченка)	219
24. Автограф поезії „І золотої, й дорогої“ (з „Більшої книжки“)	221
25. Автограф поезії „Лічу в неволі дні і ночі“ (з „Більшої книжки“)	229
26. Автограф поезії „Якби ви знали, паничі“ (з „Малої книжки“)	245
27. Дві поезії Шевченка в перекладі М. С. Курочкіна: 1) Один у другого питаєм; 2) Огні горять, музика грає	257
28. Заголовок поеми „Москалева криниця“, писаний рукою Шевченка (з „Більшої книжки“)	257
29. Титульна сторінка поеми „Неофіти“ (з „Більшої книжки“)	269
30. Автограф присвяти „Неофітів“ М. С. Щепкіну (з „Більшої книжки“)	271
31. Т. Г. Шевченко. Портрет М. С. Щепкіна 1858 р. Олівець	281
32. Автограф поезії „Слава“ (з „Більшої книжки“)	295
33. Автограф поезії „Я не нездужаю, ніроку“ (з „Більшої книжки“)	299
34. М. Г. Чернишевський (1859 р.)	305
35. Титульна сторінка поеми „Марія“ (з „Більшої книжки“)	313
36. Автограф поеми „Марія“ (друга редакція Чернігівської збірки).	321
37. Таємний лист в справі арешту Шевченка 1859 р.	329
38. Поезія „Осії. Глава XIV“, переписана рукою М. Лазаревського, з власноручними поправками Шевченка	339
39. М. О. Добролюбов (1860 р.)	345
40. Автограф поезії „Колись-то ще, во время оно“ (з „Більшої книжки“)	349
41. В. С. Курочкін	353
42. Автограф поезії „Світе ясний!“ (з „Більшої книжки“)	359
43. Шевченко в труні. Малюнок П. Ейснера (1861 р.)	369
44. Автограф поезії „О люди! люди небораки!“ (з „Більшої книжки“)	375
45. Автограф поезії „Якось-то йдучи уночі“, що належав М. Лазаревському	381
46. Чернетка поезії „Кума моя і я“	385

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖУН

- А нумо знову віршувать—67, 411
 Буває в неволі іноді згадаю—246
 Буває іноді старий—215
 Бували війни й військові свари—381
 Було роблю що, чи гуляю—214
 Варнак—71, 412
 Великомученице кумо—382
 В неволі, в самоті немає—170, 424
 Во Іудеї во дні они—311, 457
 Г. З. (Немає гірше, як в неволі)—103, 418
 Гімн черничий—356
 Готово! Парус розпустили—225, 476
 Дев'ята сестро Аполона—414
 Дівча любе, чорнобриве—342
 Добро, у кого є господи—89
 Доля—291, 478
 Думи мої, думи мої—5, 391
 Дурні та гордії ми люди—218
 Закувала зозуленька—137, 421
 Заросли шляхи тернами—207
 За сонцем хмаронька пливе—198, 426
 Заступила чорна хмара—176
 Зацвіла в долині—209, 428
 Згадайте, братія моя—21, 402
 Зійшлись, побрались, поєднались—383, 479
 І Архімед, і Галілей—364, 468
 І багата я—130, 474
 І виріс я на чужині—123
 І день іде, і ніч іде—378
 І досі сниться: під горою—255, 439
 Із-за гаю сонце сходить—144, 422
 І знов мені не привезла—169
 І золотої, й дорогої—220, 430
 І небо невміє, і заспані хвилі—122, 473
 Іржавець—31, 403
 Ісаїя. Глава 35—303
 І станом гнучим, і красою—250, 437
 І тут, і всюди—скрізь погано—373 —
 І широкою долину—162, 423
 Княжна—9, 391, 397
 Козачковському А. О.—53, 408
 Колись, дурною головою—309
 Колись-то ще, во время оно—348
 Коло гаю в чистім полі—127, 420
 Кума моя і я—384
 Л. (Поставлю хату і кімнату)—365
 Ликері—362
 Лічу в неволі дні і ночі—228, 433
 Макарову—Н. Я. 363
 Марія—315, 458, 478
 Марку Вовчку—302, 456
 Меж скалами, неначе злодій—117
 Мені здається, я не знаю—241
 Мені, щоб знали ви, не жаль—430
 Ми вкупочці колись росли—223, 430, 431
 Ми восени таки похожі—226, 432
 Ми заспівали, розійшлись—231
 Минули літа молодії—370
 Мій боже милий, знову лихо—256
 Мов за подушне оступили—98, 473
 Молитви—345, 466
 Москалева криниця (1847)—57, 410
 Москалева криниця (1857)—257, 439, 441
 Муза—292, 452, 453
 На батька бісового я трачу—254, 439
 Навгороді коло броду—163, 475
 На великдень, на соломі—213, 476
 Над Дніпровою сагою—357
 На ниву в жито уночі („Сичі“)—116
 На улиці невесело—141
 Нащо мені женитися—200, 426
 Не вернувся із походу—172, 475
 Не гріє сонце на чужині—25, 471
 Не для людей, тієї слави—125, 420
 Не додому вночі йдучи—179, 424, 425
 Немає гірше, як в неволі—103, 418
 Не молилася за мене—232, 434
 Не нарікаю я на бога—366

Неначе праведних дітей—419
 Неначе степом чумаки—183, 476
 Неначе цвяпнок, в серце вбитий—106
 Неофіти—273, 441, 443, 451, 477
 Не так ті вороги—148
 Не тополю високою—160
 Не хочу я женитися—165
 N.N. (Мені тринадцятий минало)—23
 N.N. (О думи мої, о славо злая)—34
 N.N. (Сонце заходить, гори чорніють)—22
 N.N. (Така, як ти, колись лілея)—305
 N.T. (Великомученице кумо)—382
 Ну що б, здавалося, слова—96
 Огні горять, музика грає—252, 438
 Один у другого питаєм—45, 471, 472
 Ой виострю товарища 134
 Ой гляну я, подивлюся—78, 473
 Ой діброво, темний гаю—343
 Ой крикнули сірі гуси—202, 476
 Ой люлі, люлі, моя дитино—151, 475
 Ой маю, маю я оченята—307
 Ой не п'ються пина, меді—140
 Ой пішла я у яр за водою—147
 Ой стрічечка до стрічечки—49, 473
 Ой сяду я під хатою—136, 474
 Ой умер старий батько—171, 424
 Ой чого ти почорніло—152, 423
 Ой я свого чоловіка—133
 О люди! люди небораки—374
 Осії. Глава XIV—338
 Петрусь—234, 435
 Плач Ярославни—351, 467
 Подражаніє Едуарду Сові—335
 Подражаніє Іезекілю—336
 Подражаніє 11 псалму—301
 Подражаніє сербському—344
 Полюбила я—131, 474
 Породила мене мати—132, 474
 По улиці вітер віє—135, 421
 Пророк (Неначе праведних дітей)—115, 419
 П. С. (Не жаль на злого)—99, 417
 Росли укупочці, зросли—358
 Самому чудно. А де ж дітись?—46, 473
 Саул—367, 469

Світе ясний! світе тихий—361
 Сестрі—308
 Слава—294, 453, 454
 Сон (Гори мої високі!)—26, 403
 Сон (На панщині...)—297, 455, 456
 Старенька сестро Аполлона („Царі“)—80, 414
 Та не дай, господи, нікому—79, 414
 Тече вода з-під явора—379
 Титарівна—90
 Титарівна-Немирівна—371
 То так і я тепер пишу—66
 Туман, туман долиною—153, 423
 У бога за дверми лежала сокира—68
 У Вільні, городі преславнім—173
 Умре муж велій у власяниці—355
 У наших раї на землі—210, 428
 Тихе поле аж крикнуло—468
 У неділеньку та ранесенько—159
 У неділеньку святую—154
 У Оглаві („Сотник“)—184
 У перетику ходила—157
 У тієї Катерини—142
 Утоптала стсжечку через яр—161, 475
 Хіба самому написати—216
 Хоча лежачого й не б'ють—372
 Хустина—50, 407
 Чернецку Ф. І.—306
 Чернець—39, 405, 472
 Чи не покинуть нам, небого—385
 Чи то недоля та неволя—253
 Чума—167
 Швачка—138, 422
 Ще як були ми козаками—35, 405, 471
 Юродивий—288
 Якби ви знали, паничі—243
 Якби з ким сісти, хліба зісти—377
 Якби зустрілися ми знову—105, 418
 Якби мені, мамо, намисто—164, 475
 Якби мені черевики—129, 473, 474
 Якби тобі довелося—203, 426
 Якби-то ти, Богдане п'яний—310
 Як маю я журитися—199, 476
 Якось-то йдучи уночі—380, 479
 Я не нездужаю, нівроку—298

З М І С Т¹

п о е з і ї

Думи мої, думи мої	5	487
Княжна	9	488
Згадайте, братія моя	21	488
Сонце заходить, гори чорніють	22	489
N.N. (Мені тринадцятий минало)	23	489
Не гріє сонце на чужині	25	489
Сон (Гори мої високі!)	26	489
Іржавець	31	490
N.N. (О думи мої! О славо злая!)	34	492
Ще як були ми козаками („Полякам“)	35	492
Чернець	39	493
Один у другого питаєм	45	494
Самому чудно. А де ж дітись	46	494
Ой стрічечка до стрічечки	49	494
Хустина	50	495
А. О. Козачковському	53	495
Москалева криниця (1847)	57	496
То так і я тепер пишу	66	497
А нумо знову віршувать	67	497
У бога за дверми лежала сокира	68	497
Варнак	71	498
Ой гляну я, подивлюся	78	498
Та не дай, господи, нікому	79	498
Старенька сестро Аполона („Царі“)	80	498
Добро, у кого є господа	89	500
Титарівна	90	500
Ну що б, здавалося, слова	96	501
Мов за подушне оступили	98	501
П. С. (Не жаль на злого)	99	501
Г. З. (Немає гірше, як в неволі)	103	501
Якби зустрілися ми знову	105	502
Неначе пвяшок, в серце вбитий („Марина“)	106	502
Пророк (Неначе праведних дітей)	115	502
На ниву в жито уночі („Сичі“)	116	503

¹ Дрібними цифрами позначені сторінки, де містяться примітки до відповідних творів.

Меж скалами, неначе злодій	117	503
І небо немите, і заспані хвилі	122	504
І виріс я на чужині	123	504
Не для людей, тієї слави	125	504
Коло гаю в чистім полі	127	505
Якби мені черевики	129	505
І багата я	130	505
Полюбилася я	131	505
Породила мене мати	132	505
Ой я свого чоловіка	133	506
Ой виострю товариша	134	506
По улиці вітер віє	135	506
Ой сяду я під хатою	136	506
Закувала зозуленька	137	506
Швачка	138	506
Ой не п'ються пива, меди	140	507
На улиці невесело	141	507
У тієї Катерини	142	507
Із-за гаю сонце сходить	144	508
Ой пішла я у яр за подою	147	508
Не так тії вороги	148	508
Ой люлі, люлі, моя дитино	151	508
Ой чого ти почорніло	152	509
Туман, туман долиною	153	509
У неділеньку у святую	154	509
У перетику ходила	157	510
У неділеньку та ранесенько	159	510
Не тополю високою	160	510
Утоптала стежечку через яр	161	510
І широкою долину	162	511
Навгороді коло броду	163	511
Якби мені, мамо, намисто	164	511
Не хочу я женитися	165	511
Чума	167	511
І знов мені не привезла	169	512
В неволі, в самоті немає	170	512
Ой умер старий батько	171	513
Не вернувся із походу	172	513
У Вільні, городі преславнім	173	513
Заступила чорна хмара	176	513
Не додому вночі йдучи	179	514
Неначе степом чумаки	183	514
У Оглаві („Сотник“)	184	515
За сонцем хмаронька пливе	198	515
Як маю я журитися	199	515
Нащо мені женитися	200	516
Ой крикнули сірі гуси	202	516
Якби тобі довелося	203	516
Заросли шляхи тернами	207	516
Зацвіла в долині	209	517

У нашім раї на землі	210	517
На великдень, на соломі	213	517
Було роблю що, чи гуляю	214	517
Буває іноді старий	215	518
Хіба самому написати	216	518
Дурні та гордії ми люди	218	518
І золотої, й дорогої	220	519
Ми вкупочці колись росли	223	519
Готово! Парус розпустили	225	519
Ми восени таки похожі	226	520
Лічу в неволі дні і ночі	228	520
Ми заспівали, розійшлись	231	520
Не молилася за мене	232	520
Петрусь	234	521
Мені здається, я не знаю	241	521
Якби ви знали, паничі	243	522
Буває в неволі іноді згадаю	246	523
І станом гнучим, і красою	250	523
Огні горять, музика грає	252	524
Чи то недоля та неволя	253	524
На батька бісового я трачу	254	524
І досі сниться: під горою	255	524
Мій боже милий, знову лихо	256	524
Москалева криниця (1857)	257	525
Неофіти	273	526
Юродивий	288	530
Доля	291	532
Муза	292	533
Слава	294	533
Сон (На панщині пшеницю жала)	297	533
Я не нездужаю, нівроку	298	534
Подражаніє 11 псалму	301	535
Марку Вовчку	302	536
Ісаія. Глава 35	303	536
N.N. (Така, як ти, колись лілея)	305	537
Федору Івановичу Черненку	306	537
Ой маю, маю я оченята	307	537
Сестрі	308	537
Колись, дурною головою	309	538
Якби-то ти, Богдане п'яний	310	539
Во Іудеї во дні они	311	539
Марія	315	539
Подражаніє Едуарду Сові	335	543
Подражаніє Іезекілю	336	543
Осії. Глава XIV	338	543
Дівча любе, чорнобриве	342	544
Ой діброво, темний гаю	343	544
Подражаніє сербському	344	544
Молитви	345	544
Колись-то ще, во время оно	348	545

Плач Ярославни	351	546
Умре муж велій в власниці	355	547
Гімн черничий	356	548
Над Дніпровою сагою	357	548
Росли укупощі, зросли	358	548
Світе ясний! світе тихий	361	549
Ликері	362	549
Н. Я. Макарову	363	550
І Архімед, і Галілей	364	550
Л. (Поставлю хату і кімнату)	365	550
Не нарікаю я на бога	366	550
Саул	367	550
Минули літа молодії	370	552
Титарівна-Немирівна	371	552
Хоча лежачого й не б'ють	372	552
І тут, і всюди — скрізь погано	373	553
О люди! люди небораки	374	553
Якби з ким сісти, хліба звісти	377	553
І день іде, і ніч іде	378	554
Тече вода з-під явора	379	554
Якось-то йдучи уночі	380	554
Бували війни й військові свари	381	554
Н. Т. (Великомученице кумо)	382	555
Зійшлись, побрались, поєднались	383	556
Кума моя і я	384	556
Чи не покинуть нам, небого	385	556

ВАРІАНТИ

Думи мої, думи мої („М“)	391
Княжна (Черніг. збірка)	391
Княжна („М“)	397
Згадайте, братія моя („М“)	402
Сон (Гори мої високі!) („М“)	403
Іржавець („М“)	403
Ще як були ми козаками (Окремий автограф)	405
Чернець („М“)	405
Хустина („М“)	407
А. О. Козачковському („М“)	408
Москалева криниця (1847) („М“)	410
А нумо знову віршовать („М“)	411
Варнак („М“)	412
Та не дай, господи, нікому („М“)	414
Дев'ята сестро Аполона („М“)	414
П. С. (Не жаль на злого) („М“)	417
Г. З. (Немає гірше, як в неволі) („М“)	418
Якби зустрілися ми знову („М“)	418
Неначе праведних дітей („М“)	419
Неначе праведних дітей („Б“)	419
Не для людей, тієї слави („М“)	420
Коло гаю в чистім полі („М“)	420

По улиці вітер віє („М“)	421
Заковала возуленька („Б“)	421
Швачка („Б“)	422
Із-за гаю сонце сходить („М“)	422
Ой чого ти почорніло („М“)	423
Туман, туман долиною („М“)	423
І широкою долину („М“)	423
В неволі, в самоті немає („М“)	424
Ой умер, умер батько („М“)	424
Не додому вночі йдучи („М“)	424
Не додому вночі йдучи (Альбом Шевченка)	425
За сонцем хмаронька їде („М“)	426
Нащо мені женитися („М“)	426
Якби тобі довелося („М“)	426
Зацвіла в долині („М“)	428
У нашім раї на землі („М“)	428
Мені, щоб знали ви, не жаль („М“)	430
Ми вкупі гралися, росли („М“)	430
Ми вкупі гралися, росли (Альбом Шевченка)	431
Ми в осені таки похожі („М“)	432
Ми восени таки похожі (Альбом Шевченка)	432
Лічу в неволі дні й ночі („М“)	433
Не молилася за мене („М“)	434
Петрусь („М“)	435
І станом гнучим, і красою („М“)	437
Огні горять, музика грає („М“)	438
Огні горять, музика грає (Окремий автограф)	438
На батька бісового я трачу („М“)	439
І досі сниться, під горою („М“)	439
Москалева криниця (1857) (Окремий автограф)	439
Москалева криниця (1857) („Основа“ 1861 р.)	441
Неофіти (Черніг. збірка)	441
Неофіти (Празький „Кобзар“)	443
Неофіти (вид. Сушкевича)	451
Муза („Щоденник“)	452
Муза (3 листа до М. С. Щепкіна)	453
Слава („Щоденник“)	453
Слава (3 листа до М. С. Щепкіна)	454
Слава (3 листа до М. Лазаревського)	454
Сон (На панщині пшеницю жала) („Щоденник“)	455
Сон (На панщині пшеницю жала) („Б“)	455
Сон (На панщині пшеницю жала) (3 листа до Максимович)	456
Марку Вовчку (3 листа до М. Лазаревського)	456
Во Іудеї во дні они (Черніг. збірка)	457
Марія (Черніг. збірка)	458
Молитви (Окремий автограф)	466
Плач Ярославни (Окремий автограф)	467
Тихе поле аж крикнуло (Окремий автограф)	468
І Архімед, і Галілей (Окремий автограф)	468
Саул (Празький „Кобзар“)	469

Різночитання

Не гріє сонце на чужині (Черніг. збірка)	471
Ще як були ми козаками („М“)	471
Ще як були ми козаками (З листа до М. О. Максимовича)	471
Один у другого питаєм („М“)	471
Один у другого питаєм (Окремий автограф)	472
Чернець („М“)	472
Самому чудно („М“)	473
Ой стрічечка до стрічечки („М“)	473
Ой гляну я, подивлюся („М“)	473
Мов за подушне оступили („М“)	473
І небо невміте, і заспані хвилі („М“)	473
Якби мені черевики („М“)	473
Якби мені черевики (Окремий автограф)	474
І багата я („М“)	474
Полюбилася я („М“)	474
Породила мене мати („М“)	474
Ой сяду я під хатою („М“)	474
Ой люлі, люлі, моя дитино („М“)	475
Утонтала стежечку („М“)	475
Навгороді коло броду („М“)	475
Якби мені, мамо, намисто („М“)	475
Не вернувся із походу („М“)	475
Неначе степом чумаки („М“)	476
Як маю я журитися („М“)	476
Ой крикнули сірі гуси („М“)	476
На великдень, на соломі („М“)	476
Готово! Парус розпустили (Альбом Шевченка)	476
Неофіти (Вид. Сушкевича)	477
Доля („Щоденник“)	478
Марія („Б“)	478
Якось-то йдучи уночі („Б“)	479
Зійшлись, побрались, поєднались (Окремий автограф)	479
Примітки	483

ВАРІАНТИ ДО І ТОМА

Псалом 149 (Окремий список)	561
Псалом 149 (Окремий автограф)	561
Лілея („М“)	562
Русалка („М“)	563
Відьма („М“)	564
За байраком байрак („М“)	571
Не кидай матері, казали („М“)	571
Чого ти ходиш на могилу („М“)	572
Костомарову („М“)	573
Не спалося, а ніч як море (Черніг. збірка)	573
Рано вранці новобранці („М“)	574

Різночитання

Причинна („Кобзар“ 1860 р.)	576
Вітре буйний („Ластівка“)	576
На вічну пам'ять Котляревському („Ластівка“)	577
Тече вода в синє море („Ластівка“)	577
Катерина („Кобзар“ 1840 р.)	578
Іван Підкова („Кобзар“ 1860 р.)	578
Маркевичу („Молодик“)	579
Вітер з гаєм розмовляє („Вестн. Європи“, 1909 р.)	579
Утоплена („Кобзар“ 1860 р.)	579
Слепая („Києв. Старина“ 1886 р.)	580
Гамалія („Кобзар“ 1860 р.)	580
Розрита могила („Нов. произвед. Пушкіна и Шевченки“)	581
Розрита могила (Список М. Лазаревського)	581
Чигирине, Чигирине („Кобзар“ Кожанчикова)	581
Сон (У всякого своя доля) (Окреме видання, Львів, 1865 р.)	582
Чого мені тяжко („Основа“, 1861 р.)	584
Заворожи мені, волхве („Основа“, 1861 р.)	584
Не завидуй багатому („Основа“, 1861 р.)	585
Не женися на багатій („Основа“, 1861 р.)	585
Єретик (Список Бартенєва)	586
Єретик (Літограф. видання, Відень, 1863 р.)	587
Великий льох (Окремий автограф)	587
Стоїть в селі Суботів („Основа“, 1862 р.)	592
І мертвим, і живим („Нов. произвед. Пушкіна и Шевченки“)	592
Давидові псалми („Кобзар“ 1860 г.)	593
Давидові псалми („Буквар“ Шевченка 1861 р.)	594
Давидові псалми („Грамотка“ Куліша 1854 р.)	594
Минають дні (Празький „Кобзар“)	595
Минають дні („Основа“, 1861 р.)	595
Як умру, то поховайте (Окремий автограф)	595
Лілея (Черніг. збірка)	595
Лілея (Окремий автограф)	597
Русалка (Черніг. збірка)	598
Ой, одна я, одна („М“)	599
Ой одна я, одна (Черніг. збірка)	599
За байраком байрак (Черніг. збірка)	599
Мені однаково („М“)	599
Мені однаково (Черніг. збірка)	600
Не кидай матері (Черніг. збірка)	600
Чого ти ходиш на могилу (Черніг. збірка)	600
Костомарову (Черніг. збірка)	601
Рано вранці новобранці (Черніг. збірка)	601
В неволі тяжко („М“)	602
Чи ви ще зійдетеся знову („Б“)	602
Чи ви ще зійдетеся знову (Черніг. збірка)	602
Понад полем іде („Б“)	602
Понад полем іде (Черніг. збірка)	603
Список ілюстрацій	605
Алфавітний покажчик творів	607

35⁰⁰

Відповідальний коректор В. В. Кривенко

Передано до складання 7 червня 1935 р.
Підписано до друку 10/X—17/XII 1935 р.
Тираж—15 000. Уповн. Головліту № 4208.
Зам. № 705. Друк. арк. 38³/₄ + 20 вклад.
Друк. знаків в 1 папер. аркуші 80 000.

1 — 5 тисяча.

*

Друкарня ім. Фрунзе Держлітвидаву.
Харків, вул. Фрунзе, 6.

4. 35/р.